

Kontexty

Sněmovní volby 2021: předběžné poznámky

Stanislav Balík

Svoboda v digitálním věku

Petr Dvořák

Vídeň v roce 1900: Zraněná identita

Martin Monckal Smutný

Politika katastrof Nialla Fergusona

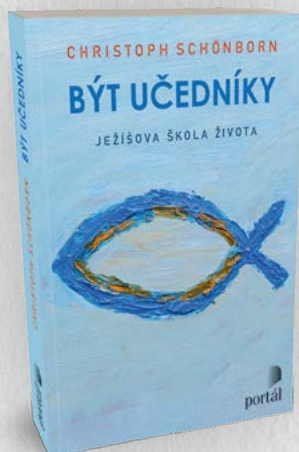
Martin Fiala

Malíř a sběratel Vojtěch Chytil a umění Dálného východu

Michaela Pejčochová

NOVINKY Z PORTÁLU

CHRISTOPH SCHÖNBORN

Být učedníky

Ježíšova škola života

PŘEKLAD ZDENĚK JANČAŘÍK

Kniha vídeňského kardinála je pozvánkou k prohloubené křesťanské víry. Co to znamená být Kristovým učedníkem? Schönborn ukazuje, že klíčové je vstoupit do vztahu s Ježíšem a do jeho pomyslné školy, která prostupuje celým životem. Takové následování Krista nevede k pocitu výlučnosti, ale k hlubšímu prožívání toho, co on sám nabízí a k čemu nás zve. Moudrá, laskavá kniha povzbudí všechny, kteří chtějí svou víru opřít o skutečnou skálu evangelia.

Brož., 136 s., 265 Kč

DAVID NADRCHAL

Různost je bezva!

16 typů osobností

Text se hemží čtyřpísmennými zkratkami jako ENFJ, INTP či ISTJ. Každá z nich představuje jeden z 16 typů osobností rozlišovaných typologií MBTI. I přes nepopiratelnou jedinečnost každého tvora mají nositelé jednotlivých typů velmi podobný přístup k práci, způsob komunikace, životní hodnoty i proces dozrávání. Titul nabízí možnost hlubšího pochopení celé typologie a je napsán tak, aby ho mohl číst i člověk, který se s MBTI dosud nikdy nesetkal.

Brož., 208 s., 329 Kč

ILSE SAND

Podívejte se na sebe laskavě

Jak se osvobodit od přehnané viny

PŘEKLAD MARKÉTA KLIKOVÁ

Titul se zaměřuje na zodpovědnost ve vztazích. Když si uvědomíme, že máme na své svědomí přehnané požadavky, můžeme získat energii, kterou lze využít jinak. Publikace ukáže, jak to provést: jak změnit příliš přísné principy vlastního života; jak se zbavit viny, jež náleží druhým; jak se spřátelit s vlastním strachem. Na konci kapitol najdete cvičení pro práci se svědomím, shrnutí a na konci knihy i test, který měří váš sklon si něco vyčítat.

Brož., 112 s., 235 Kč

obchod.portal.cz

portál

Obsah 5/2021

František Mikš: Editorial	
Několik poznámek k parlamentním volbám	2

TEXTY

Stanislav Balík: Sněmovní volby 2021: předběžné poznámky.	4
--	---

Petr Dvořák: Svoboda v digitálním věku	11
--	----

Martin Fiala: Politika katastrof Nialla Fergusona	18
--	----

ROZHOVOR

Situace v Barmě je velmi složitá, ale určitě není vše ztraceno. Rozhovor s Igorem Blaževičem	24
--	----

LITERATURA & KULTURA

Josef Mlejnek jr.: Malý princ v břiše velryby. Jak Antoina de Saint-Exupéryho spolkl Maxim Gorkij.	38
--	----

Tereza Havelková: Totalita v divadle Antonina Artauda	51
--	----

Martin Monckal Smutný: Vídeň v roce 1900: Zraněná identita. Michael Pollak a jeho průkopnická kniha	62
---	----

NAD KNIHAMÍ

Jiří Munzar: Srpen 1968 očima Heinricha Bölla.	75
---	----

Reakce: Politické toulky Jindřicha Vacka	76
--	----

VÝROČÍ

Hlavním státním svátkem by měl být den svatého Václava... Rozhovor s Petrem Kubínem	77
---	----

VÝTVARNÉ UMĚNÍ

Michaela Pejčochová: Malíř a sběratel Vojtěch Chytil a umění Dálného východu	81
---	----

Editorial

Několik poznámek k parlamentním volbám

František Mikš

Výsledek letošních voleb mě nepřekvapil. Věřil jsem tomu, že SPOLU pod vedením Petra Fialy uspěje, navzdory nepříznivým volebním průzkumům a všeobecné skepsi. Pokud volby něco dobře ukázaly, pak je to bída a nepoučitelnost českých novinářů, politických komentátorů a mediálních glosátorů politického dění, nekriticky přijímajících nespolehlivá data nejrozumnějších agentur. Nikoli poprvé jsme svědky toho, že volič je nakonec rozumnější než všechny komentátorské a politologické hlavy, a že tedy nemá valný smysl jejich texty a prognózy číst. Petr Fiala dokázal zvítězit navzdory masivní mediální nepřízni a skepsi, přičemž kritičtí byli i lidé, od nichž bych to opravdu nečekal. Jeho taktice, že agresivitu a hulvátství neporazíme větší agresivitou a hulvátstvím, ale pouze jejich opakem, tedy slušností, věcnou argumentací a vytrvalým přesvědčováním, se kdekdo vysmíval.

Odolám pokušení, abych zde citoval zlé a uštěpačné výroky nejrozumnějších komentátorských „es“ a podcastingových „hvězd“, do omrzení omílajících jedno a totéž: že Petr Fiala je slabý a nevýrazný lídr bez charismatu a že nemůže uspět. Že opozice potřebuje do čela opravdového „ranaře“ typu Mirka Topolánka, který umí bouchat pěstí do stolu, „vzít mačetu a sekat“, jak jsem se v jednom podcastu doslechl. Navzdory tomu, že po všech zkušenostech s Babišem bylo zřejmé, že ono topolánkovské

„když nefunguje malé kladivo, vezmu větší“ nikam nevede. Vzpomeňme na Miroslava Kalouska a jeho TOP 09, který po sněmovních volbách 2013 nastolil osobní vyostřenou konfrontaci s oligarchou jako hlavní politické téma. Zatímco ve volbách 2013 měla TOP 09 téměř 12 procent hlasů, o čtyři roky později málem nepřekročila pětiprocentní hranici pro vstup do poslanecké sněmovny. S ODS, která zaujala mírnější konfrontační linii a snažila se spíše nabízet program, tomu bylo opačně, ze 7,7 se dostala v dalších volbách na 11,5 procenta. Ukazovalo se, že k porážce Andreje Babiše, disponujícího bezprecedentní finanční a mediální mocí, nevede přímá cesta a je nutné zvolit jinou taktiku: namísto „kladiva“ vzít do rukou jemnější chirurgický nástroj a začít rakovinový uzel české politiky trpělivě rozplétat, opatrně krok za krokem. Sjednotit rozhádanou opozici, vytvořit a zavést společnou značku, napsat kvalitní program, trpělivě vysvětlovat a přesvědčovat, být slušný a věcný za všech okolností... a ostře udeřit až v samém závěru. A mimo jiné i ustát mediální kritiku, obviňující opozici z impotence. Nehodlám si dělat iluze o tom, že si z toho političtí komentátoři vezmou nějaké poučení. Zítra budou zase chytří a jinak, a jistě také najdou řadu důvodů, proč je všechno špatně.

Přemýšlím o tom, kde se vzala ona obrovská skepse vůči vzdělanosti, kultivovanosti a slušnosti, proč byly tyto hodnoty v politickém boji dopředu zatracovány. To jsme po osmi letech Babišova lhaní a skandálů došli opravdu tak daleko? A není to tak, že současný premiér pouze dovedl do extrému to, co začalo mnohem dříve, za vlády demokratických stran? O problémech české politiky, personálních i systémových, píšeme v *Kontextech* od samého počátku. Petr Fiala šel do boje o premiérské křeslo s jasným programem dělat to jinak, dát politice smysl, vrátit do ní slušnost a kompetenci. Pokud čteme jeho články a knihy, pak zjistíme, že celou svou politickou kariéru nedělá nic jiného, než že se snaží naplnit to, co dříve napsal jako akademický

politolog či jako pravidelný autor *Kontextů*. Známe se a spolupracujeme víc jak tři desítky let a nevím o nikom, kdo by přemýšlel o české politice a jejích problémech tak dlouho a důkladně, než se do ní odhodlal vstoupit. Štěstí přeje připraveným, chtělo by se říct. Jistě, čtení jeho článků a knih vyžaduje jisté soustředění a intelektuální úsilí, jichž se většine novinářů nedostává, ale bez intelektuální námahy, pouhým klouzáním po povrchu nevznikne nic, co by za něco stálo. Již první povolební vystoupení Petra Fialy naznačují, že bude dobrým premiérem, navzdory tomu, v jak složité situaci zemi přebírá.

Na závěr je třeba zmínit útoky na CDK, které se v závěru předvolební kampaně objevily. Čekal jsem je a přiznám se, že i horší. Nakonec se šířily výhradně z dezinformačních webů velmi pochybné úrovně, do hlavních zpráv se nedostaly. Demaskovaly se samy svou primitivností, zmanipulovanými čísly a informacemi, snažícími se zpochybnit téměř třicet let publikační a vzdělávací činnosti CDK a především pošpinit jméno Petra Fialy. Reagoval jsem na ně několika vyjádřeními, která jsou dostupná na našich stránkách (www.cdk.cz/vyjadeni-predsedy-spravni-rady-k-dezinformacnim-utokum-na-cdk), více není třeba. S jednou výjimkou.

Napadán a zesměšňován byl i náš vzdělávací program v Barmě, vybraný očividně proto, že jde o vzdálenou exotickou zemi, o níž se mnoho neví. Rozhodli jsme se proto, že do tohoto čísla zařadíme obsáhlý rozhovor s Igorem Blaževičem, jenž projekt CDK v Barmě dlouhodobě vedl a dramatickou situaci v této zemi podrobně sleduje (s. 24).

Osobně smutný jsem z toho, že k útokům na CDK se v rozhovoru pro XTV propůjčil i Václav Klaus, po mnoho let nadšený čtenář *Kontextů* i jejich někdejší občasný přispěvatel. Jak jsem již napsal, tímto a podobnými výroky si pan exprezident sáhl opravdu až na samé morální dno předvolebního politického boje.

Sdílím s našimi čtenáři nevýslovnou radost z výsledku voleb a přeji pěkné čtení. ■

František Mikš (1966),
šéfredaktor revue *Kontexty*
a nakladatelství
Books & Pipes.

Kontexty časopis o kultuře a společnosti

**BOOKS
& PIPES**

Vydává **Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK)** ve spolupráci s nakladatelstvím **Books & Pipes**
Adresa redakce: Venhudova 17, 614 00 Brno, tel./fax 545 213 862, email: cdk@cdk.cz, <http://www.cdk.cz>

Ročník XIII. (v návaznosti na časopis *Proglas* ročník XXXII.) • Vychází šestkrát ročně • **Editoři** Stanislav Balík, Petr Fiala, Jiří Hanuš, František Mikš (šéfredaktor) • **Redakce** Petr Dvořák, Martin Fiala, Kateřina Hloušková, Kateřina Mikšová (jazyková redaktorka), Lenka Váchová (výkonná redaktorka) • **Grafika a sazba** Jiří Mičkal • **Celoroční předplatné** 600 Kč • **Sponzorské předplatné** 1 200 Kč • **Objednávky předplatného** Venhudova 17, 614 00 Brno, tel./fax: 545 213 862, email: objednavky@cdk.cz • **Bankovní spojení** 120 402 514 / 0600 • Nevyžádané rukopisy se nevracejí • **Registrace MK ČR E 18685** • **ISSN 18036988** • **Na obálce** detail z malby *Divka s květinou*, pozdní 19. století, sbírka NG v Praze.

Vychází s finanční podporou Statutárního města Brna,
Ministerstva kultury ČR a Státního fondu kultury ČR.

MINISTERSTVO
KULTURY

Státní fond kultury ČR

www.casopiskontexty.cz

Sledujte nás na sociálních sítích

@KontextyCZ

Foto: archiv ODS.

Stanislav Balík

Sněmovní volby 2021: předběžné poznámky

Sněmovní volby 2021 se přiřadí k těm, které jsou nezapomenutelné, k těm, na něž budou příznivci konzervativně-liberálního směru politiky po letech vzpomínat se slzou v oku. Pomineme-li první dvoje volby po listopadu 1989, nemáme těch podobně památných v uplynulých třech dekáдах tolik.

Ponechme tentokrát bokem kvantitativní stránku věci, volební geografii či detailní analýzy po jednotlivých subjektech – věnují se tomu jiní a třeba se k tomu vrátíme v některém z příštích čísel *Kontextů*. Následující text nemá ambici komplexního pokrytí celých sněmovních voleb, spíš se zaměřuje na vybrané zajímavé fenomény.

Fialův risk, který vyšel

Volby 2021 přinesly potvrzení skvělé politické intuice Petra Fialy. Nechválím ho zde proto, že je jedním z editorů *Kontextů*, ale proto, že si to skutečně myslím. Sestavením SPOLU, předvolební koalice ODS, KDU-ČSL a TOP 09, šel do obrovského rizika. Nejenom samotnou myšlenkou, ale i jejím provedením. Zasloužil se tak ale o obrodu nejen české pravice, ale celého pojetí demokratické politiky.

Česká pravice a pravý střed se celým svým polistopadovým vývojem dostaly do prapodivné situace velké rozdrobenosti. Možná nejlépe to lze přirovnat k americké protestantské církevní scéně, kde v zásadě neexistují velké církve, sebemenší personální či ideové rozdíly vedou k zakládání nových a nových církví. Česká konzervativně-liberální scéna nebyla jednotná hned od listopadu 1989. Pomineme-li často lavírující lidovce, v zásadě od počátku jsme měli jednu velkou (ODS) a jednu menší (ODA) stranu. Po sarajevském atentátu a rozkolu v ODS došlo k odštěpení Unie svobody, která systémově nahradila uvádající ODA. Vytvoření Čtyřkoalice pak znamenalo další rozštěpení na pravé části spektra – a je jedno, že se Čtyřkoalice nedožila voleb 2002. Mirku Topolánkovi se podařilo dočasně učinit z ODS ještě silnějšího hráče – nicméně přece jenom ještě s tehdy Kalouskovými lidovci po ruce.

Poté však nastalo v důsledku takticky sice povedeného, nicméně strategicky chybného manévru se vznikem TOP 09 nešťastné desetiletí. Podivnou snahou přenést nepřenositelné – v německém federalismu zakotvenou předvolební koalici CDU/CSU – do českých podmínek nastala éra drobení. Nejenom že se od ODS a KDU-ČSL odloupla část elektorátu k třetí straně, ale ve stejné době vznikli také Svobodní, kteří deklarovali záměr s tehdy prezidentskou podporou vybudovat tu pravou pravici. A po nich další – tu ještě pravější pravici budoval Petr Robejšek se svými Realisty, po něm Václav Klaus mladší s Trikolórou... A to necháváme bokem subjekty, které ve vodách pravicových voličů lovily,

aniž by se explicitně pravicově, pravostředově či konzervativně definovaly (STAN, Věci veřejné, Úsvit, v začátcích ANO, SPD...).

Výsledkem byla situace, kterou nejlépe charakterizuje volební výsledek senátních voleb v obvodu Náchod v roce 2012. Až do roku 2012 (a znovu od 2018) zde byl vždy senátor z pravicové strany, obvod byl svou povahou pravicový. V roce 2012 se o mandát utkalo jedenáct uchazečů, z nichž při nejmenším sedm, možná i víc, můžeme zařadit na ideové škále od středu doprava. Výsledkem bylo druhé kolo, v němž si voliči vybírali mezi sociálním demokratem (nakonec vítězným) a komunistkou (ta dokonce v prvním kole, v přirozeně pravicovém obvodu, zvítězila).

Normou na pravici se staly obrovské nároky ohledně ideové čistoty ne stran jako celku, ale každého jejího významnějšího i méně významného představitele. Pokud voliči našli někoho, s nímž se nemohli stoprocentně ztotožnit, byl to důvod pro hledání (a ideálně i založení, protože nikdo existující vyžadované čistoty nedosahoval) nové pravicové strany. Komu to připomíná fungování sekt, moc se neplete.

Jistě, karikuji to, nicméně ne až tak přehnaně. Vzdálili jsme se západním modelům pravostředových stran, kde vedle sebe běžně existují i poměrně vzdálená křídla, jež ale spojuje přes všechny rozdílnosti respekt ke svobodě jednotlivce – tato hodnota přebíjí ostatní. I voliči to většinou chápou a důvodem pro volbu strany pro ně není vyžadovaný soulad se všemi proudy, ale alespoň s jedním z nich.

A právě v tomto ohledu udělali Petr Fiala s Marianem Jurečkou a Markétou Pekarovou Adamovou ohromný krok, když zformovali koalici, která by s ohledem na historické bolístky nikdy vzniknout nemohla. Přesto vznikla a vyhrála. Odpustit si museli vzájemně hodně – menší strany musely uvěřit, že s nimi ODS bude jednat jinak než v minulosti; ODS a TOP 09 musely odpustit lidovcům jejich angažmá v Sobotkově vládě, které přivedlo k moci Babiše; KDU-ČSL musela odpustit TOP 09, že ji svým

vznikem vyřadila v roce 2010 z parlamentního života apod. Nic z toho nebylo samozřejmé a banální, naopak, díky tomu byla, je a ještě nějakou dobu jistě bude situace vnitřních vztahů v tomto bloku hodně křehká. Snad je to ale první vlaštovka k obnovení normálního stavu, kdy nemáme na stranu, na niž přenášíme svou voličskou preferenci, nároky morálně-politicko-ideového maximalismu. Že pro svou volbu nepotřebujeme souhlasit se všemi jejími představiteli a třeba ani programaticky stoprocentně.

Nesmírně riskantní byla i procedura vzniku – že nebyl vznik SPOLU podroben projednávání a schvalování na všech úrovních jednotlivých stran. Tak by totiž – vzhledem k vnitrostranické mentalitě přinejmenším ODS a KDU-ČSL právě s ohledem na historické bolesti – pravděpodobně nevznikla. Riskantní tato forma byla v tom, že v případě prohry a nevýrazného volebního zisku by zcela jistě byla hlavním argumentem pro vystřídání zaangažovaných předsedů, Petra Fialy na prvním místě. Jak zvláště s tím kontrastuje ticho, které se na profilech jeho vnitrostranických kritiků na sociálních sítích po volbách rozhostilo... Je z toho patrné, jak velkým překvapením byl úspěch koalice nejen pro A. Babiše (jeho vykořeněnost byla znát ještě několik dní po volbách), ale i pro mnohé členy ODS.

Co bude se sociálními demokraty a komunisty?

Rozdrobenost, jež donedávna trápila českou pravici a pravý střed, dolehla před časem i na českou levici. Dost možná právě ona může za to, že po několika letech levicového kokainového večírku (jinak než drogovým opojením totiž nelze vysvětlit ono neuvěřitelně amatérské vedení našeho státu) bude muset řízení země, již mezitím stihli zplundrovat, předat levicový premiér držený levicovými stranami chtít nechtě právě integrované pravici.

Stále se domnívám, že platí to, co jsem veřejně navrhoval po loňských krajských volbách a o čem

se krátce mediálně diskutovalo a bylo to odmítnuto jako zbytečné či nemožné. Tedy že takticky (a zřejmě i strategicky) nejvýhodnější pro českou levici by bylo její sjednocení do širokého bloku – ať již ve formě předvolební koalice či přímého sloučení. Otázka, jak bude vypadat sněmovna, když v ní nebude zastoupena levice, není totiž namístě. Ona v ní zastoupena je, a to hodně výrazně, hned dvěma (ANO a SPD), možná i třemi (plus Piráti) stranami.

O tom, že v případě úzké spolupráce přinejmenším ANO a ČSSD nejde o fantasmagorii, svědčí existence jejich společného senátorského klubu (nazvaného PROREGION). Kdyby Andrej Babiš předvolební koalici udělal, měl by odhadem volební výsledek alespoň o pět procentních bodů lepší, možná i víc, a situace by byla zcela jiná.

Anebo budou sociální demokraté a komunisté následovat osud jiné slavné české levicové strany – národních socialistů. Ti patřili k pilířům prvorepublikové politiky, z jejich řad vzešel druhý československý prezident, měli přízeň i toho legendárního prvního, před Únorem působili jako jediná reálná protiváha komunistů, vlastně si bez nich nešlo českou politiku představit. Přežili, byť zmrzačeně, i éru reálného socialismu v Národní frontě. Po Listopadu, byť měli organizační strukturu, peníze, noviny, slavnou historii, však skončili bez úspěchu, moci a vlivu...

Zajímavá je také otázka kádrová – je vůbec reálné, aby ČSSD a KSČM mimoparlamentní karentěnu přežily? Co bude s jejich současnými i potenciálně budoucími představiteli? Kde politicky a ekonomicky přežijí, případně vyrostou? V politice nejspíš ne, nepřejdou-li z jiné politické síly. Ani jedna z obou těchto stran totiž nemá příliš politických arén, kde by byla vlivně přítomna, a kde by tak mohly přežít dobu parlamentního půstu její kádry, kam by se mohly stáhnout. Situace KDU-ČSL a ODS po roce 2010, resp. 2013 byly odlišné – ty měly Senát, byly silné na komunální úrovni, měly své krajské zastupitele, radní. KSČM v Senátu není vůbec; v krajích má jen 13 zastupitelů, přičemž nikdo z nich není

politicky zajímavý; komunální úroveň je silnější, nicméně bez větších měst a významnějších obcí.

Sociální demokraté jsou na tom o chlup lépe – senátory mají tři (dvěma z nich ale končí mandát už za rok), krajských zastupitelů 37, jsou zastoupeni ve čtyřech krajských radách. Lokálně ještě sem tam drží starostenské pozice v okresním městě. Budou zřejmě ale v násobně horších finančních problémech než komunisté.

Personální problém možná budou mít i Piráti – vzhledem k jejich vnitřní politice o zákazu kumulace funkcí se ti jejich poslanci, kteří kvůli kroužkování vypadli ze sněmovny, nemají politicky kde v mezích uchytit. Podobně jako někdejší sněmovní komunisté a sociální demokraté zřejmě odejdou z profesionální politiky a budou ji dělat jen jako koníček – přičemž je otázkou, kolik na ni budou mít energie a jak se budou moci poměřovat s těmi, kdo ji dělají jako zaměstnání. Možná se stane cosi podobného jako po roce 1992, kdy zanikl federální parlament a většině stran zmizela jejich „prvoligová poslanecká liga“. Než dostaly po necelých čtyřech letech příležitost se volebně vrátit, už to často nešlo, neboť se v pozicích upevnili a zakopali někdejší poslanci České národní rady, kteří dostali nečekanou příležitost namísto krajského přeboru hrát onu první ligu. Mnozí porevoluční poslanci prvního sledu už se ani vracet nechtěli, příp. nevyhráli vnitrostranické boje a z politiky se definitivně stáhli.

Dokud ČSSD a KSČM nevysvětlí svým potenciálním voličům, v čem hájí jejich zájmy lépe než Andrej Babiš či Tomio Okamura, do nejvyšších politických pater se nevrátí.

Pirátský omyl

Piráti zopakovali v jiné podobě chybu ODS z let 2009/2010. Když tehdy Ústavní soud zrušil předčasné volby a řádné se konaly až za dalšího tři čtvrté roku, ODS nechtěla rozjíždět vnitrostranické

vášně. Každé sestavování kandidátek znamená zvýšené napětí uvnitř strany, riziko poškození vztahů, tenze ve vztahu k vedení strany apod. Vcelku pragmaticky tehdy ODS řekla – kandidátky máme sestavené, byť pro jiné volby, použijeme je později. V tu chvíli se ale odpoutala od společenských nálad, které by ve zdravé straně členové měli zprostředkovávat, byť třeba nevědomě. Do kampaně mezitím dramaticky vstoupily Věci veřejné se svým sloganem boje proti dinosaurům, který zčásti mířil právě na vládnoucí ODS. ODS na to už ale neměla jak personálně zareagovat. Tak se stalo, že (bez ohledu na další dění uvnitř strany projevující se např. Topolánkovým odstraněním, což byl ale částečně jiný příběh) voliči kroužkováním kandidátky ODS nemálo přeskládali. Symbolem se stala v běžných dobách nevídaná věc – vykroužkování lídra jedné z krajských kandidátek (Ivan Langer).

Rovněž Piráti se na podobě a logice sestavování koalice se STAN domlouvali v trošku jiné situaci, než v jaké se volby na podzim odehrály. Důležitá byla rovněž skutečnost, že tuto koalici neměli vyzkoušenou z jiných úrovní volební soutěže (s nepatrnou výjimkou koalice v krajských volbách 2020 v Olomouckém kraji).

Jako problematický se ukázal třeba klíč pro sestavování kandidátek 2:1 ve prospěch Pirátů. Ti byli na konci roku 2020 přesvědčeni, že oni jsou tím dvojnásobně silnějším partnerem, hlavním tahounem. Tak to možná s ohledem na preference bylo, nicméně pro uvěřitelnost koalice není důležitý přesný matematický poměr, ale spíš étos, který přináší. Navíc se relativně brzy zjara ukazovalo, že obě strany přispívají k budoucímu zisku dost možná vyrovnaně – nicméně už na to nechtěly/nedokázaly zareagovat při sestavování kandidátek. Ty pak na první pohled vypadaly jako dominantně pirátské, což přivádělo mnohé potenciální podporovatele nebabišovské, ale také „ne-SPOLU“ politiky do úzkých, když měli problém s Piráty. Již zevrubná analýza preferenčního hlasování ukazuje úspěch taktiky kroužkování prvních čtyř nepirátských

kandidátů. Dost možná by při vyrovnanější podobě kandidátek jednak méně voličů odešlo ke SPOLU a ti zbylí by kroužkovali méně. Ale vím, že to je ono nemístné „co by, kdyby...“

Cui bono?

Osobně by mě hodně zajímalo, jak to bylo s březnovým průzkumem agentury Kantar CZ pro Českou televizi, který katapultoval koalici Pirátů a STAN do téměř nadpozemských výšin, když jim přiznal podporu 34 %. Připomeňme jen, že to je hodnota, která se v zásadě rovná rekordu politických zisků v historii České republiky, který udělala ODS s Mirkem Topolánkem v čele v roce 2006 (35 %). Předtím ani potom se tomuto magickému číslu nikdo nepřiblížil. A tady se to stalo najednou, z ničeho nic, nikoli po mnohaměsíčním postupném růstu po půl procentech či procentech... Od dob nově vzniklé Unie svobody či o pár let mladší Cesty změny jsem nesmírně skeptický k tak náhlým výkyvům voličských nálad údajně naměřených v předvolebních průzkumech. Naopak, věřím trendům pomalejším – právě takovým, jaké zaznamenávaly průzkumy letos při pomalém růstu SPOLU či pomalém poklesu ANO.

Ve chvíli, kdy se z průzkumu Kantaru o vystřelení koalice PirSTAN vzhůru stala zpráva, o níž se věřilo, že popisuje novou skutečnost, získaly volby úplně jinou dynamiku. Z původně očekávané se-lanky, kdy zajímavostí měla být jen velikost odstupu vítězného ANO od ostatních, se stala napínavá podívaná. A byl to také tento okamžik, který konečně pro média postavil – zřejmě falešný – druhý pól politické soutěže. Zcela ignorovány totiž byly výsledky minulých voleb nižšího řádu (Senát, kraje, europarlament), z nichž kdo chtěl, viděl, že pro voliče je hlavním protihráčem Andreje Babiše ODS, a to zvlášť v situaci společné koalice s KDU-ČSL a TOP 09. Nyní byl nalezen kýžený, neódeésácký vyzyvatel. Každopádně výzkum Kantaru dal jednak naději, že volby nejsou rozhodnuté, hlavně ale

proměnil mentální nastavení Pirátů a narýsoval volební strategii Babišova ANO.

Pirátům jednoznačně uškodil. Najednou se začali vidět jako hlavní vládní síla, vše vsadili na „premiérskou“ kampaň Ivana Bartoše, a především se z protestní síly, kdysi dravé štiky, enfant terrible, posunuli do role standardnější strany, která o sobě ví, že může vyhrát volby. Právě to jim ublížilo možná víc než soustředěné babišovské útoky plné dezinformací. Jiné je dostat se k vítězství útokem zespodu, kdy každé procento navíc je odměnou a milým překvapením, než právě z pozice jasného favorita a vyzyvatele.

Uškodil jim i v jiném ohledu – umožnil Andreji Babišovi vytvořit si do značné míry umělého fackovacího panáka, nepřítele, proti němuž lze mobilizovat, když do té doby využívaný faktor „Kalousek“ zmizel z politického kolbiště. Není pochyb o tom, že do Pirátů se mu třefovalo výrazně lépe než do SPOLU, že mu k tomu čas od času i sami nabízeli munici, kterou stačilo naládovat. O tom, jak fixovaný je na soupeře právě v podobě Pirátů, svědčily i poslední týdny, kdy bylo stále zřejmější, že hlavním soupeřem mu je koalice SPOLU, a on přesto nedokázal (nechtěl, nemohl, neuměl?) přesměrovat hlavní vyznění své kampaně.

Nedá mi to, abych se neptal starým latinským *Cui bono?* Komu mělo prospět náraz získané falešné sebevědomí Pirátů jako už už premiérské strany a jejich instalace do role druhého z hlavních pólů stranické soutěže?

Podoba poslaneckého klubu STAN

Trošku mimo hlavní mediální zájem zůstává podoba nového poslaneckého klubu STAN. Zatímco u většiny ostatních úspěšných sil je nečekaných zvolení minimum a omezují se na pár jednotlivců, u STAN přivedla kroužkovací revoluce do sněmovny i ty, kteří to zřejmě nečekali. A rozhodně to nečekala stranická centrála.

Jde o skutečně pestrrou směs: od „starých“ harcovníků STAN Petra Gazdika či Jana Farského přes novou sílu z komunálu, např. v podobě bývalého dlouholetého pacovského starosty Lukáše Vlčka, po v zásadě bizarní politické kariéry bývalého sociálně-demokratického plzeňského hejtmána Josefa Bernarda, Hany Naiclerové, která ještě v roce 2014 vedla prostějovskou komunální kandidátku ANO (kterou sestavoval Jaroslav Faltýnek), či Petry Quittové, bývalé političky Věcí veřejných. A to v případech zmíněných bizarních kariér zmiňují jen některé.

Je otázkou, jak soudržný takový klub bude, zvláště když se tam ne zrovna málo jeho členů dostalo zřejmě v důsledku obecné kroužkovací strategie „kroužkuj první čtyři nepiráty“. Byla to podobná vlna, jaká v roce 2010 vynesla do tehdejší sněmovny kandidáty z posledních míst (ti totiž měli být ti nejslušnější, neboť se je tzv. dinosauři báli pustit dopředu) – tak třeba tehdy začala dnes přerušovaná politická kariéra Jana Chvojky, tehdejšího asistenta poslance, pozdějšího ministra a předsedy poslaneckého klubu ČSSD.

Klausovy fatální minely

Kolikáté volby jen to byly, v nichž fatálně pohořel Václav Klaus a v nichž se jeho aktuální politická intuice ukázala jako slabá, resp. neexistující? Vzpomeňme na jeho podporu podivného bloku Hlavu vzhůru Jany Bobošíkové v roce 2013. Získali tehdy necelé půl procenta hlasů. Když předtím stál v roce 2009 jako sudička u kolébky Svobodných, dávalo to alespoň jakýsi smysl ve vztahu k silně deklarovanému ekonomickému liberalismu – přesto už tehdy vsadil na mrtvého koně, neboť Svobodní získali asi tři čtvrté procenta hlasů.

I když ve volbách 2017 volil ODS a svému synu Václavovi dal preferenční hlas (ten prý využil poprvé v životě), už v roce 2019 stál spolu s ním u vzniku Trikolóry, subjektu, který i po volebním spojení se Svobodnými a Soukromníky

do nepřiznané předvolební koalice získal jen 2,8 % hlasů. Přestože se z čela Trikolóry stáhl V. Klaus ml. (zřejmě i poté, co krátce po zformování zmíněné předvolební koalice oznámil jeho otec, že tou pravou silou a nadějí je SPD), stále se v ní V. Klaus a lidé z jeho světa (Petr Štěpánek apod.) angažovali. Volební neúspěch jde tedy i za Klausovým politickým světem. Nevypadá to ani, že by Okamurova SPD, na niž exprezident přenesl své sympatie, byla na vzestupu a hlavně že by mu chtěla vytvořit prostor.

Vyložené směšné jsou pak jeho výroky o tom, kterak „předvolební koalice jsou fatální omyl“. Zapomněl, že sám jednu takovou sestavil a zvítězil s ní – podobně jako Petr Fiala – ve volbách? Bylo to roku 1992 a šlo o předvolební koalici ODS–KDS. Typově vlastně téměř totéž, jako je dnešní SPOLU. Zapomněl také, že to byl jeho nejlepší volební výsledek, jehož dosáhl právě v předvolební koalici?

A jelikož se chce Václav Klaus zesměšnit ještě víc, pokračuje mudrováním o koaliční vládě: „Pět stran nejde řídit.“ A co čtyři, pane exprezidente? V čem je rozdíl mezi vaší první vládou složenou ze čtyř stran se čtyřmi poslaneckými kluby (ODS, KDS, KDU–ČSL, ODA) a chystanou vládou? Vážně si někdo myslí, že čtyři řídit jdou, a pět už nikoli? Aby bylo jasno, osobně považuji první Klausovu vládu za úspěšnou. A ano, dost možná nebude případná nová vláda obou koalic „esteticky pohledná“, bude plná sporů – ale nejde předem chytrácky vědět, že to nepůjde řídit. Koneckonců, jak vypadala končící vláda dvojkoalice? A ví vůbec Václav Klaus, že pět našich krajů řídí v současnosti koalice pěti a více stran? A to nemluvíme o řadě obcí a měst. Zkrátka, náš stranický systém se na všech svých úrovních nesmírně rozdrobil (viz výše), z čehož také plyne (bohužel) nutnost vícečetných koaličních exekutiv. Na tomto rozdrobení má ale sám V. Klaus nemalý podíl.

Politicky „úspěšný“ tak byl v posledním desetiletí pouze v podpoře Miloše Zemana v obou prezidentských kandidaturách a při výkonu jeho prezidentských mandátů. Je ale otázkou, zda právě

toto je něčím, co bude zdobit historický obraz prvního premiéra samostatné České republiky a jejího druhého prezidenta.

Jiné světy

Podívejme se na závěr na volební střet i jinak než optikou jednotlivých kandidujících aktérů. Mnohokrát jsem v textech podobného typu v *Kontextech* poukazoval na příklady jednotlivých vesnic. Nahlédněme i nyní do několika málo z nich, abychom spatřili úplně jiný svět, než jaký ukazuje optika celostátních výsledků.

A nemusíme přitom chodit do Sudet či do zvláštního světa zanedbaných středočeských periferií. Zůstaňme u pár vesnic v okrese Jihlava, tedy na Vysočině. Nejde o někdejší německé, vysídlené a dosídlené oblasti. Naopak, jsou to původně české zemědělské obce, bez velkého průmyslu v minulosti i současnosti. V obci Jersín získaly ANO a SPD 50 % hlasů, doplníme-li je o KSČM a ČSSD, jsme na 61,8 %. Oproti nim obě opoziční koalice nezískaly ani čtvrtinu odevzdaných hlasů – přesně 24,5 %. Podobně je tomu v sousedním Arnolci, rodišti číhoštského mučedníka Josefa Toufara. Tam strany babišovského světa získaly 55,3 %, když k nim přidáme Šlachtovu Přisahu, jsme na dvou třetinách odevzdaných hlasů. S tím obě koalice s 26,5 % věru nemohou soupeřit. Tyto a podobné obce se mezi sebou drobně liší v tom, jestli měl Babiš 32 % a Okamura 18 % (Jersín), nebo Babiš 27 % a Okamura 11 % (Arnolec) a zbylé procentní body dodali nadprůměrnými zisky komunisté a sociální demokraté.

Zajímavé rovněž je, že v obou zmíněných obcích získala koalice SPOLU menší procentní podíl než v roce 2017 její jednotlivé koaliční strany celkem.

Jistě, dá se namítnout něco o zvláštním světě venkovské Vysočiny, který si žije svým životem. Tak jednoduché to ale evidentně není. Nedaleko od Arnolce a Jersína, za městečkem Polná, jsou dvě

sousední vesnice, propojené řadou příbuzenských vazeb: Brzkov a Hrbov. Jsou podobně velké (mírně přes dvě stě voličů). Přesto vidíme dramaticky rozdílné volební výsledky. Hrbov je variací výše zmíněného Arnolce a Jersína (ANO 38 %, KSČM 10 %, ČSSD 8 %, SPD 5 %, Přísaha 6 % – celkem tedy dvě třetiny hlasů; proti nim jen 21 % pro SPOLU a 8 % pro PirSTAN; a i zde Babiš mezivolebně nezanebatelně narostl). Oproti tomu sociodemografickými charakteristikami v zásadě podobný Brzkov volil zásadně jinak. Zvítězila koalice SPOLU s 31 %, a přidáme-li 16 % PirSTAN, jsme téměř na polovině odevzdaných hlasů. Babišovský svět politiky zde získal o jediný hlas víc, ovšem započítáno i se Šlachtou. Samotné ANO ale mělo jen 26 %, komunisté necelá 4 %. Kdybychom ale sečetli zisky členských stran obou koalic z roku 2017, mělo zde SPOLU získat přes 40 % hlasů a PirSTAN 6,5 % – evidentně došlo k velkým přelivům.

Nicméně porovnáním obou vesnic mezi nimi vidíme dramatický rozdíl (výší volební účasti jej jednoduše nevysvětlíme, neboť probabišovský Hrbov ji měl ještě o pět procentních bodů vyšší než Brzkov, který v zásadě zkopíroval celostátní trend). Nechme teď stranou otázku, čím to je způsobené. Pro tuto chvíli je důležité, že nejde o jednoduchý střet město vs. vesnice či střet regionů. Vidíme, že zde vedle sebe existují zcela jiné politické světy, které však do svých voličských vzorců možná nejsou zakleté navěky. Chtějí-li obě koalice, jež ve střetu se světem Andreje Babiše v roce 2021 zvítězily, udělat ze svého úspěchu trvalejší fenomén, měly by uvažovat, jak si získat důvěru třeba i zmiňovaných vesnic na Vysočině. Na jednom z příkladů je vidět, že by to možné být mohlo. ■

Stanislav Balík (1978), politolog,
děkan Fakulty sociálních studií
Masarykovy univerzity.

Petr Dvořák

Ilustrační foto. Zdroj 123rf.

Svoboda v digitálním věku

Internet se za posledních dvacet let posunul k modelu všudypřítomného šmírování a prodeje uživatelských dat. Co s tím?

Dnešní internet je ovládaný několika nadnárodními korporacemi. Ty dosahují zisku díky cílené reklamě a pozorování uživatelů, takže se na síti pohybujeme po jasně vymezeném území ve společnosti nezměrných sledovacích systémů. Podnikání digitálních korporací, jejich vliv na soukromí i na veřejný prostor, tendence zasahovat do politiky, ale stejně tak snahy o jejich regulaci – to všechno představuje výzvu pro západní liberální řád. Jsem přesvědčen, že právě tady probíhá jeden z významných soubojů o budoucnost svobody.

Stále větší část našich životů se nenávratně svazuje se sítí, fyzická ekonomika splývá s tou digitální a vyrůstá generace uživatelů, která nezažila dobu bez neustálého dohledu. Na jakých základech bychom tedy měli vystavět funkční politiku v oblasti internetu, sociálních sítí a dalších digitálních platform, jako je Facebook, Twitter nebo Google?

Raný internet byl prostorem anarchie, všeobecné spolupráce a otevřených standardů. Uživatelé se mezi sebou mohli volně spojovat a bez omezení komunikovat, v porovnání s dneškem bylo

ale mnohem složitější se vzájemně najít. Později začaly internetové firmy uživatele snadněji propojovat, a násobit tak jejich možnosti pomocí tzv. síťových efektů (čím více lidí službu používá, tím je užitečnější). Otevřené standardy začaly postupně nahrazovat soukromé „uzavřené ekosystémy“ a „uzamčené zahrady“. Kolem roku 2001 společnost Google objevila možnost zpeněžit zbytková uživatelská data (*behavioural surplus*), tj. stopy, které za sebou uživatelé zanechávají při běžném používání internetu. Byznys model Googlu do budoucna spočíval v tom, že reklamy se už neobjevují v závislosti na kontextu (tj. podle toho, co uživatel právě teď vyhledává), ale na základě individuálního cílení.

Inovativní, extrémně efektivní Google takto dokázal vytvořit celý nový trh s uživatelskými daty, v krátké době se stal největší reklamní agenturou na světě a jeho úspěch samozřejmě inspiroval další. Proto je dnes dominantním byznys modelem internetových korporací všudypřítomné a stále sofistikovanější sledování uživatelů. Platformy data prodávají inzerentům prostřednictvím sítě komerčních aktérů. (Shoshana Zuboffová to nazývá „šmírovacím kapitalismem“ – *surveillance capitalism*). Jde o data z používání internetových stránek a služeb, geolokační informace a vzorce chování, které firmy získávají ze senzorů na přístrojích, jež běžně nosíme u sebe, data z „chytrých“ spotřebičů a další údaje.

Sledování a cílení reklamy likviduje osobní soukromí, podporuje šíření dezinformací a násobí bezpečnostní rizika. Je ale škodlivé i z čistě ekonomického hlediska: informace zjevně mají svou cenu, když mohou financovat globální informační systémy, vývoj sledovací infrastruktury, a nadto zajišťovat pravidelné zisky korporací v řádu desítek miliard dolarů. Pokud ale většina lidí fakticky platí osobními daty, peníze v systému putují pouze jedním směrem a budují globální monopoly, místo toho, aby obíhaly a přinášely příležitosti všem. Za pouhé čtvrtstoletí nám před očima vyrostly digitální monopoly a oligopoly, na které vlády zatím nestíhají adekvátně reagovat.

Levicová odpověď na tuto všeobecně neuspokojivou situaci je snaha o prosazování „spravedlivějších“ modelů digitálních platform, což znamená tlak na vnitřní demokratizaci. Podmínky služby mají (spolu)určovat uživatelé. To jsou ale jen další nerealistické sny. Smysluplnější je snaha o vytváření takového tržního prostředí, aby stávající korporace fakticky neovládaly internet, musely reagovat na konkurenci a mohly být snadno vystřídány něčím užitečnějším. Žádný monopol netrvá věčně a v našem zájmu je tomu pomoci.

Liberální pohled na digitální politiku

Občané by měli požadovat, aby o nich jakákoli smluvní strana či stát sbíraly co nejméně dat. Proč bychom měli komukoli věřit, že informace nezneužije, nebo je dokonce jen uchová v bezpečí, když jsou všude na světě na denním pořádku krádeže dat, hybridní útoky i prostá selhání lidského faktoru? I vlády států, které dříve platily za kolébky osobní svobody, dnes nedokážou odolat pokušení zajistit si přístup k datům, která se jim tak snadno nabízejí. Smutnými příklady jsou epidemie kamerových systémů ve Spojeném království nebo uchovávání záznamů o hovorech a jiné komunikaci v Austrálii (kde je operátoři musejí předávat nejen vyšetřovatelům, ale i regulačním úřadům, aniž by k tomu byl potřeba soudní příkaz). Historie nás učí, že informace jsou cenné a zneužitelné, že veškeré seznamy osobních údajů jsou přinejlepším nutným zlem, a právě tak bychom k nim měli přistupovat.

Rozvoj informačních technologií však rizika ještě znásobil – neustálé sledování se stává normou a brzy se může stát, že neuzavřete životní pojistku nebo povinné ručení, aniž by pojišťovna dostala kompletní přístup k datům z vašich chytrých hodin či z auta. Budeme věřit pojišťovně, že naše data neprodá třetí straně? A státu, že si je nenechá ukrást? Podobné trendy můžeme vnímat jako příležitosti, které nám pomohou žít ve větším bezpečí,

Ilustrační foto. Zdroj: 123rf.

nebo jako další zásah do osobní svobody – nejpozději v okamžiku, kdy se z novinky pro technologické nadšence stane nová sociální norma, nebo dokonce zákon. Když dnes žádáte o hypotéku a banka si vyžádá extrémně podrobné informace o tom, jak používáte telefon, nikdo se nad tím už nepozastaví.

Pravicová politika klade důraz na oddělení veřejné a soukromé sféry, minimální zásahy státu do života občanů a ochranu osobního vlastnictví. Nezbytnou podmínkou důstojného života i zdravé demokracie je osobní autonomie, která je přímo závislá na soukromí. Maximou liberální politiky bez ohledu na odstín zůstává nutnost co nejvíce zachovat a pokud možno rozšiřovat lidskou svobodu. Proto se dnes musíme mnohem intenzivněji zabývat internetem, kde takový zápas právě probíhá. „Osud lidstva by neměl záviset na žádném jednotlivém mechanismu, ať už jde o Stroj zkázy nebo o Facebook,“ říká v časopisu *The Atlantic* Adrienne LaFranceová.

Dalo by se namítnout, že bychom se namísto regulací měli spolehnout na schumpeteriánskou soutěž a kreativní destrukci, v níž spolu firmy neustále soupeří na trhu, nutně při tom dochází ke koncentraci bohatství a moci, ale žádný monopol naštěstí netrvá dlouho, protože jej nevyhnutelně vystřídá někdo úspěšnější. Tento cyklus posouvá lidstvo vpřed. Kdo si dnes vzpomene na Východoindickou společnost, která ve své době ovládala svět podobně jako dnes Google? Přesto by však nebylo moudré na tuto debatu rezignovat. Zodpovědnost vůči budoucím generacím nejlépe naplníme zachováním svobody

té naší. Soutěž, pluralita a možnost volby znamenají šanci na vznik prospěšných inovací. Proto bychom měli velmi pečlivě volit, na jakých principech stojí naše ekonomika. Určujeme tím, nakolik budeme svobodní, jak bude vypadat náš veřejný prostor a naše politické instituce, protože – slovy Matta Stollera – „to, jak obchodujeme, určuje to, jak vykonáváme spravedlnost“. V digitální ekonomice bychom proto měli podporovat taková pravidla, která co nejvíce zachovají pestrost služeb a svobodu rozhodování: ochranu soukromí, možnost vybrat si a změnit poskytovatele, záruku ochrany osobních údajů, právo na ověření, zda produkt skutečně dělá to, co má, garantovaný přístup k informacím, které informace o nás smluvní partner shromažďuje, právo zůstat off-line nebo nebyť sledován pasivně (pomocí údajů třetích stran).

V průzkumu veřejného mínění, který letos provedla společnost YouGov jménem norské Rady spotřebitelů (Forbrukerrådet), se k shromažďování osobních dat ke komerčním účelům vyjádřil kladně jen jeden z deseti respondentů. Zobrazení reklam každému na míru je přijatelné pro jednoho z pěti. Podobně když společnost Apple ve svých zařízeních nedávno implementovala podmínku, že uživatel si musí výslovně povolit komerční zpracovávání svých osobních údajů v aplikacích, souhlasil se sledováním jen zlomek uživatelů (ve Spojených státech podle kvalifikovaných odhadů pouhých 4 %). Jde o přelomový krok, který Facebook, jehož byznys je postaven výhradně na vysávání a přeprodávání dat, donutil přehodnotit očekávané zisky z reklamy. Uživatelé tedy nechtějí být sledováni, ale přesto digitální služby dál používají. Principy a preference jdou přímo proti reálnému „hlasování nohama“.

Bohužel už je pozdě na to, abychom nechali pracovat pouze trh. Vzhledem k bezprecedentní koncentraci moci digitálních platform a jejich pronikání do všech oblastí veřejného života (ekonomika, politika, mediální sféra, vzdělávání...) přestává být jejich působení záležitostí osobní volby a stává se celospolečenským či globálním

problémem. Vlivu dominantních digitálních platforem se jednoduše nelze vyhnout, pokud člověk chce zůstat součástí lidské společnosti. Zdá se tedy, že regulace je nutná. Musí se však vyhnout dvěma extrémům: za prvé digitálním platformám nesmíme dovolit, aby snadno zasahovaly do společnosti, ničily média, ovlivňovaly volby atd. Tím bychom vlastně upřednostnili šance firem před právy uživatelů (občanů). Na druhé straně však firmy nesmíme znárodňovat a ovládat. Tím bychom snad ochránili uživatele, ale zase bychom ohrozili potenciální inovátory, kteří mají šanci vytvářet bohatství.

Slepé uličky

Dnešní doba dává v podstatě každému možnost oslovit s minimálními náklady široké masy posluchačů. Každá možnost však v sobě skrývá jak příležitosti, tak rizika. Oligopol digitálních platforem zasahuje do oblasti šíření informací. Sociální sítě fakticky převzaly roli médií a rozhodují o tom, co kdo smí říkat a za jakých podmínek. Dosavadní pokusy přivést Facebook nebo Twitter k odpovědnosti byly často naivně založeny na principu svobody slova. Autoři, kterým platformy z nějakého důvodu znemožnily nebo ztížily přístup k publiku, si stěžovali, že se je korporace snaží umlčet. Fakticky si ale stěžovali na to, že jim platforma znemožnila oslovit ostatní tím nejjednodušším způsobem. Je to skutečný problém, nebo průvodní jev nárokové kultury („Mám právo mluvit k lidem tam, kde jsou“)?

Měli bychom důsledně rozlišovat svobodu slova (*freedom of speech*) od svobody dosahu (*freedom of reach*). Svoboda slova znamená, že si třeba na náměstí můžete říkat, co chcete. Nemáte ale svobodu dosahu, tj. právo přijít do nejbližšího divadla, zmocnit se mikrofonu a promlouvat k přítomným hostům, protože tím najednou oslovíte řádově více posluchačů než na náměstí. Facebook je nejpoulnější divadlo ve městě, nikoli náměstí. Svoboda slova automaticky nezakládá právo vyjadřovat

názory jedním konkrétním způsobem v něčím soukromém prostoru. Nikdo nemá právo oslovit lidi snadno. To, že jsme si na tuto možnost zvykli, je dáno tím, že se to zčásti hodilo soukromým provozatelům, jako je právě Facebook a Twitter.

To ovšem neznamena, že moc platform nad veřejnou diskusí je v pořádku. Síť dnes častěji demonstrovuje svou moc, nejviditelnějším případem je nedávné pozastavení facebookových a twitterových účtů bývalého prezidenta Trumpa a dalších lidí, kteří měli co do činění s útokem na americký Kaptol v lednu 2021. Mělo by nás znepokojovat, že tyto firmy někomu znemožnily používat jejich služby? Podle mě to není správná otázka. Facebook i Twitter se mohou svobodně rozhodnout, s kým chtějí spolupracovat. Korporace nejsou přirozeně neutrální a promítají své zájmy do toho, jaké hlasy nechávají zaznívat. Lepší otázka je, proč jsme dopustili, že internet ovládá několik málo firem, a co se s tím dá dělat. Cory Doctorow v této souvislosti mluví o platformách jako o moderním ekvivalentu španělské inkvizice – samostatné organizace, která existovala mimo stát, ale osobovala si faktickou moc.

Problém není nedostatek svobody slova, ale struktura trhu, která není téměř pro nikoho výhodná. Řešením nejsou pravidla, která by soukromým firmám přikázala, co smějí a co nesmějí tolerovat, ale pravidla posilující konkurenci a síťovou neutralitu. V krajním případě dokonce můžeme uvažovat o rozbití monopolů na menší firmy, bude-li to nutné. Konečným cílem by mělo být, aby se lidé mohli stále připojit do alternativních sítí, založit si zcela nezávislý web u hodnotově spřízněného poskytovatele, nebo dokonce spustit vlastní fyzický server a připojit se do internetu přímo.

Klíčová otázka přitom je, zda digitální platformy lidem stále poskytují soukromé služby – zda se z nich nestalo něco na způsob veřejné infrastruktury. Věřím, že bez digitálních služeb se neobejdeme. Za infrastrukturu bychom však měli považovat neutrální internet, nikoli aktuálně dominantní soukromé platformy. Současný oligopol je vývojové

stadium, které bychom měli překonat, pokud si platformy lobbováním nezajistí legislativu na míru, která zadusí šance ostatních. Internet je veřejná infrastruktura, ovládaná soukromými firmami, která musí být otevřená konkurenci. V energetice, zdravotnictví nebo třeba školství také nechceme, aby nám služby dodával jeden monopolní hráč.

Někteří levicoví idealisté věří, že cestou k férovější budoucnosti a demokratičtějšímu (sic) internetu jsou dobrovolné kroky, k nimž časem dospějí samy platformy. Příznivci tohoto scénáře se spoléhají na vnitřní demokratizaci a postupující transparentnost, které firmy přivedou k jakési samosprávě a přeměně je na veřejné instituce. Na tyto šance ale musíme pohlížet skepticky. Je pravda, že Facebook si v roce 2018 zřídil „Radu dohlížitelů“ (Oversight Board). Zasedají tu dvě desítky právníků, akademiků a lidskoprávních aktivistů z celého světa, kteří mají formálně právo zvrátit rozhodnutí Facebooku vymazat něčí příspěvek nebo účet. Facebook se v rámci svého PR také dlouhodobě zaklíná transparentcí a vnitřními pravidly. Když se jej ale někdo snaží reálně konfrontovat, hrozí žalobou. Dokumenty uniklé z Facebooku v roce 2021 (kauza Facebook Files) také dokazují, že platná dobrovolná pravidla, která korporace přijala v rámci deklarované snahy bojovat s dezinformacemi, se otevřeně nevztahovala na uživatele a značky, které firmě vydělávají největší peníze. Pokusy o zásadní reformu korporace, která obsluhuje tři miliardy uživatelů, končí vždy, když začnou ohrožovat zisky (a zisky přinášejí především polarizující obsah, kontroverze a dezinformace).

Je samozřejmě možné, že platformy postupem času samy dojdou k tomu, že společenská škodlivost jejich působení je může poškozovat i z byznysového hlediska, a začnou podnikat kroky k tomu, aby „očistily“ svou značku (podobně jako když McDonald's začal nabízet kromě hranolků také saláty). Google například momentálně testuje technologii reklamního cílení FloC, u níž existuje naděje, že bude méně invazivní než současný

model. Technologie, která jim umožnila zbohatnout na polarizujícím obsahu, však nezmizí – bude tu s námi dál a bude se dále vyvíjet a zdokonalovat. Propaganda a „temné“ reklamy se budou šířit „*under the radar*“, a pokud je omezí kartel velkých platforem, využijí je menší hráči.

Konkurence a informační symetrie

Cestou k lepšímu internetu proto není důvěra v pravidla firem, ale naopak snaha o co nejlépe definovaný právní systém, v jehož rámci platformy fungují. A odpověď není ani vnitřní samospráva, ale vnější konkurence. Žádné firmy bychom neměli znárodňovat a „demokratizovat“, musíme jim ale nastavit přísná pravidla chování, stejně jako je tomu ve všech ostatních odvětvích, která zasahují do oblasti veřejné bezpečnosti. Základní podmínkou zachování občanských svobod, ale i prostředí, které přeje inovacím, je internetová neutralita, tj. architektura, která umožňuje, aby bylo možné vyřídít své požadavky, komunikovat a posílat data mimo dominantní korporace, ne jejich prostřednictvím. Ve vztahu mezi uživatelem a službou je třeba zmenšovat informační asymetrii, které platformy dlouhodobě zneužívají. Pokud pravidla omezí možnosti monopolních hráčů a posílí konkurenci, bezpečnost a etika se stanou faktory, podle kterých se zákazníci mohou rozhodovat mezi jednotlivými službami.

Smysluplná digitální politika proto musí chránit otevřené standardy dat. A jsme už v takové fázi monopolizace, že možná nastal čas zasáhnout do podnikání digitálních platforem a donutit je k tomu, abychom mohli svá data bez obtíží převádět mezi jednotlivými službami. Slibným nástrojem, který dává uživatelům větší svobodu, je proto přenositelnost dat (*data portability*), s níž bychom mohli jednoduše přesunout svou historii z jedné služby do jiné, která nabízí lepší podmínky nebo třeba užitečnější funkce, podobně jako to funguje u přenosu telefonního čísla mezi operátory. Složitější možností

je opatření, že by jednotlivé sítě spolu musely umět „mluvit“ pomocí vzájemně propojitelných rozhraní (*network interoperability*), takže by bylo možné například přejít do nezávislé sociální sítě, ale přitom neztratit kontakt s přáteli, kteří zůstali na Twitteru.

Otevřenost sítí by mohla vést k mnohem svobodnější volbě digitálních služeb a platformy by byly nuceny lépe konkurovat pozitivní nabídkou (tak, aby zobrazovaly relevantnější obsah a méně polarizujícího šumu), nikoli negativními síťovými efekty. Zlepšily by se tak šance alternativních platform, jako je decentralizovaná síť Mastodon a mnohé další. S takovým modelem počítá současný americký legislativní návrh známý pod akronymem ACCESS (The Augmenting Compatibility and Competition by Enabling Service Switching Act). Vzájemná prostupnost dat mezi jednotlivými platformami je bezesporu zásah do podnikání, v současné situaci ale odůvodněný.

Radikálnějším řešením je plošný zákaz využívání behaviorálních dat pro účely reklamního cílení. Pro toto řešení se nedávno vyslovila norská Rada spotřebitelů Forbrukerrådet, jejíž výzvu určenou evropským orgánům a veřejnosti podpořilo přes pět desítek podobných organizací z celého světa. Rada argumentuje, že zákaz by představoval znatelný pokrok v ochraně uživatelských práv: „Vymáhání práva je v současné době časově i finančně nákladné a obvykle k němu dochází až poté, co byla způsobena škoda. Obecný zákaz sledování si vynutí strukturální změny v reklamním průmyslu a zmírní významné škody spotřebitelů i celé společnosti.“ Forbrukerrådet samozřejmě nechce zakázat reklamu jako takovou, spíše požaduje návrat o krok zpět, aby byla opět závislá na obsahu a kontextu (jako v tištěných médiích). Výsledky jejich průzkumu naznačují, že by to mohlo být dlouhodobě výhodnější nejen pro společnost, ale i pro samotné firmy, protože větší bezpečnost a etičtější model financování se mohou projevit i na lepším vnímání značek.

Vize, které stojí za to sledovat

Budoucnost internetu a digitální ekonomiky je stále otevřená. Dobré nápady nakonec převládnou, a když dají vzniknout něčemu nebezpečnému a těžkopádnému, časem je zas vystřídá něco jiného. Kreativní destrukce funguje, pokud ji nezmrazíme špatnými pravidly. V debatě o vlivu internetu a globální ekonomiky na lidstvo zaznává množství inspirativních návrhů, které naznačují cestu ze šmírovacího kapitalismu do lepší budoucnosti. Pozoruhodným směrem uvažování jsou vize zcela nového modelu digitální ekonomiky, který by byl založen na striktním osobním vlastnictví. Uživatel by měl na svá data vlastnické právo, a mohl by se tedy svobodně rozhodovat, zda svá data někomu postoupí za patřičnou kompenzaci, nebo zda si je ponechá a zaplatí tak cenu za soukromí. Hodnotu dat by určoval přímo trh, a platformy by je tedy musely transparentně nacenit, což by byl pro uživatele výhodný a přelomový krok.

Novým pravidlům by se samozřejmě musela přizpůsobit celá architektura internetu, která v současnosti nedokáže zabránit volnému kopírování informací. Vývoj kryptoměn a souvisejících technologií v posledních letech však přesvědčivě ukazuje, že technicky nejde o nic nereálného. Kritici namítají, že soukromí by získalo status majetku a stalo by se luxusem, nikoli přirozeným právem. Je to však dnes lepší? Zavedení tržní logiky by znamenalo jasný krok vpřed. Nový trh by mohl dát vzniknout jednak skutečné konkurenci mezi platformami a jednak novým typům firem, které by management osobních dat řešily za uživatele za určitý poplatek, podobně jako dnes daňoví či investiční poradci.

Jeden z nejprovokativnějších a nejpropracovanějších návrhů na privatizaci trhu s osobními daty představil Jaron Lanier v knize *Who Owns the Future?* (Komu patří budoucnost?). Lanier reaguje na vývoj internetové ekonomiky, která koncentruje bohatství a moc do rukou několika globálních korporací. Běžné služby zaplacené penězi se v ekonomice

založené na reklamách a algoritmech stávají luxusem, zatímco stále větší část populace se přesouvá do nejistých vod *gig economy*. Tím, kdo nakonec utrpí nejvíc, je podle Laniera střední třída, a volný trh dlouhodobě nepřežije, pokud nebude existovat dostatek úspěšných, bohatých zákazníků. Lanier připomíná, že model, kdy je všechno „zdarma“, přestane fungovat, jakmile bude většina ekonomiky spojena se zpracováním informací.

Nabízí proto řešení ve formě vlastnictví digitálních dat a systému mikroplateb, který by uživatele částečně kompenzoval pokaždé, když by jejich data někdo využil, tj. zpeněžil (nejen osobní údaje, ale i autorské dílo a vůbec cokoli, čím uživatel do internetu přispěl a někomu jinému se to hodilo). Lanier věří, že by tím do sítě vrátil pestrost a pluralitu, protože bohatství by opět začalo obíhat a vytvářet příležitosti, ne jen násobit existující bohatství. Model, v němž by informace nebyly „zdarma“, by paradoxně mohl přispět k otevřenější ekonomice a stabilnější společnosti než současná situace, kdy jsou informace na první pohled neomezeně dostupné, ale jen díky uzavřené struktuře reklamních gigantů, která je kontroluje, a omezeným možnostem, které nám nabízejí. Konečným cílem je vytvoření *udržitelné* informační ekonomiky – nikoli snad motivované snahou o přerozdělování a rovnost, ale prostou úvahou, že robustnost, otevřenost a inovace jsou pro zdraví ekonomiky nezbytné, zatímco současná situace připomíná spíše sultanáty nebo korporatismus otrokářských států.

Technologie jsou pouze nástroj

Současný systém je paradoxní: technologie na jedné straně násobí příležitosti a usnadňují komunikaci, ale na druhé straně komodifikují lidskou pozornost i mezilidské vztahy, vytvářejí extrémní nerovnost příležitostí, mění veřejný prostor, média i politiku, oslabují koncept soukromí a stále sebevědoměji

zasahují do systému pravidel a institucí, které mají svobodu chránit. Monopoly a oligopoly v digitálním světě omezují jak možnosti volby pro uživatele, tak technologické inovace, které nevyhovují jejich zájmům. Měli bychom se tedy ptát, jak zajistit, aby se jejich fungování řídilo pravidly, která garantují ochranu našich práv a nezmenšují společenský blahobyt.

Svět se mění a je nutné na to reagovat. Lidstvo si na éru permanentního globálního připojení a z něho vyplývajících rizik doposud úplně nezvyklo. S tím, jak internetová ekonomika splývá s ekonomikou jako takovou, budou podmínky digitálního prostoru stále více ovlivňovat celou společnost. Podmínkou svobody a prosperující střední třídy je proto postupná proměna digitálního trhu. To, co vnímáme jako abstraktní internet, i to, co vnímáme jako stát, jsou ve skutečnosti lidé, kteří mohou být naši přátelé i nepřátelé, mají své zájmy, dělají chyby. Měli bychom jim toho o sobě dávat vědět jen tolik, kolik je nezbytně nutné, a mít zcela jasno v tom, co za to dostaneme a jak se s našimi daty bude nakládat. ■

Více informací:

Jaron Lanier: *Who Owns the Future?*, Simon & Schuster 2013.

Chris Berg: *The Classical Liberal Case for Privacy in a World of Surveillance and Technological Change*, Palgrave Macmillan 2018.

Shoshana Zuboff: *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, Profile Books, 2019.

Forbrukerrådet (2021): *It's time to ban surveillance-based advertising*, <https://www.forbrukerradet.no/wp-content/uploads/2021/06/20210622-final-report-time-to-ban-surveillance-based-advertising.pdf>.

Petr Dvořák (1985), působí jako editor v Pravém břehu – Institutu Petra Fialy.

Politika katastrof

Nialla Fergusona

Martin Fiala

Proč některé země a společnosti reagují na katastrofy lépe než jiné? Jak dochází k tomu, že se jedny v důsledku katastrofy rozpadnou, zatímco jiné přežijí a občas je období nesnází dokonce posílí? Je přírodní katastrofa čistě přírodní? Jak velkou katastrofou je v historickém kontextu současná pandemie koronaviru? Nejen na tyto otázky odpovídá nejnovější kniha historika Nialla Fergusona *Doom: The Politics of Catastrophe* (Zkáza: Politika katastrof).

Niallu Fergusonovi se vyplatí naslouchat...

Když v letech 2007 a 2008 dopisoval Niall Ferguson knihu *Vzestup peněz: Finanční dějiny světa*,¹ dospěl v obsáhlé analýze finančního trhu k závěru, že je tehdejší stav neudržitelný a finanční krize čeká za rohem. Pouhé dva měsíce před vydáním knihy došlo ke krachu Lehman Brothers, jedné z tehdy největších investičních bank v USA, což odstartovalo známou finanční krizi v roce 2008.

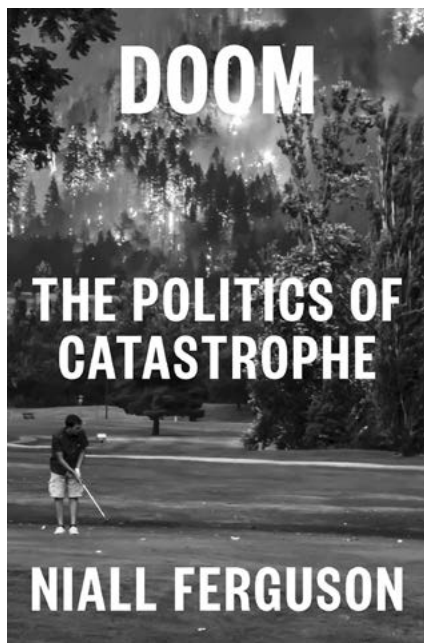
Ferguson, fascinovaný ohromným vlivem osobnosti Henryho Kissingera, se během psaní jeho biografie pustil do podrobné analýzy Kissingerových kontaktů. Dal dohromady komplexní mapu Kissingerovy společenské sítě – koho Kissinger znal, jak dobře a na jaké další lidi byl ten známý napojen. Jinými slovy analyzoval Henryho Kissingeru skrze tzv. *network science*. Z této práce posléze vznikl nejenom první díl Kissingerovy biografie *Kissinger 1923–1968: The Idealist*,² ale stala se i odrazovým můstkem pro knihu *Věž a náměstí: Mocenské sítě od svobodných zednářů po Facebook*.³ Pokud jste Fergusonovu knihu o sociálních sítích četli, popřípadě viděli její seriálové zpracování v březnu 2020 na stanici PBS,⁴ jistě jste si povšimli jedné pozoruhodné pasáže, která podobně jako *Vzestup peněz* předznamenala dění následujících let. Ferguson v úvodní části knihy

popisuje, že celá naše společnost je založena na sítích vztahů a známostí. Rozebírá typy sítí a jakým způsobem dochází k jejich rozvětvení. Poukazuje na fakt, že falešné informace (*fake news*) se v dnešním globalizovaném světě mohou šířit stejným způsobem a stejně rychle jako nakažlivá nemoc.

„Teorie sítí nabízí nejlepší způsob, jak porozumět tomu, proč mají některé myšlenky schopnost velmi rychle se šířit. Myšlenky – a dokonce citové stavy nebo onemocnění – se mohou šířit prostřednictvím sociální sítě, ne nepodobné nakažlivému viru [...] Biologické stejně jako počítačové viry zpravidla nejprve provedou celosíťový výzkum, protože jejich cílem je šířit se co nejrychleji a zasáhnout každý sousední uzel každého uzlu, který napadnou.“⁵

Podle Fergusona je důležité si uvědomit, že není ani tolik důležitý obsah informace (nebo vlastnosti viru), ale síť, kterou daná informace (virus) napadne.

„Zásadní je, stejně jako u epidemií nakažlivých nemocí, že pokud jde o rychlost a dosah šíření, může být struktura sítě stejně důležitá jako samotná rozšiřovaná

Niall Ferguson: *Doom: The Politics of Catastrophe*, Penguin Press 2021, 496 stran.

myšlenka. Při virálním šíření hrají stěžejní roli uzly, které nejsou ani ohnisky, ani zprostředkovateli, ale klíčníky, tj. lidé, kteří rozhodují, zda předají informaci své části sítě. [...] Slovy Duncana Wattse je klíčem k vyhodnocení pravděpodobnosti, že dojde k lavinovitému šíření nákazy, soustředit se ne na samotný podnět, nýbrž na strukturu sítě, kterou podnět zasáhl.“⁶

Když koncem roku 2019 začaly prosakovat první zprávy o neznámé nákaze v čínském Wu-chanu, Ferguson byl značně znepokojen. Začátkem února 2020 ve svém pravidelném komentáři pro *Boston Globe* napsal, že je namísto mít mnohem větší obavy z možné pandemie než z apokalypsy způsobené klimatickou změnou.⁷ Právě na základě studia sociálních sítí Ferguson v komentáři správně podchytil fakt, že šíření neznámého viru v nejlidnatější zemi světa nevěstí nic dobrého. A ještě více zneklidňující bylo pro Fergusona zjištění, kolik existuje přímých letů z Wu-chanu do všech možných významných metropolí světa...

Profesor Ferguson má dobrou historickou erudici a síť kontaktů, což v jeho případě podstatně zvyšuje šanci odhadnout, odkud přijde další katastrofa. Ostatně v jednom rozhovoru řekl, že pokud historici dělají svou práci dobře, všímají si potenciální zkázy. „Pokud provádíte skupinu lidí v džungli, měli byste si všimnout tygra v trávě, i když ho ostatní nevidí, protože jste tam šli už tolikrát.“⁸ Jak ale sám Ferguson popisuje v *Doom: The Politics of Catastrophe*, katastrofa je katastrofou právě proto, že ji nikdy nelze předpovědět s úplnou přesností, natož jí předejít.

Žádná katastrofa není úplně „přírodní“ (až na jednu)

Pokud by se měla kniha v kontextu celého Fergusonova díla shrnout do jednoho slova, to slovo by bylo „hravost“. Jde o historické dílo, které pracuje s velkým množstvím rozmanitých disciplín a přístupů. Má to svůj důvod. Podle Fergusona nelze studovat historii katastrof bez znalosti historie ekonomické, sociální, kulturní a politické. Je potřeba studovat nejenom katastrofy jako takové, ale i jejich sekundární dopady. A bližší studium katastrof nám ukazuje, že s výjimkou dopadu meteoritu nebývají katastrofy čistě exogenními událostmi. Každá přírodní katastrofa má i lidský faktor, byť na první pohled třeba není patrný.

Pokud by v dnešní době výbuch sopky srovnal se zemí velké množství lidských obydlí, nejednalo by se o katastrofu čistě přírodní, ale do velké míry způsobenou člověkem. Proč? Jednoduše proto, že si lidé postavili domy v blízkosti sopky, která mohla kdykoliv vybuchnout. A udělali to navzdory historické zkušenosti se sopečnou činností v dané oblasti.

Podobně je to i v případě zemětřesení. Ta bývají katastrofická podle toho, do jaké míry je urbanizovaná zlomová linie tektonických desek, popřípadě pobřeží, bavíme-li se o tsunami. Například na zlomu San Andreas v západní části Spojených států je postaveno několik desítek hustě obydlených měst

včetně San Francisca. Ferguson tvrdí, že pokud jednou v budoucnosti dojde k silnému zemětřesení, důsledky v obydlené oblasti mohou být katastrofální. I v takovém případě bude hrát velkou roli lidský faktor.

Ještě před rokem si velká část světa myslela, že pandemie koronaviru je přírodní katastrofou. Virus podle tehdejších informací vznikl přirozenou mutací na tržištích ve Wu-chanu. Dnes už ale existují přesvědčivá podezření, že virus ve skutečnosti unikl z laboratoře, a že se tedy jedná o katastrofu primárně způsobenou člověkem. A i kdyby virus vznikl „přírodní cestou“, globální (lidmi způsobenou) katastrofu z něj udělal až postup čínské komunistické vlády během prvních měsíců šíření. Ferguson zdůrazňuje, že pokud by se koronavirus poprvé objevil v kterékoliv demokratické zemi, ke globální pandemii by nedošlo, neboť žádná demokratická vláda by nemohla takto zásadní informaci dlouho utajovat před veřejností.

Lidé a smrt

Další zajímavý poznatek, se kterým Ferguson v knize přichází, souvisí s naším vztahem ke smrti. Po mnoho staletí jsme netušili, co nás zabíjí. Teprve díky velkým vědeckým objevům v průběhu 19. a 20. století jsme začali chápat povahu nemocí a s rozvojem moderní medicíny zachránili nespočet lidských životů. Tak nějak ale zapomínáme, že smrt je nevyhnutelná.

Smrt a zánik je běžná věc. Většinu moderní lidské historie byl průměrný věk dožití pod 40 let (Ferguson zmiňuje období 1543–1863). Teprve před sto lety, v roce 1920, dosáhl průměrný věk dožití v Británii 56 let. Postupně se však lidstvo se smrtí vyrovnává stále hůře. Zatímco pro viktoriánské období byla typická přehnaná romantizace smrti, pro 20. století bylo naopak typické, že jsme si začali smrt nepřiznávat. Ferguson poukazuje na to, že v současnosti je umírání osamělý, antisociální a téměř neviditelný akt. Smrt lidí probíhá v nemocnicích,

popřípadě hospicových zařízeních. Je diskrétně ukryta před zraky lidí. Ostatně například Američané nepoužívají slovní spojení *to die* (zemřít), nýbrž *to pass away* (odejít). Koronavirus šokoval svět mimo jiné i proto, že pro naši moderní společnost je jakákoliv nadměrná úmrtnost nepřijatelná.

Současný přístup lidstva ke smrti je v historickém kontextu poněkud bizarní, neboť naše smrt i eventuální zánik celého lidstva jsou přece nevyhnutelné. Ferguson vysvětluje, že k dnešnímu dni vyhynulo kolem 99,9 procent všech druhů, které kdy obývaly naši planetu. Do 0,9–1,5 bilionu let bude naše planeta neobyvatelná a nevhodná pro život. Poslední hvězda zhasne za přibližně 100 trilionů let a poté se hmota rozplyne na prvky a nebude nic.

Ferguson dále v kapitole věnované našemu vztahu ke smrti obsáhle popisuje, jakým způsobem s koncem světa pracuje většina velkých náboženství. Přesto říká: „Nemějme strach z konce světa, ale z velkých katastrof, které většina z nás přežije.“

Černobyl a Challenger

Kniha obsahuje celou řadu fascinujících analýz katastrof z dávné i nedávné doby. A Ferguson během psaní knihy poukazuje na zajímavý společný jev většiny z nich.

Nedlouho po katastrofickém rozpadu rakety Challenger dne 28. ledna 1986, při kterém zahynula celá posádka, vyšla najevo zpráva, že administrativa Ronalda Reagana vytvářela tlak na NASA, aby uspíšili start rakety před blížícím se prezidentovým projevem v Kongresu. Média pak z této katastrofy nevyhnutelně vinila Ronalda Reagana. A přitom skutečná vina byla někde jinde. Výběrové řízení na výrobu pomocných raket vyhrála firma Morton Thiokol. Začala je vyrábět levněji a rychleji, aby snížila náklady. Už při prvních několika startech si vědci z NASA zaznamenali, že pryžové těsnění na pomocných raketách při nízkých teplotách

Niall Ferguson přednáší v São Paulu v roce 2017.
Zdroj: Wikimedia Commons.

nefunguje a může dojít k selhání. Ale protože k selhání nedocházelo pokaždé, úředníci usoudili, že projekt může pokračovat. Nakonec došlo i k fatální záměně čísel – ze skutečné pravděpodobnosti selhání těsnění 1 ku 10, se chybou stalo 1 ku 10 000.

O několik měsíců později došlo v Černobylu k výbuchu jaderného reaktoru. Na první pohled by se mohlo zdát, že obě katastrofy mají pramálo společného. Ferguson nesouhlasí:

„Inženýři NASA a Morton Thiokol věděli, že je problém s pryžovým těsněním. Střední management ignoroval jejich varování a start schválil. Naopak v Černobylu operátoři o klíčových slabinách reaktoru RBMK nevěděli. Nadřazení sovětských úředníků to věděli a rozhodli se to zatajit. Možná je to trochu paradox, ale zatímco prvním impulzem amerických médií bylo vinit prezidenta, sovětská vláda vinila řadové pracovníky.“⁹

Byť se oba incidenty odehrály na opačných stranách světa, v úplně jiných společnostech a politických uspořádáních, jedno měly společné – ve skutečnosti nedošlo k selhání ani nahoře, ani dole. Došlo k němu uprostřed. Selhalo byrokratické řízení. A nebylo tomu jinak ani během pandemie SARS-CoV-2. Ferguson popisuje situaci v USA před pandemií následovně: „Měli jsme desítky stránek

materiálů, krizových scénářů pro případ pandemie. Stejně tak v roce 2007 existovala spousta bankovních postupů určujících co dělat v případě finanční krize. Na papíře vypadá byrokracie vždycky připraveně, ale v realitě pokaždé selže.“

Koronavirus v historickém kontextu

Ferguson přiznává, že psát historickou knihu o probíhající krizi je nemožné. A pandemie koronaviru neskončila ještě dnes a rozhodně neskončila v říjnu 2020, kdy Ferguson knihu dopsal. Byť důrazně odmítá celou řadu populárních cyklických teorií, podle Fergusona je sice každá krize jiná, ale svým způsobem stejná. Když začala pandemie SARS-CoV-2, mnoho novinářů psalo, že se jedná o bezprecedentní katastrofu. Ferguson nesouhlasí. Podle něj jsou pandemie a lokální nákazy historicky naprosto běžné jevy.

V knize analyzuje většinu pandemií a nákaz od starověkého Řecka (430 let před Kristem) přes pandemii spalniček, která postihla Řím za vlády Marca Aurelia, až po pandemii asijské chřipky v roce 1956/1957 a nedávné rozšíření eboly. Popisuje šíření tyfu mezi vojáky (například během obléhání Granady v roce 1489 nebo během třicetileté války), i jak se nemoci šířily během kolonizace: „Jak tvrdí Jared Diamond, co se stalo osudovým domorodým obyvatelům Ameriky, nebyly ani tolik zbraně a ocel conquistadorů, ale bakterie, které s sebou přivezli přes Atlantik (neštovice, tyfus, záškrť, hemoragická horečka). Stejně jako krysy a mouchy přenášející černou smrt (mor), i bílí muži byli nositeli smrtelných mikrobů a rozšířili je všude od Hispanioly až do Puerto Rica.“¹⁰ „Na oplátku“ se pak zase dobyvatelé vraceli domů do Evropy se syfilidou.

Podobně jako dnes, i v minulosti se lidstvo snažilo omezit šíření pandemie pomocí karantén a izolace nemocných. Během 14. století a období černé smrti, musel být každý přijíždějící do Benátek nebo Ragusy (dnešní Dubrovník) umístěn do třicetidenní

karantény v tzv. lazarettu. V Marseille byla tato karanténa později prodloužena na čtyřicet dní. V italském městě Ferrara se například experimentovalo i s dokumenty potvrzujícími bezinfekčnost občana (tzv. *fedi di sanità*), které umožňovaly cestování.

Ferguson ale čtenářům ukazuje, že bez ohledu na objevy v oblasti lékařství a technologické pokroky 19. a 20. století se lidstvo nikdy pořádně nenaučilo s nákazami vypořádat. Historie dokládá, že virus je pro lidstvo vždy jaksi nepochopitelný koncept a není jej schopno vnímat jako bezprostřední smrtelnou hrozbu. Ostatně i to přispělo k rozšíření koronaviru po celém světě – nezdál se být tak nakažlivý a smrtelný jako například ebola.

Jak již bylo zmíněno, pandemie závisí nejenom na agresivitě patogenu, ale i na struktuře sociální sítě, kterou napadne. A dnes žijeme v globalizovaném světě. Máme téměř dokonalý systém transportu nebývalého množství lidí na velmi velké vzdálenosti a bez jakýchkoliv kontrol jejich zdravotního stavu. Ferguson připomíná, že něco takového je historicky bezprecedentní a přináší to celou řadu rizik.

Kopírování „špatné“ Číny

I když za prvotní rozšíření viru SARS-CoV-2 nese primární odpovědnost komunistický režim Číny, vlády Spojených států, Británie i Evropské unie z různých důvodů nedokázaly na blížící se hrozbu rychle a efektivně reagovat. Podle Ferguson je však potřeba zdůraznit, že to nebylo dáno jen chybami populistických lídrů v čele mnoha západních zemí, ale kompletním systémovým selháním byrokracie – podobně jako v případě zmíněných katastrof Challengeru a Černobylu. Menší státy jako například Tchaj-wan nám ukazují, že se takto fatálnímu selhání dalo předejít.

Na jednu stranu Ferguson vyzdvihuje důležitost určitého omezení svobody v případě stavu nouze – ostatně proto se tomu říká stav nouze. Občané demokratických zemí se v případě krize dočasně kolektivně vzdají určitého množství svobody.

Představy a prohlášení některých populistů, že jde zvládnout libovolnou krizi bez dočasného omezení běžného života občanů (v případě pandemie například bez nošení roušek nebo dočasného omezení socializace), jsou lež.

Na druhou stranu se Ferguson podivuje, proč většina zemí tak ochotně přistoupila na plošná uzavření společnosti (tzv. lockdowny). Dodnes neexistuje korelace mezi přísností lockdownu a snížením počtu nakažení. Lockdown totiž šíření nemoci nemůže zastavit. Pouze pomáhá nákazu zabrzdit a rozprostřít v čase tak, aby nedošlo k zahlcení nemocnic pacienty. Zároveň může dát vládě čas k vybudování potřebné infrastruktury k boji s virem – testování, trasování, chytrá karanténa.

Fergusonův klíčový argument je, že kdyby státy po vzoru Tchaj-wanu včas investovaly finanční prostředky do potřebných technologií, nejenom by to zachránilo spousty životů, ale i z hlediska financí by to bylo výrazně levnější řešení než rok trvající lockdown. Technologie, s jakou pracuje Tchaj-wan, není něco, co funguje jen při pandemii, ale je využitelná i na celou řadu dalších situací. Data občana jsou šifrována a anonymizována tak, aby mohl být v případě nakažení vytrasován, ale zároveň zůstává anonymní (pokud je například v nočním klubu a nechce, aby to věděla jeho manželka). Je to tedy digitalizace státu postavená na principu zplnomocňování občana. Takovýto přístup prohlubuje důvěru mezi občanem a státem a v důsledku umožňuje i rychlejší mobilizaci obyvatelstva čelícího katastrofě.

Většina západních zemí je zahlcena byrokracií, není schopna takto rychle jednat. A tak západnímu světu nezbylo nic jiného než kopírovat „špatnou“ Čínu. Namísto inteligentního využití technologií pro zacílení a včasné zachycení nakažených jsme si vybrali komunistický model uzavření celé populace. Ferguson považuje za ostudné, že Západ tyto technologie ignoruje, a vlády demokratických zemí by měly přemýšlet, jak se co nejrychleji odbyrokratizovat, uvolnit prostor technologickým inovacím, a díky tomu rychleji reagovat na nečekané katastrofy.

Budoucnost

Přináší s sebou covid nějaké permanentní změny ve společnosti? Ferguson si na závěr knihy dovoluje několik předpovědí. Podle něj může být SARS-CoV-2 něco podobného jako AIDS. Existence koronaviru změní naše chování, ale rozhodně ne do takové míry, aby to zamezilo předčasným úmrtím některých lidí. Tak jako mají lidé i dnes nechráněný pohlavní styk a riskují nákazu HIV, budou v následujících letech stejným způsobem riskovat nákazu koronavirem.

Koronavirus však žádným zásadním způsobem nezmění náš svět. Pandemie podobně jako světové války a finanční krize jsou podle Fergusona jen dočasná narušení řádu. „Zastavila snad černá smrt stoletou válku? Zabránila španělská chřipka ruské občanské válce?“ Ať už jsou katastrofy způsobené člověkem nebo přírodou, bez ohledu na to, jestli je někdo předvídal nebo jestli udeřily nečekaně, vždycky jsou jen dočasné. Pokud si někdo od koronaviru minulý rok sliboval, že pomůže uklidnit a znovusjednotit americkou společnost, dnes vidí, že se nic takového nestalo.

Závěr: byrokracie nás zabíjí

Fergusonova kniha není pouze fascinujícím průřezem rozmanitou historií všech špatných věcí, které se lidstvu staly. Je to zároveň přesvědčivý apel na čtenáře. Připomíná nám, že jsme vždy z nějakého důvodu připraveni na tu „špatnou“ krizi, navzdory všem různým modelům a plánům, na které v posledních letech stále více spoléháme.

Příští katastrofa nemusí být nutně pandemie. Může to být velká migrační vlna, může to být další nečekaná přírodní pohroma typu tornáda, může se jednat o teroristický útok, kybernetický útok, může dojít k vnitrostátním sociálním nepokojům, které přerostou v politické násilí. Naši planetu může potenciálně „spolknout“ a zničit malá černá díra. Kdo ví? Jak píše Ferguson: „To je prostě život.“

Když je to tedy celé „prostě život“ a katastrofy se nedají jednoznačně předpovídat, co tedy zmůže malá země, jako je naše, nechce-li být jen vlečena událostmi kolem? Z knihy je patrné, že malé země mají potenciál v budoucnu sehrát podobně zásadní roli jako Tchaj-wan během koronavirové pandemie. Jsme malá, demokratická země napojená na Západ. Máme všechny předpoklady pro úspěch. Můžeme být státem, který je natolik odbyrokratizovaný, že bude v případě téměř jakékoliv krize schopný mobilizace a rychlé reakce. Můžeme být zemí, která je digitalizovaná, ale nikoliv způsobem, kdy digitalizace posiluje a rozšiřuje pravomoci státu, nýbrž naopak slouží občanovi a zplnomocňuje jej. Zemí, která investuje do výzkumu a technologických inovací.

Katastrofě nejde zabránit. Je ale možné zmírnit její dopady rychlou a dobře cílenou reakcí, kterou řídí stát v úzké koordinaci s občany. Podle profesora Fergusona je právě toto hlavní lekce posledních několika let. ■

- 1 Ferguson, Niall: *Vzestup peněz: Finanční dějiny světa*, Argo 2011.
- 2 Ferguson, Niall: *Kissinger 1923–1968: The Idealist*, Penguin Press 2015.
- 3 Ferguson, Niall: *Věž a náměstí: Mocenské sítě od svobodných zednářů po Facebook*, Argo, Dokořán 2019.
- 4 *Niall Ferguson's Networld*, PBS, 2020.
- 5 Ferguson, Niall: *Věž a náměstí*, c. d., s. 46–50.
- 6 Tamtéž.
- 7 <https://www.bostonglobe.com/2020/02/03/opinion/deadliest-virus-we-face-is-complacency/>
- 8 How We Can Stop the Next Great Catastrophe (<https://youtu.be/TPwMyPI0zII>)
- 9 Ferguson, Niall. *Doom: The Politics of Catastrophe*. Allen Lane, 2021, s. 278.
- 10 Tamtéž, s. 143.

Martin Fiala (1993), doktorand na Historickém ústavu Masarykovy univerzity.

Situace v Barmě je velmi složitá, ale určitě není vše ztraceno

Police stojí ve formaci před zásahem proti demonstrantům
v Rangúnu, únor 2021. Foto: Irrawaddy.

Rozhovor s Igorem Blaževičem

V průběhu předvolební kampaně bylo CDK opakovaně napadáno některými dezinformačními weby, že čerpalo z Ministerstva zahraničních věcí granty na podporu demokracie v Barmě (Myanmaru). Byl zpochybňován smysl samotného projektu i účelnost vynaložených prostředků, a to navzdory tomu, že byl vyhodnocen jako velmi úspěšný a prošel čtyřmi zevrubnými audity. Přestože CDK v minulosti uskutečnilo podobných projektů více (např. na východní Ukrajině), Barma byla vybrána k dezinformační kampani zřejmě proto, že jde o vzdálenou a exotickou zemi, o níž český občan a volič mnoho neví. Na následujících stránkách nabízíme rozhovor s Igorem Blaževičem, jenž projekt vedl a byl i hlavním lektorem programu Burma Educational Initiatives. V Barmě žil pět let a vedl tamní školicí středisko, které CDK zastřešovalo. Rozhovor se týká nejen našeho projektu, ale především současné komplikované situace v zemi a možných scénářů její další cesty k demokracii. (fm)

Igor Blažević (1963) je významný lidskoprávní aktivista bosenského původu žijící v České republice. Je zakladatelem a dlouholetým ředitelem největšího evropského festivalu dokumentárních filmů o lidských právech *Jeden svět*. Od roku 1992 se podílel na činnosti Člověka v tísni, účastnil se humanitárních misí ve válkou zmítané Bosně a Čečensku. Podílel se také na natáčení řady dokumentárních filmů pro Českou televizi. Ve spolupráci s CDK působil v letech 2011–2016 v Barmě a pořádal kurzy o srovnávacích zkušenostech úspěšných a neúspěšných přechodů k demokracii. Nyní působí v Prague Civil Society Centre se zaměřením na programy podporující občanskou společnost v zemích východní Evropy, Kavkazu a Střední Asie. Za své aktivity ve prospěch lidských práv získal Cenu Alice Garrigue Masarykové, Cenu Františka Kriegela a Prix Irene.

Když jsme spolu před osmi lety dělali rozhovor o vývoji v Barmě, která roku 2011 vyrazila na nejistou cestu snad směrem k demokracii, řekl jsi tehdy, že pokud jde o její budoucnost, jsme na počátku otevřených a nerozhodnutých dějin. Myslíš, že jsou stále ještě otevřené? Nebo se Barma vrátila někam do roku 2010 a celá poslední dekáda je „ztracená“?

Dekáda nebyla ztracená. Stvořila mohutné společenské síly, které již osm měsíců znemožňují armádě potlačit občanský odpor navzdory tomu, že používá extrémně brutální násilí. Lidé v Barmě viděli a zažili, jaký je rozdíl mezi diktaturou a svobodou, proto jsou tak odhodlaní se nevzdávat. Oživila se a posílila také Národní liga za demokracii. NLD se opět stala masovou stranou s pobočkami a silnými sítěmi po celé zemi, což z ní činí pevnou páteř současné opozice vůči juntě.

V poslední dekádě se změnily i postoje státních zaměstnanců a městské, profesionální střední třídy. V dřívějších dobách se k protestům studentů

a mládeže báli připojit. Nyní ale stále chovají naději, že se země mění k lepšímu také díky jejich práci v civilní správě, vzdělávacích institucích, při ekonomickém rozvoji země a snaze vyrovnat se s první vlnou pandemie. To je důvod, proč učitelé, zdravotničtí pracovníci, státní úředníci a zaměstnanci bank byli mezi prvními, kteří se připojili k hnutí občanské neposlušnosti a odmítli pracovat pro juntou, i když to znamenalo, že přijdou o práci a budou vystaveni riziku zatčení a dokonce mučení.

Barmská budoucnost je nyní otevřenější než kdy dříve. Nacházíme se uprostřed monumentálního historického boje, ve kterém armáda vede nemilosrdnou, rozsáhlou, velmi násilnou válku proti celé populaci a široké vrstvy obyvatelstva se vzpírají, neposlušují, protestují, odmítají a stále častěji bojují s použitím jakýchkoli zbraní, které mohou získat.

Na začátku převratu jeho vůdci očekávali, že to bude chirurgická operace, která z veřejného prostoru rychle odstraní Aun Schan Su Ťij a vedení NLD. Očekávali, že stejně rychle potlačí omezené

Demonstrace proti převratu v Rangúnu, únor 2021. Foto: Irrawaddy.

protesty organizované příznivci NLD a občanskými aktivisty, a nečekali odhodlané a rozhodné celonárodní povstání. Mnozí ze sousedů Barmy i členů mezinárodního společenství také očekávali, že junta rychle „udělá špinavou práci“, abychom se všichni mohli vrátit k něčemu, co se nám nelíbí, ale musíme to „pragmaticky“ přijmout jako realitu, a abychom mohli pokračovat s lukrativním *business as usual* nebo dobře míněnými projekty humanitární pomoci a rozvoje. O osm měsíců později je ale výsledek tohoto boje stále nerozhodný a otevřený. Junta dělá děsivě špinavou práci, není však schopna konsolidovat uchopení moci. Možné jsou všechny čtyři výsledky:

Jedním z nich je, že junta zvítězí a upevní tvrdou diktaturu a velmi zkorumpovaný oligarchický systém. Armáda a buddhističtí nacionalisté budou dominovat nad jinými etnickými skupinami. Země se vrátí k ekonomické aktivitě založené na těžbě

přírodních zdrojů – ropy, plynu, nefritu, drahých kamenů, dřeva a dalšího přírodního bohatství, které bude generovat hluboké nerovnosti. Jedno procento společnosti – rodiny vysokých představitelů armády a oligarchové – enormně vydělá, stejně jako jejich zahraniční partneři. Společnost zůstane nerozvinutá, chudá, nevzdělaná, bez státních služeb.

Další stejně reálnou možností je zdoluhavý konflikt, který by zemi vedl do stavu, kdy bychom ji mohli začít označovat jako zhroucený stát (*failed state*).

Třetí variantou je, že v určitém okamžiku budou obě strany, armáda i její opozice, extrémně vyčerpány a budou akceptovat možnost zahájit jednání zprostředkovaná nějakou skupinou zemí.

Je však také stále možné, že pod tlakem hnutí odporu a kvůli její vlastní neoblíbenosti i dezerci vojáků dojde ke zhroucení armády. Nebo že se uvnitř odehraje puč, který odstraní současnou juntou, ponechá jinou část armády v politické hře

a otevře prostor pro zcela jiný druh vyjednávání a takový budoucí vývoj, při němž nebude na stole úplné a konečné vítězství junty.

Výsledek závisí na souhře mnoha různých a neustále se měnících faktorů. Nikdo neví, jak to skončí, protože vše je stále zcela otevřené.

Děni v Barmě je blízke i České republice, která podporovala různé programy snažící se místním lidem pomoci na jejich cestě k demokracii. Konkrétně ty jsi s CDK řadu let pracoval na programech týkajících se Barmy, v první řadě jako programový ředitel a hlavní lektor programu Burma Educational Initiatives. Když se teď na tyto programy ohlédneš, co se jim povedlo a co ne? Podílejí se dle tvého názoru na rostoucím demokratickém povědomí lidí v Barmě?

Během pěti let, která jsem strávil v Barmě v rámci projektu CDK, který byl podpořen českým ministerstvem zahraničí v rámci programu TRANSITIONS, jsme pořádali srovnávací politologické kurzy pro bývalé politické vězně i pro občanské aktivisty různého etnického původu. Aktivistů, kteří prošli naší „školou přechodu k demokracii“, bylo několik stovek. Reputace, kterou jsme získali, byla obrovská.

Velký počet, a myslím tím opravdu velký počet, pravděpodobně až dvě třetiny našich bývalých studentů se mezitím staly vůdci ve svých vlastních organizacích a komunitách. Samozřejmě jsme z nich neudělali vůdce my. Ocitli se v našich kurzech, protože měli potřebnou energii a schopnosti. Naše kurzy však hrály velmi důležitou roli v jejich rozvoji. Rozšířili jsme jejich znalosti a perspektivy. Zvýšili jsme jejich sebevědomí a měkké dovednosti. Pomohli jsme jim lépe porozumět mezinárodní politice i jejich vlastní zemi.

Někteří z našich bývalých studentů jsou nyní náměstky ministrů ve vládě národní jednoty. Až pět současných ministrů bylo našimi blízkými

spolupracovníky. V barmských etnických oblastech pravděpodobně neexistuje silná skupina patřící do občanské společnosti, kde by naši bývalí studenti nebyli hybnou silou, odhodlaní, odvážní, zruční, zodpovědní a sebeobětaví.

Nejvýraznější mladou vůdkyní pronásledované komunity Rohingyů je naše bývalá studentka, kterou jsme vzali do kurzu ihned poté, co byla propuštěna z vězení, kam ji odvezli, když jí bylo čtrnáct let. Náš bývalý student byl vůdcem naprosto prvního veřejného protestu proti převratu, který se konal v Mandalaji. A při tom protestu byl jediný, kdo neskryval tvář za maskou. A s podobnými příklady mohu pokračovat dál a dál.

Pravděpodobně nejdůležitější věcí, kterou jsme v Barmě udělali, je budování mostů porozumění mezi našimi studenty, a to navzdory skutečnosti, že patří k různým etnickým a náboženským komunitám a mají velmi odlišnou politickou příslušnost. Barma je nesmírně rozmanitá a hluboce rozdělená společnost. To je jeho největší problém. Byli jsme jedním z míst, kde se setkávají aktivní lidé s vůdčím potenciálem, aby se navzájem poznali, poslouchali se, mluvili spolu, stali se přáteli a hledali porozumění. Já a CDK už v Barmě nejsme pět let, program

Aun Schan Su Ťij v roce 2020. Foto: Irrawaddy.

jsme dokončili v roce 2016. Síť našich studentů je ale stále velmi živá. Zůstali v kontaktu a nadále spolupracovali. Ne proto, že by na to měli nějaké granty, ale protože jim naše kurzy daly ducha vzájemného porozumění a spolupráce.

Po převratu jsme se všichni znovu navzájem spojili. Naši bývalí studenti si nyní pomáhají v opravdu těžkých a velmi nebezpečných časech. A většina z nich hraje roli v širokém hnutí proti juntě, někteří z nich dokonce roli velmi důležitou.

Ochota vojenské junty umožnit určitou demokratizaci země byla často vysvětlována ekonomickými důvody, tj. snahou čelných představitelů armády kapitalizovat své majetky a zbohatnout tak, aby se stali rovnocennými partnery bohatých elit například zemí ASEAN. To už ty důvody pominuly? Co se vlastně stalo v hlavách velitelů barmské armády, že se rozhodli převzít veškerou moc navzdory tomu, že měli faktické právo veta nad vývojem v Barmě a vlastně ho kontrolovali ze zákulisí?

Předchozí junta měla dva hlavní důvody, proč zahájila odklon od tvrdé a přímé vojenské diktatury, která zemi vedla k hospodářskému úpadku a izolaci. Jedním z nich je to, co jsi zmínil. V letech 1990 až 2010 se armáda, rodiny vysokých generálů a jejich oligarchičtí obchodní partneři zmocnili nesmírně rozsáhlých majetků. Poté ale potřebovali uskutečnit ekonomické otevření země a získat zahraniční investice, technologie a jiné trhy než jen Čínu, protože jen tak mohli začít efektivně používat kapitálová aktiva, která nashromáždili za vojenské diktatury.

Dalším důležitým důvodem byl zájem generálů ukončit západní sankce a přivést do Barmy další hráče, aby zmírnili dusivé objetí čínského velkého bratra. Čína pomohla vojenské juntě přežít, ale Barma se stále více stávala její provincií. Generálům, kteří byli zatvrzelými barmskými nacionalisty

a jejichž postoje se formovaly v duchu principu soběstačnosti, se to nelíbilo.

Vyhlášením ústavy z roku 2008 generálové vytvořili institucionální rámec, v němž byla armáda mimo politický systém, nicméně přisoudila si roli jeho pretoriánského strážce a držitele práva veta. Součástí plánu bylo, že politická strana, která bude sice neoficiálně, ale fakticky reprezentovat armádu, vždy vyhraje volby a bude stát řídit. Další součástí plánu „přechodu k disciplinované demokracii v Barmě“ bylo, že mnozí důstojníci nejdříve s veškerou loajalitou a poslušností absolvují kariéru v armádě a pak, při odchodu do důchodu, svléknou uniformy a oblečou se do obleků nebo tradičních barmských longyů, aby se z nich stali poslanci, ministři a náměstci ministrů. Na těchto pozicích budou moci svou věrnou službu armádě náležitě zpeněžit, popřípadě chránit a prohlubovat bohatství svých potomků.

Důvodů pro převrat bylo několik. Dva z nich, které byly pro jeho realizaci zcela zásadní, činí celou situaci obzvláště tragickou. Náčelník armády, generál Min Aung Hlaing, zcela špatně odhadl situaci v zemi a převrat byl zahájen v důsledku jeho hlubokého strategického omylu. Min Aung Hlaing, částečně kvůli mylným zprávám tajných služeb a zkresleným interpretacím průzkumů veřejného mínění, částečně kvůli své slepé ctižádosti, věřil, že NLD není tak populární, jak se zdá. Očekával rychlý a přesně provedený převrat, jako tomu bylo v roce 2014 v sousedním Thajsku.

Druhým důvodem byly osobní ambice Min Aung Hlainga. Podle vlastních pravidel by generálové měli odejít do důchodu, jakmile dosáhnou věku šedesáti let. Pro Min Aung Hlainga byla udělena výjimka a bylo mu dovoleno pokračovat v armádní kariéře až do věku šedesáti pěti let. V roce 2020, kdy se v listopadu volby konaly, mu bylo šedesát čtyři. Očekával, že mu bude nabídnuta funkce prezidenta. Aun Schan Su Ťij, která jím pohrdala, stejně jako on ji nenáviděl, mu však – povzbuzena výrazným volebním vítězstvím – nic nenabídla. Měl

tedy odejít do důchodu, ale taková vyhlídka se mu vůbec nelíbila.

Jakkoli je to absurdní a tragické, strategický omyl a osobní ambice jednoho generála s napoleonskými rysy byly dva hlavní důvody, které zemi uvrhly do zničující konfrontace mezi armádou a obyvateli. Předchozí nastavení sloužilo armádě docela dobře a obyvatelstvo omezenou demokracií, hlavně kvůli popularitě a autoritě Aun Schan Su Ťij, akceptovalo. Země se postupně pohybovala vpřed, a to jak z hlediska rozvoje ekonomického, tak sociálního. Převrat zemi nejen vrátil o deset let zpět, ale uvrhl ji do propasti hospodářského kolapsu, mnohonásobných násilných konfliktů a možného zhroucení státu. Dokonce i vítězství junty, pokud k němu dojde, bude pouhým vítězstvím Pyrrhovým.

V průběhu let se výrazně proměnila pozice i reputace Aun Schan Su Ťij, původně ikony barmského demokratického hnutí a globálně uznávané lídryně opozice. Dnes se Su Ťij často setkává s kritikou, že nedělá nic pro ochranu Rohingyů, pronásledované menšiny v Barmě, a že některé její kroky jdou spíše proti demokratizaci. Jak její pozici vidíš ty? Je kritika Su Ťij oprávněná, nebo spíš plyne z nepochopení její obtížné role v procesu změn?

Mobilizaci protimuslimských nálad a podněcování buddhistických pogromů proti muslimským komunitám prováděla armáda již před volbami v roce 2015 jako součást strategie, jak ve volbách zvítězit nad NLD. Vojenská rozvědka již dávno pronikla do buddhistické komunity a proměnila ji v účinný nástroj, jak mezi nevzdělanou a velmi snadno manipulovatelnou buddhistickou většinou šířit strach a nenávist vůči muslimům a zejména proti Rohingyům. Objevilo se radikální nacionalistické hnutí Ma Ba Tha vedené buddhistickými mnichy – dobře organizované a plně financované oligarchy blízkými

juntě – a bylo mu umožněno vést dlouhé měsíce kampaň po celé zemi. Sociální média byla efektivně a cynicky využívána k šíření nenávisti, strachu a hněvu.

Jen si vzpomeňme, jak byla v České republice a v Evropě použita a zneužita sociální média a jak byly protimigrantské a protimuslimské nálady využity k politickým účelům. Znásobte to stokrát a pochopíte, jaký druh manipulativních technik byl v Barmě použit k mobilizaci lidí kolem agendy nezbytnosti „ochrany ohroženého národa a (buddhistického) náboženství“. Je to stejná manipulativní technika, kterou Milošević používal k mobilizaci Srbů pro své populistické a nacionalistické autoritářství a války. Milošević rozdmýchal srbsko-albánský konflikt v Kosovu a vytvářel narativ „ohrožených Srbů“ v Kosovu a později v Chorvatsku a Bosně. Je to stejné, jako když Putin použil Čečensko, aby zvýšil svou popularitu a upevnil moc.

Jakmile se armádě podařilo vyvolat masový kolektivní strach, zahájila rozsáhlé etnické čistky Rohingyů. V tomto okamžiku již NLD a Aun Schan Su Ťij byly ve vládě, ale neměly žádné pravomoci ohledně toho, co se děje v pohraničních oblastech zasažených konfliktem a v „bezpečnostních záležitostech“. Armáda provedení této etnické čistky plánovala již dlouho a částečně něco takového provedla v menším měřítku už dříve. Teď jen generálové využili příležitosti, protože věděli, že reakce mezinárodního společenství nebude silná. Dobře chápali, že Západ a další by se chtěli i nadále v Barmě angažovat, podporovat rozvíjející se přechod k demokracii a získat svůj díl ekonomického vlivu. Armáda použila etnické čistky Rohingyů také jako způsob, jak vzdálit Aun Schan Su Ťij Západu, a byla v tom úspěšná.

Generálové rovněž doufali, že Aun Schan Su Ťij v určitém okamžiku učiní veřejné prohlášení ve prospěch muslimů a Rohingyů, vynucené jejím mezinárodním obrazem ikony demokracie. V takovém okamžiku, kdy velké segmenty obyvatelstva neprávem, ale vášnivě věřily, že je všude kolem

nich muslimská hrozba, by prohlášení ve prospěch Rohingyů mělo za následek, že by se její popularita výrazně snížila. Aun Schan Su Ťij se té pasti ale vyhnula.

Je ovšem nutné říci, že se té pasti nevyhnula jen kvůli politickému pragmatismu. Aun Schan Su Ťij je také barmánská nacionalistka a konzervativní buddhistka, nicméně mnohem „mírnějšího“ ražení než generálové, kteří jsou navyklí svých cílů dosahovat prostřednictvím teroru civilního obyvatelstva, zabíjení, mučení, plenění, vypalování celých vesnic a násilného přesídlování populace. Je nacionalisticky a konzervativně orientovaná, ale zároveň skutečně věří v politické, nikoli vojenské prostředky a v právní stát.

Armáda je jediným aktérem, který v zemi záměrně vytvořil protimuslimskou hysterii a poté páchal etnické čistky, zločiny proti lidskosti a genocidu. Je důležité mít v této záležitosti jasno, abychom se vyhnuli přehlížení skutečných viníků překrytých naším zklamáním z toho, jak Aun Schan Su Ťij reagovala a jak se chovala. Je ale také pravda, že Aun Schan Su Ťij svými postoji poskytla armádě krytí, ochranu a omluvu a že je za to právem kritizována.

Ke cti jí slouží, že ačkoliv se k ochraně pronásledovaných Rohingyů nehlásila veřejně, od doby, kdy se dostala k moci, udělala ona sama, její vláda

a NLD pro deeskalaci protimuslimské nenávisti mnoho. Skutečností je, že se změnila nálada u většinové populace, která výzvy k ochraně ohroženého národa a náboženství začala postupně vnímat jako cynickou a zločinnou manipulaci organizovanou armádou, která zneužívá hlubokou přichylnost lidí k náboženství.

Aun Schan Su Ťij je mezi širokými vrstvami obyvatel stále velmi populární. Je jedním z důvodů, proč NLD dvakrát drtivě vyhrála ve volbách. Je populární, protože je dcerou zavražděného zakladatele nezávislé Barmy. Je zbožňována, protože je kombinací „matky Su“ a „dobré královny“, která se vždy starala o lidi, byla vždy statečná a byla vždy připravena se pro lidi obětovat.

Důležité je, že za její vlády se život lidí zlepšoval. Sice pomalu, velmi pomalu, ale pozitivní vývoj tam byl. Nejen proto, že ekonomické otevření přineslo ekonomický růst, ale také proto, že Aun Schan Su Ťij a NLD mají skutečný zájem poskytovat lepší vzdělání, lepší zdravotní péči, budovat infrastrukturu a poskytovat přístup k půjčkám malým zemědělcům. Generálové se nikdy nestarali o rozvoj společnosti a blaho lidí. Vždy vnímali lidi jako potenciální hrozbu. Generálové vždy budovali spartánský stát a společnost s dvěma třídami, jednou vládnoucí a privilegovanou a druhou podřízenou a sloužící. NLD byla vždy „lidovou stranou“ a byla si vědoma, že plně závisí na lidové podpoře.

Generálové vždy pohrdali civilisty jako nižší vrstvou společnosti, která tu je od toho, aby poslouchala, sloužila a v případě potřeby byla utlačována a využívána. Mít vládu a stát, který se skutečně snaží poskytovat služby obyvatelstvu, představuje zásadní rozdíl v tom, jak generálové a Aun Schan Su Ťij chápou vládnutí.

Další důležitý rozdíl tkví v tom, že generálové jsou, přinejmenším od roku 2000, poháněni především chamtivou touhou po bohatství. Oni i jejich rodiny nashromáždili obrovské bohatství a stali se kapitalisty oligarchického typu. Zajímají se o peníze a podnikání, jenomže takový druh podnikání, kde

Vojáci TNLA v severním Šanském státě v roce 2019. Foto: Irrawaddy.

Šweitigoumská pagoda v Rangúnu, největší buddhistická svatyně v Barmě. Zdroj: Wikimedia Commons.

se nehraje podle pravidel a využívá se jakékoli příležitosti. Vytvořili systémovou korupci, prohloubili ji a těžili z ní. Aun Schan Su Ťij je naprosto jiná, velmi skromná, pokud jde o životní styl, a s pevně danými hodnotami. Svým protikorupčním postojem tedy silně ovlivňovala celou NLD. Lidé tento rozdíl mezi Aun Schan Su Ťij a generály vidí a oceňují.

Současný vývoj, převrat a lidové povstání, podle mého názoru mění roli Aun Schan Su Ťij. Je v domácí vězení, bude obviněna z činů, za něž je dlouhý trest odnětí svobody, a dokud bude mít moc současné junty, zůstane uvězněna s minimální, téměř žádnou možností komunikovat s kýmkoli, ať už se svou stranou, s vedením hnutí proti juntě či s veřejností jako takovou.

Když byla Aun Schan Su Ťij v minulosti zatčena, došlo k paralýze celé opozice vůči juntě. Jak její strana, tak její příznivci i obyvatelstvo do ní vložili veškerá očekávání a jen ona jediná je měla vést. Byla to ona, kdo měl – nějak, nikdo nevěděl jak – odstranit diktaturu a přinést demokracii. Tentokrát je to jinak. Tím, že ji junta zatkla, odstranila dominantního lídra, ale zároveň vytvořila prostor pro další osobnosti, aby se přihlásily k zodpovědnosti vůdcovství. Vedení opozice se tak stává mnohem

kooperativnějším a konsenzuálnějším. Tento nový styl vedení byl velmi zapotřebí a představuje velkou změnu. To je také důvod, proč junta nebyla schopna paralyzovat odpor zatčením vedení. Nastal pravý opak: junta se pokusila svého oponenta připravit o hlavu, ale místo toho stvořila Hydru. Objevilo se mnohem více hlav a junta je už nedokáže useknout, protože kdykoli někoho zabije nebo zatkne, převzme jeho místo noví lídři a organizátoři.

Je také třeba říci, že Aun Schan Su Ťij má i své stinné stránky. Její matka působila v diplomatických službách a ona sama, coby mladá studentka, žila v Oxfordu mezi britskými elitami. V povaze má určitou tvrdohlavost a rysy povýšenectví. Vidí se jako dcera otce mučedníka, který se obětoval pro národ, a věří, že má stejné poslání. Nikdy neprokázala žádné rysy sebereflexe a sebekritiky. Celou záležitost s kritikou ze strany Západu, který vnímal negativně tažení proti Rohingyům, uzavřela tvrdohlavým opakováním, že Západ Barmě nerozumí. Když čelila kritice, jednoduše se odstříhla od cestování a interakcí se Západem a obrátila se k Číně, která s ní okamžitě navázala vřelé vztahy.

Jak moc se vlastně za uplynulých deset let proměnily prodemokratické síly v Barmě? Je třeba možné říci, že se lépe zorganizovaly, že vyrůstají noví lídři, že více a hlouběji prorostly celou společností?

Nepopsal bych to jako radikální změnu, spíše jako přechod na další úroveň. Jako v počítačových hrách, když jsi na předchozí úrovni získal určité schopnosti, „síly“ a zdroje, které přenesesh na novou úroveň, abys mohl hrát složitější hry.

Každých deset let došlo v Barmě k povstání proti vojenské diktatuře. Každá generace si to zkusila znovu. Pokaždé byli rozdrceni. Zabiti, mučeni a zatýkáni, aby si odseděli deset let vězení. Nikdy však nezmizeli. Zůstali součástí společnosti a kolektivního vědomí. Ti, kteří byli zabiti, zůstali jako

symboly, jako inspirativní hrdinové. Ti, kteří prošli mučením a vězením, posílili své odhodlání. Ztratili strach, získali další dovednosti a udrželi při životě své kontakty založené na důvěře a připravenosti zapojit se do dalšího kola bojů.

Takže schopnost organizační kapacity postavit se proti juntě se pokaždé posunula na novou úroveň. S každou novou generací rostou počty aktivistů, přibývá talentu, energie a dovedností. Proto je nyní hnutí proti juntě mnohem silnější než kdykoli předtím. Přidaly se nové sociální skupiny a nová, statečná generace Z, ale jsou tu i veteráni z předchozích bojů. Všichni se spojili.

Nesmírně důležité jsou další dva faktory. Jedním z nich je všudypřítomnost chytrých telefonů s fotoaparáty a sociální média. Barmská armáda byla vždy připravena použít extrémní násilí a brutalitu, například střelbu do civilistů ostrou municí, umučení zajatých civilistů k smrti či vypálení celé vesnice. To vše se však dříve dělo v odlehlých etnických příhraničních oblastech nebo to bylo namířeno proti malé části aktivních studentů a demokratických aktivistů. Tentokrát povstala celá populace a armáda reagovala rozsáhlým, brutálním útokem na populaci jako celek. Vše bylo zachyceno na fotografiích a videích a široce sdíleno. Nyní armádu všichni nenávidí. Junta nemůže znovu získat podporu populace. Jediným nástrojem vlády, který od nynějška má, je neutuchající teror a strach. Junta tak prakticky Barmu nedokáže ovládat.

Další nesmírně důležitou změnou je, že junta dříve vždy v jednom čase bojovala s jedním konkrétním protivníkem. Jednou se jednalo o ozbrojený odpor etnické menšiny v pohraničí. Jindy to byli studenti a demokratičtí aktivisté z barmánské většiny ve velkých městech. Potřetí to byli protestující mniši. Pak Rohingyové. Nyní, poprvé v historii od nezávislosti Barmy, se sociální a politické síly požadující federalismus spojily se sociálními a politickými silami usilujícími o demokracii. To mění hru, protože se tak vytváří půda pro budoucí usmíření mezi etnickými skupinami, které jsou

v konfliktu se státem už šedesát let, a vytváří se příležitost ke kompromisu ohledně uspořádání demokratického a federálního státu, čemuž armáda vždy bránila.

Občas se argumentuje tím, že deset let demokratizace stačilo k tomu, aby vyrostla mladá generace, která na rozdíl od svých předchůdců zakusila aspoň nějakou míru svobody a hlavně už má spojení se světem, účty na Facebooku a Twitteru a mobily, tedy prostředky, jež před deseti lety byly v Barmě prakticky neznámé. Je to skutečně tak zásadní změna, co se týče stavu společnosti a vyhlídek na záchranu demokratických trendů?

To je pravda, desetiletí relativního otevírání a svobody vedlo k tomu, že během něj dospěla celá generace chytrých teenagerů. Jsou chytrí, protože jsou technicky zdatní, ale také kvůli svým tvůrčím schopnostem a životním ambicím. Tato generace Z nebyla až do převratu politicky aktivní. Okamžitě a instinktivně však pochopili, že převrat je hrozbou pro všechno, čeho si cení – vzdělání, vyhlídky na úspěšný život, kariéru, zábavu a sportěbu, na sociokulturní svobody, příležitost cestovat do zahraničí a být součástí globalizovaného světa.

Generace Z také nezažila předchozí represe. Neměla ve svých základních instinktech hluboce zakořeněný strach. Její příslušníci jsou ctižádostiví a nebojácní. Proto se stávají jednou z hlavních sil širokého hnutí proti juntě. Byli v první linii nenásilných pouličních protestů. Ukázali mimořádnou úroveň osobní statečnosti i schopnosti se organizovat. Díky nim protesty vypadaly „cool a trendy“. Zkušenost, kterou povstání znamenalo, měla za následek, že se celá generace spojila a zásadně se zformovaly její postoje. To je duch, kterého do láhve nevrátí žádná represe.

V první polovině září barmská vláda národní jednoty, stojící proti juntě, ohlásila začátek ozbrojeného boje proti armádě a vyzvala vojáky i vládní úředníky, aby přešli na její stranu. Opravdu to povede k rozsáhlému ozbrojenému střetu, nebo spíš k jevu, který z Barmy dobře známe, tj. k místně i časově omezeným konfliktům, které se objevují a mizí a v nichž zásadní roli hrají etnické ozbrojené skupiny, jejichž vztah k vládě dlouhé dekády osciluje mezi ozbrojeným odporem a vyjednáváním? A je to podle tebe smysluplná cesta, jak vzdorovat juntě?

V Barmě stále ještě existuje rozsáhlý nenásilný občanský odpor a občanská neposlušnost vůči juntě. To se nezměnilo. Jediné, co se stalo, je, že kromě tohoto širokého občanského odporu se vytvořily také podzemní partyzánské skupiny, které podnikají podvratné výpady a útočí na vojenské a policejní cíle. To byl nevyhnutelný vývoj v zemi, ve které občanská válka na územích etnických menšin nikdy neskončila.

Hnutí proti juntě bylo dlouhé měsíce přísně nenásilné a občanské. Junta reagovala extrémním a brutálním násilím. Na neozbrojené, mírumilovné demonstranty stříleli vojáci ostrou municí. Lidé jsou dnes zatčeni a zítra se na sociálních sítích objeví fotografie jejich zmrzačených těl. Vesnice byly letecky bombardovány. Armáda zahájila válku proti civilnímu obyvatelstvu. Tato strategie je v barmské vojenské doktríně hluboce zakořeněná – proti svému nepříteli nebojujete primárně přímou konfrontací s ozbrojeným odporem, ale trestáním a terorizováním civilního obyvatelstva, které je považováno za základnu odporu.

Protestní hnutí snášelo tato zvěrstva několik měsíců s působivou odvahou a občanskou kázní a volalo po mezinárodní pomoci. Potom si jeho členové uvědomili, že smysluplná pomoc od mezinárodního společenství nepřichází a že klíčové sousední země, členské státy ASEAN, Čína a Indie, dávají čas juntě, aby se dopracovala k vítězství, zatímco zbytek

mezinárodního společenství si delegováním odpovědnosti na nečinný ASEAN myje ruce.

Výsledkem bylo obrovské trauma spojené s hlubokým pocitem zrady. Lidé v zemi a její politické a občanské vedení měli dvě možnosti. Jednou je vzdát se a přijmout další vojenskou diktaturu, která bude trvat dalších dvacet let – poté, co již strávili pod diktaturou šedesát let. Další možností bylo nevzdát se a dál odolávat všemi dostupnými prostředky včetně ozbrojené sebeobrany a partyzánských útoků. Lidé se rozhodli odmítnout kapitulaci a vláda národní jednoty se pouze řídila dynamikou, která již ve společnosti převládá.

Pokud bude existovat jednotná fronta všech klíčových etnických ozbrojených skupin a nedávno vytvořených podzemních partyzánských skupin, budou schopny armádu vyčerpat natolik, že to povede k jejímu zhroucení. Několik relativně silných etnických ozbrojených skupin se však rozhodlo zůstat stranou současného boje a jít vlastní cestou, ne cestou společného boje proti juntě s cílem vytvořit budoucí federální, demokratickou zemi. Strategicky totiž kalkulují s tím, že zvýšení jejich autonomie na vlastním etnickém území je lepší volbou. Armáda je připravena to tolerovat, jen aby zabránila existenci jednotné, silné fronty. Jsou také další ozbrojené skupiny, jimž více vyhovuje nepřehledný stav, který není ani válkou, ani mírem, protože jim umožňuje pokračovat v legálním i nelegálním podnikání, obchodu a pašování.

Jelikož se několik velmi důležitých hráčů neúčastní aktivního boje proti juntě, ozbrojený odpor nemá k porážce armády dostatek zbraní. Lidí by měl dost, ale zbraně a prostředky chybějí. Ale ani armáda není schopna porazit takto široký odpor, skládající se jak z ozbrojených skupin, tak z nenásilného občanského hnutí. Takto to může pokračovat docela dlouho a bude docházet k dalším ztrátám na životech a majetku. Ale také existuje mnoho různých faktorů, které tuto křehkou a nestabilní rovnováhu, v podstatě patovou situaci, mohou kdykoli změnit ve prospěch jedné nebo druhé strany.

Protestující s provizorními štíty před zásahem v Mandalaji počátkem března. Foto: Irrawaddy.

V tomto kontextu je velmi zajímavé, že barmská armáda, ačkoli svými prostředky jakoukoli opozici suverénně převyšuje, ji ani po více než osmi měsících nedokázala rozdrtit, a naopak se zdá, že se dostává pod stále větší tlak. Jak si tento zdánlivý paradox vysvětluješ? Proč už junta nemá zemi dávno pevně v rukou?

Hlavním důvodem je celostátní charakter povstání. Skutečnost, že se k protestům proti juntě připojili nejen členové NLD nebo politicky aktivní studenti a občanští aktivisté. Připojily se všechny sociální skupiny – boucháním do hrnců a pánví, pořádáním nečekaných protestů v městských čtvrtích nebo vesnicích, odmítnutím pracovat pro státní instituce pod kontrolou junty, bojkotováním produktů vojenských společností, odmítnutím platit daně nebo

účty za elektřinu, finančním příspěvkem ozbrojenému odporu a dalšími tisíci způsoby.

Druhým důvodem je zvýšená kapacita vedení a organizační struktury odporu. Mnoho různých generací aktivistů se zkušenostmi z boje proti vojenské diktatuře spojilo své síly a stvořilo velmi decentralizované hnutí odporu, které není snadné zlomit.

Dalším důvodem je existence mnoha nezávislých online médií, která nyní operují z úkrytu nebo z osvobozených pohraničních oblastí, popřípadě z exilu, a která každodenně celou společnost zásobují fotografiemi a videi o zvěrstvích junty a hrdinských činech občanské neposlušnosti a zprávami o i těch nejmenších vítězstvích hnutí proti juntě.

Na druhé straně je extrémně brutální armáda, ale není tak silná, jak sama sebe vykresluje. Sice tvrdí, že má 300 000 nebo i více vojáků, ale

akceschopných, bojeschopných jednotek má ve skutečnosti mnohem méně. V mnoha částech země nyní probíhá povstání i ozbrojený odpor a schopnosti armády jsou již na hraně. Dříve stačilo nasadit relativně malé jednotky, které terorizovaly civilní obyvatelstvo. Nyní jsou vojáci nuceni pohybovat se ve velkých skupinách, protože na ně mohou zaútočit partyzánské síly. A když se pohybují ve velkých skupinách, je větší pravděpodobnost, že narazí na miny. I mnohem schopnější armády těžko potlačují četné malé partyzánské síly, které se těší obrovské podpoře obyvatelstva.

Jak už jsem zmínil, z různých a velmi složitých důvodů se ne všechny etnické ozbrojené skupiny připojily k odporu proti juntě. Pokud by to udělaly, armáda by již byla přetížena natolik, že by byla na hraně rozkladu. Největší slabost armády spočívá ve skutečnosti, že proti ní stojí a nenávidí ji celá populace.

Slabost armády má ještě jeden důvod. V rámci jedné z vnitřních čistek armáda rozbila velmi schopnou tajnou policii a nyní prostě nedokáže své protivníky dostatečně monitorovat a kontrolovat. Armáda spoléhá na civilní informátory, kteří nejsou příliš efektivní, protože jsou místním lidem známí a nyní se sami stávají terčem útoků. Nebo armáda a policie někoho zatknou, mučením z něho vytáhnou jakékoli informace a poté se díky nim pokusí zatknout dalšího člena hnutí. Postup to je velmi brutální, ale nepříliš efektivní.

Hlavní předností armády je v tomto okamžiku slabost jejích protivníků, z nichž velká část není téměř vůbec ozbrojena. Bojují podomácku vyrobenými zbraněmi, improvizovanými výbušninami a nemnoha zbraněmi, které získali od etnických ozbrojených skupin nebo o které připravili samotnou armádu.

Je dobře známo, že na vnitřní vývoj v Barmě má velký vliv i její významná geopolitická pozice. Koneckonců Čína i Rusko nástup vojenské junty

fakticky uvítaly. Může jejich, tedy hlavně čínská podpora být klíčová v tom, aby se junta udržela u moci?

Putinovo Rusko je destruktivně a cynicky připraveno mařit jakékoli demokratizační snahy, jak to dělá kdekoli jinde. Kreml juntě poskytne diplomatickou ochranu v OSN. Udělá všechny potřebné úkony směřující k jejímu symbolickému uznání a podpoře, aby ji posílilo. Dokud junta bude mít hotovost na zaplacení, bude jí prodávat zbraně a různé vojenské a špionážní technologie. Bude připraveno využít příležitosti a převzít barmská zařízení na výrobu plynu a ropy, pokud se Total a Chevron stáhnou. Poskytne juntě také půjčky, pokud bude ochotna vzdát se významných strategických aktiv, jako je například hloubkový přístav v Indickém oceánu, o který se velmi zajímá i Čína. Kreml také bude s potěšením narušovat jakékoli západní nebo mezinárodní úsilí o vyřešení krize jiným způsobem než uznáním úplného vítězství junty.

Čína má k Barmě mnohem sofistikovanější a komplexnější přístup. Potřebuje – a to je její priorita –, aby v Barmě panovala stabilita. Selhání státu, ekonomický kolaps, rozsáhlé ničení majetku a infrastruktury, chaos rozsáhlé občanské války, ve které mnoho různých skupin bojuje mezi sebou navzájem, to vše je proti klíčovým zájmům Číny. Čína ví, že ať už je ve vládě v Barmě kdokoli, ať už jde o NLD nebo generály, bude muset mít s Pekingem dobré vztahy. Čína je prostě příliš velká, příliš blízko, příliš silná a ve vztahu k Barmě může uplatnit mnoho pák a pobídek. Vedení Číny má s Aun Schan Su Ťij lepší vztahy než s generály.

Čína má o Barmu velký ekonomický a geopolitický zájem a poučila se z dřívějšího, kdy vsadila jen na vojenskou juntou, aby posléze byla svědkem drtivého vítězství NLD ve volbách. Čína se nyní chce vyhnout jednostranné a bezpodmínečné podpoře junty proti lidu, která by zvedla protičínské nálady mezi obyvatelstvem. Putinovi je jedno, jestli lidé z Barmy nenávidí Rusy. V Barmě žádní Rusové

nejsou. Čínské vedení chce stabilitu, nevadí mu mít juntou u moci, ale nechce, aby lidé v zemi Číňany nenáviděli. Čína chce být v zemi přítomna, takže potřebuje uplatňovat i svou měkkou moc.

Na druhé straně se Čína instinktivně staví proti jakémukoli antidiktátorskému hnutí, které je poháněno vůlí lidu. Čína může přijmout demokratické vedení typu vlády Aun Schan Su Ťij, které bylo velmi centralizované, a dobře s ním spolupracovat. A z jejího pohledu může fungovat i vztah s konsolidovanou vojenskou vládou. Čína se ale cítí velmi nepříjemně, když vidí v ulicích mládež, která volá po demokracii a lidských právech a protestuje proti diktatuře. Příliš jí to připomíná mladé v Hongkongu a nebezpečí, že za určité konstelace takto mohou reagovat mladí jinde v Číně. Proto Čína hraje velmi složitou hru, na niž má čas a trpělivost.

Musím přiznat, že jsem nezaznamenal nějakou výraznou reakci na dění v Barmě ze strany Indie, která by přitom měla mít zájem na existenci takové vlády, která si bude od Číny držet odstup, a měla by být přirozeným spojencem prodemokratických sil. Jak se tedy Indie k nynějšímu dění staví, a má případně prostředky na to ho nějak ovlivnit?

Lidé čekají ve frontách před vládní bankou v Rangúnu, aby si po převratu na konci února vybrali své peníze. Foto: Irrawaddy.

Indie je největší demokracií na světě, ale její zahraniční politika nemá žádné tendence k podpoře demokracie. Indie Barmu vnímá výhradně z geopolitického pohledu. Vidí, že Čína má v Barmě mnohem více vlivu, tak se tomu snaží čelit a Čínu vyvážit, a proto již dlouho před převratem vsadila na rozvoj dobrých vztahů s barskou armádou, kterou vnímala jako svého nejlepšího a nejslibnějšího partnera v Barmě.

Barmští generálové potřebují Čínu. Čína je svým způsobem nepostradatelná a nevyhnutelná pro každého, kdo Barmě vládne nebo chce vládnout. Barmští generálové jsou ale vůči Číně také podezřívaví. Nechtějí, aby se Barma stala de facto provincií Číny. A právě zde se sblíží geopolitické zájmy Indie a generálů Barmy. Indie v posledních letech vynaložila velké úsilí na rozvoj vztahů s barskou armádou a na posílení vojenské spolupráce a nechce kvůli převratu veškeré toto úsilí zmařit a tlačit barské generály zpět do čínského objetí, nota bene když strategičtí analytici v Indii i v Číně věří, že nakonec zvítězí junta.

Na druhou stranu Spojené státy a řada evropských zemí hrály poměrně velkou roli v podpoře barské opozice před rokem 2011. Jak se vlastně chovají teď? Jsou jejich reakce dostatečnou oporou pro opozici, nebo je v nich spíše patrná snaha „nepálit si prsty“?

Evropa není geopoliticky relevantním faktorem, takže na ní vůbec nezáleží. Administrativa USA a Biden mají jiné priority a Barma na jejich seznamu priorit prakticky úplně chybí. A co je nejdůležitější, USA nechtějí z Barmy udělat prostor geopolitického soupeření mezi USA a Čínou a ještě méně chtějí, aby se to stalo nyní. USA se připravují na soupeření s Čínou v Asii na jiných místech a jindy a také si uvědomují, že v případě Barmy by Čína měla převahu, protože zde má více klíčových zájmů, je blízko a má více nástrojů.

To je důvod, proč Čína používá ASEAN, aby Západ udržela mimo současnou krizi v Barmě. USA a EU naopak používají ASEAN jako výmluvu, proč se nemusejí zapojit – vždyť existuje regionální sdružení, jehož je Barma součástí. A ASEAN je zoufale neefektivní.

Každý by chtěl poskytnout humanitární pomoc, vytvořit hezky vypadající kouřovou clonu nad velmi ošklivou realitou. Humanitární pomoc ale neřeší zdroje konfliktů a neřeší to, co vytváří humanitární krizi. Junta přitom nemá zájem pomoc přijmout, zajímá ji jen konečné vítězství za každou cenu.

Co tedy dnes můžeme dělat? Máme pokračovat s programy, které se osvědčily během tvé spolupráce s CDK, nebo přijít s něčím zcela jiným? A vlastně, zeptal by se skeptik, má to vše vůbec cenu?

Kdybych byl v takové situaci znovu, udělal bych to samé. To, co jsme s CDK v Barmě realizovali, je nejlepší věc, která se mi v životě povedla. Nikomu nic nevnučovat, ale být ve správný okamžik na správném místě a investovat obrovské úsilí a energii do povzbuzení a rozvoje skutečných lídrů mezi mladšími generacemi je jednou z nejlepších věcí, které lze udělat.

A na tvou otázku, zda má smysl něco takového dělat, odpovím řečnickými otázkami. Dávalo smysl být v šedesátých letech součástí hnutí za občanská práva ve Spojených státech? Dávalo smysl být aktivní součástí hnutí Solidarita v osmdesátých letech? Dávalo smysl být součástí hnutí proti apartheidu v Jižní Africe?

Ano, dávalo. Být součástí těchto hnutí dávalo smysl, i když to znamenalo desítky let utrpení, boje, strádání, obětí, statečnosti a odhodlání. Má smysl být dnes součástí demokratického hnutí v Bělorusku? Má smysl být součástí Navalného sítě v Rusku?

Ano, myslím, že to dává velký smysl. Stejně tak má velký smysl být dnes součástí hnutí proti

juntě v Barmě. Boj v Bělorusku, Rusku a Barmě má v dnešní době stejný historický význam jako boj za občanská práva, Solidarita a hnutí proti apartheidu. Jsou to těžké a dlouhé boje, ale nesmírně smysluplné.

A máme my, lidé z demokratických zemí, být součástí těchto bojů? Ano, jako někdo, kdo chápe a je solidární.

Na závěr jedna osobní otázka: Před osmi lety jsi řekl, že jednou se do Barmy vrátíš, ale abys tam meditoval v buddhistickém klášteře – stále to platí?

V lednu tohoto roku jsem připravil vše pro zahájení online kurzu pro novou generaci barmských aktivistů. Mělo se začít 5. února. Chtěl jsem se během tohoto roku postupně přestěhovat zpátky do Barmy a krok za krokem pro sebe najít místo v jednom z venkovských klášterů. Z toho kláštera jsem chtěl dále vést kurzy pro mladé aktivisty. Také jsem chtěl začít učit angličtinu v jedné ze sousedních vesnických škol a chtěl jsem vybudovat ášram pro duše unavených aktivistů z celého světa. Mám stovky, ne-li tisíce přátel v mnoha zemích po celém světě, kteří prošli těžkými a dlouhými boji za demokracii, lidská práva, spravedlnost, mír. Někteří toho dosáhli hodně, někteří zažili více pokusů a neúspěchů. Většina z nich bude ráda, že budou mít klidné klášterní místo v krásné barmské přírodě, kam mohou přijít strávit měsíc, meditovat, odpočívat, jíst asijská vegetariánská jídla, učit angličtinu na vesnických školách a nějaký čas přemýšlet a mluvit mezi sebou o tom, čím jsme si prošli a jaký to všechno mělo smysl.

To byl můj další projekt, můj velký sen. Chtěl jsem ho uskutečnit v několika příštích letech. Vše mělo začít 5. února. Převrat se stal v noci 1. února. ■

/ Rozhovor vedl Pavel Pšejka. /

Malý princ v břiše velryby

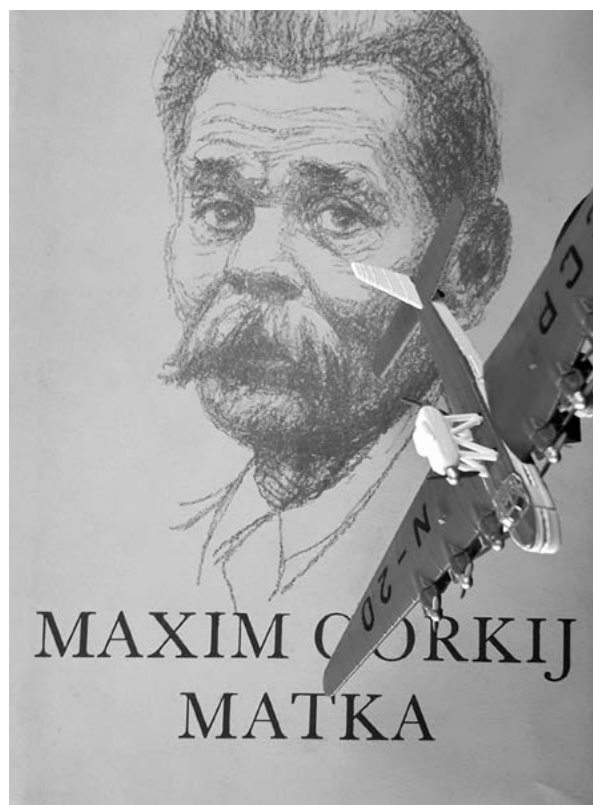
**Jak Antoina
de Saint-Exupéryho
spolkl Maxim Gorkij**

Josef Mlejnek jr.

*„Letadlo, nástroj vzdušné plavby, spojuje člověka
se všemi odvěkými otázkami bytí.“*

Antoine de Saint-Exupéry: *Země lidí*

V květnu 1935 se francouzskému spisovateli Antoinu de Saint-Exupérymu, již tehdy věhlasnému, ale zdaleka ne tak jako dnes, dostalo nevšedního zážitku. Mohl se jako pasažér proletět v největším letadle světa, což mu jako pilotovi, veteránu nebezpečných poštovních tras nad Afrikou či Jižní Amerikou, jistě konvenovalo. Těžko ale říci, jak se vnitřně vyrovnával se skutečností, že se onen vzdušný Goliáš, Tupolev ANT-20 „Maxim Gorkij“, jmenoval po jeho spisovatelském kolegovi.¹ Let dopadl dobře, ale druhého dne, 18. května, přišla katastrofa. Při letu nad Moskvou do osmimotorového „Maxima Gorkého“ s rozpětím křídel třiašedesát metrů a délkou trupu přes třicet metrů narazila doprovodná stíhačka a gigant se zřítil k zemi. Toto neštěstí si vyžádalo životy pěti desítek lidí včetně několika dětí a zasáhlo sovětský režim na zvlášť

citlivém místě, neboť okřídlený Maxim Gorkij byl pýchou i nástrojem sovětské propagandy. Nejen svými rekordními rozměry, ale i prakticky, poněvadž byl vědomě konstruován jako agitační letadlo, jako agitoplán, vybavený mimo jiné obřím reproduktorem vyvolávajícím efekt „hlasu z nebe“ a schopným šířit propagandistická hesla i jiné podobné projevy nad plochou o rozloze přes deset čtverečních kilometrů. A propaganda, dnešními slovy marketing, zavinila i jeho smrt, jelikož doprovodná stíhačka měla svým kroužením kolem moderního kovového ptakoještěra dodat na atraktivitě filmovým záběrům, pořizovaným z třetího letadla.

Saint-Exupéry se tragické události věnoval v listu *Paris-Soir*, který ho do sovětské metropole vyslal. A publikoval v něm sérii článků, které odrážejí jeho rozporuplný vztah k sovětskému režimu.

Měl toho roku každopádně štěstí. Anebo alespoň štěstí v neštěstí. V prosinci 1935 se totiž spolu s Andrém Prévotem vydali v nevelkém jednomotorovém letadle typu Caudron Simoun na dálkový let z Paříže do Saigonu (plánovaný s několika mezipřistáními). Ovšem již nad libyjskou pouští za nočního letu s nulovou viditelností a ve složitých atmosférických podmínkách jejich stroj narazil na pouštní terén a nezáměrně tvrdě přistál. Posádka zázrakem přežila, avšak hrozila jí smrt žízní. Název letadla vycenil zuby jako nomen omen – *simoun* totiž znamená horký pouštní vítr, přičemž v arabštině se tento meteorologický jev doslova nazývá „jedovatý vítr“. Po několikadenní strastiplné cestě však dvojice trosečníků objevila, nejspíše pár hodin před smrtí, známky karavanní stezky a posléze potkala jednu skutečnou karavanu, jež se po ní zrovna ubírala. Pětatřicetiletý Saint-Exupéry tak mohl dál létat i psát a zážitky z pouště, z halucinačních stavů, preludů a vidin na pokraji smrti se pak promítly i do jeho nejznámějšího díla, které ho učinilo opravdu slavným, do (původně dětské) knížky *Malý princ* z roku 1943. Je o setkání pilota ztroskotavšího na Sahaře s Malým princem, bytostí z jiné planety. Setkání ještě nenarozeného Malého prince, byť inspirační stopy lze u Saint-Exupéryho nalézt dávno před rokem 1935, s obrovitým

Maximem Gorkým, který ho v májové Moskvě přátelsky objal pažemi dlouhými třiašedesát metrů, si proto určitě zaslouží více pozornosti.

Agiteskadrila Maxima Gorkého

„Všichni jsme mladí divoši a dosud žasneme nad novými hračkami. Ani naše lety nemají jiný smysl. Který stroj se dostane výš, který poletí rychleji: Zapomínáme, proč jsme vůbec vzlétli. Let je zatím důležitější než jeho úkol. A vždy tomu tak bylo. Pro dobyvatele zakládajícího říši je smyslem života dobývání. Voják pohrdá osadníkem. Ale není cílem jeho výbojů právě to, aby se tam osadník usídlil? [...] V období dobývání jsme měli morálku vojáků. Ale teď musíme osídlovat. Musíme oživit ten nový dům, který nemá dosud tvář. Pravdou pro jednoho bylo stavět, pro druhého je pravdou bydlet,“² píše Saint-Exupéry v knize *Země lidí*, esejisticky pojatém vyprávění o člověku v krajních polohách jeho existence, na hranici života a smrti, v němž zachytil své prožitky z létání i osudy řady svých přátel.

Kniha vyšla v roce 1939, tedy na konci dekády, která je spolu s dvacátými léty označovaná za zlatou éru letectví. Jeho prudký rozvoj se tehdy odrážel i v rekordních letech. Postavy jako Charles Lindbergh

Saint-Exupéryho Caudron Simoun po havárii na libyjské poušti.
Zdroj: Narodowe Archiwum Cyfrowe, Public Domain.

či Amelia Earhartová, která tragicky zahynula při pokusu o oblet zeměkoule roku 1937, dodnes přitahují pozornost a tvoří i námět řady uměleckých děl. Ovšem tenkrát především rostla praktická využitelnost letadel, v civilní dopravě i ve vojenství.

Saint-Euxupérym výše nastíněný přechod mezi dobýváním a osídlováním se plně projevoval i v rozvoji sovětského letectví, byť zároveň vykazovalo velmi specifické rysy. Plnilo nejen praktickou, ale i významnou ideologicko-propagandistickou roli. Dobyť nebe sovětskou technikou mělo symbolizovat jednak přednosti nového zřízení nad západním kapitalismem, úspěch politiky masivní industrializace, ale dokonce rovněž triumf pokrokového ateistického režimu nad náboženstvím, nad (údajnými) religiózními pověrami. A rovněž triumfální podmanění přírody člověkem.

Letadla hrála významnou roli při oslavách velkých svátků – jejich přelety, někdy i ve formacích vytvářejících na obloze jména Lenin, Stalin či SSSR, tvořily promyšlenou součást scénáře masových kulturních obřadů. Ale hojně zaplňovala i zvláštní letový prostor v hromadných sdělovacích prostředcích, na propagandistických plakátech i v umění.

Stalin se prý létání bál, ovšem piloty komunistická propaganda vykreslovala jako „Stalinovy sokoly“ a sovětský vůdce dbal na vytváření jejich kultu, který v prvé řadě sloužil kultu jeho vlastní osobnosti. Piloti jako Valerij Čkalov, Georgij Bajdukov či Michail Gromov, zpravidla aktéři různých dobrodružných rekordních letů, zaujímal pozici celebrit, status podobný pozdějším prvním kosmonautům. Propaganda je dokonce líčila jako vzory lidského jedince budoucnosti, jako první exempláře příštího nového člověka komunismu.³ A oni sami se na kultu podíleli nejen svými lety, ale někdy též publicistickou, ba literární produkcí. Georgij Bajdukov tak například v roce 1938 vydal pseudohagiografickou publikaci *Setkání se soudruhům Stalinem*.

Určitě se však nedá popřít, že šlo o skvělé piloty. O čemž výmluvně vypovídají dva – transkontinentální a transpolární – dálkové lety z roku

1937 na jednomotorovém letounu Tupolev ANT-25, speciálně upraveném pro překonávání velkých vzdáleností. V červnu se tříčlenná posádka ve složení Čkalov, Bajdukov a Beljakov vydala na cestu bez mezipřistání z Moskvy přes severní pól do Spojených států amerických, zakončenou ve městě Vancouver ve státě Washington (nikoliv ve stejnojmenném a známějším kanadském městě). V červenci pak posádka Gromov, Jumašev a Danilin dolétla stejnou trasou ještě dále, až do přes 10 tisíc kilometrů vzdáleného San Jacinta v Kalifornii, čímž překonala i dosavadní světový rekord v délce letu bez mezipřistání. Čkalovovým strojem se Sovětský svaz poté pyšnil i ve své expozici na Světové výstavě 1939 v New Yorku, konkrétně před vchodem do svého „Arktického pavilonu“.⁴

Letadla však zároveň sloužila i jako zcela praktický nástroj agitace. Novináře, ba spíše protřelého propagandistu Michaila Kolcova napadlo uctít čtyřicáté výročí zahájení literární činnosti Maxima Gorkého založením agitační letky nesoucí jeho jméno. Sám Gorkij letadlo nepilotoval a letectví určitě nepatřilo mezi hlavní náměty jeho tvorby, nicméně spojení asi nejvýznamnějšího sovětského spisovatele s letadly a agitací je v kontextu doby i propagandistického záměru sovětského totalitního režimu výmluvné.

Maxim Gorkij, jeden z průkopníků socialistického realismu, navíc uměl na rozdíl od mnoha dalších představitelů uvedeného směru psát, a byť s bolševiky sympatizoval, dovedl vůči nim zaujmout i kritický postoj. V roce 1921 dokonce kvůli odporu k represivním metodám nového režimu odjel do emigrace, posléze se však vrátil a stal se věrným (a trapným) Stalinovým sluhou. Neváhal oslavovat pracovní tábory či přinejmenším zakrývat jejich pravý účel. O tom na Soloveckých ostrovech například napsal i následující řádky: „Dochází zde k procesu základní přeměny v psychice lidí anarchizovaných vlastní minulostí; sociálně nebezpeční se mění v sociálně užitečné, profesionální, rušitelé práva – v kvalifikované dělníky a uvědomělé revolucionáře.“⁵

Antoine de Saint-Exupéry, 1933. Zdroj: Wikimedia Commons.

Za objetí se Stalinem si vysloužil kupříkladu pěknou secesní vilu v Moskvě, přejmenování svého rodného města Nižnij Novgorod na Gorkij a velkého moskevského parku na Gorkého park i to, že po něm nesla jméno agitační letka, a dokonce i největší letadlo světa. Vše už za jeho života. Avšak, jak praví stará lidová moudrost, čiň čertu dobře, peklem se ti odmění. Touto poznámkou však přece jen trochu předbíháme.

Gorkého letka vznikla roku 1933 a sestávala z velmi pestrého strojového parku, který zahrnoval letadla malá, ale i přímo gigantická. Zejména menší letouny měly navštěvovat odlehlé oblasti, kam se nedalo dostat jinak než pešky či na koni, anebo právě vzduchem. Agitace spočívala i v pořádání vyhlídkových letů pro obyvatele zapadlých regionů s následnou otázkou ve stylu: „A viděli jste tam na hoře toho vašeho Boha?“

Každý exemplář letky zpravidla získal pojmenování po nějaké sovětské tiskovině. Tupolev ANT-9, jeden z menších výtvorů Tupolevovy konstrukční

kanceláře, tak například nesl jméno po satirickém časopisu *Krokodýl*, čemuž odpovídala též zvláštní úprava – letadlo dostalo speciální dřevěný „čumák“ ve tvaru krokodýlí tlamy i s namalovanými zuby a na hřbet trupu imitaci krokodýlích rohovitých výstupků. Kryty kol byly vymalované jako tlapy. Agitační aeroplán tak skutečně připomínal létajícího krokodýla, ovšem přátelsky se usmívajícího.

Číslem jedna co do velikosti v Gorkého agitační letce byl zprvu pětimotorový Tupolev ANT-14 „Pravda“. Původně měl sloužit jako dopravní letadlo, avšak Aeroflot tenkrát neměl pro tak mohutný stroj uplatnění. Nepotřeboval přepravovat desítky cestujících najednou a většina sovětských letišť ani technicky nedokázala tak velký letoun přijmout. Poslali ho tedy agitovat a nazvali ho po rádobě pravdivém ústředním sovětským deníku.

Kolcov však svůj nápad ještě korunoval ideou, že agitační hejno povede největší letadlo světa. Peníze na jeho stavbu měla přinést celostátní sbírka, v níž se záhy vybralo několik milionů rublů. A byť si nelze činit iluze o spontánnosti podobných akcí v totalitních režimech, zde jistá míra spontaneity patrně roli hrála. Letectví se těšilo značné popularitě a vize vzniku největšího aeroplánu světa mohla snadno nadchnout i ty, kteří měli k realitě života v socialismu mnoho výhrad.

Peníze se podařilo shromáždit skoro bleskově a taktéž výroba stroje postupovala kupředu mílovými kroky. První let vzdušný obr vykonal po několika měsících od zahájení stavby, na jaře 1934. Nezrodilo ho však pouhé budovatelské nadšení. Nevznikl by bez rozsáhlé a překotně budované průmyslové základny, mnoha schopných konstruktérů i zástupů šikovných dělníků.

Andreje Tupoleva lze nesporně označit za jednoho z největších leteckých konstruktérů dvacátého století. Jeho konstrukční kancelář, kde působila řada dalších vynikajících leteckých technických tvůrců, přivedla na svět ohromné množství letounů různých typů a účelů.⁶ Tupolev od počátku rozvíjel koncepci celokovových letadel, zprvu, až do

třicátých let, potahovaných vlnitým plechem po vzoru německého kolegy Huga Junkerse.

Rodokmen ANT-20 (zkratka ANT znamená Andrej Nikolajevič Tupolev) počíná, pokud jde o jeho přímé předchůdce, již ve dvacátých letech. Určitě už dvoumotorovým typem ANT-4, vojenským označením TB-1, přičemž zkratka TB znamená těžký bombardér.

Tupolev na něj posléze navázal větším čtyřmotorovým ANT-6 (TB-3), který ve třicátých letech strašil Evropu, neboť sovětské letectvo disponovalo několika stovkami kusů. V předvečer druhé světové války již ovšem zastaral. I tak ale dokázal zaznamenat významné vítězství v dobývání Arktidy, neboť právě na stroji tohoto typu v arktické úpravě se sovětským pilotům podařilo roku 1937 jako prvním na světě přistát na severním pólu, přesněji v jeho těsné blízkosti. Tupolev dále pokračoval v zásadě geometrickým natahováním původní koncepce. Mohutný šestimotorový bombardér ANT-16 již ale projevoval značnou těžkopádnost. Jako základ pro agitační ANT-20 však posloužil znamenitě.

V říši volného času a snů?

Antoine de Saint-Exupéry se „Maximem Gorkým“ exkluzivně proletěl den před jeho osudnou nehodou. „Byl jsem prvním cizincem, jemuž se dostalo této pocty. A také posledním,“ napsal v článku pro *Paris-Soir*, v podstatě nekrologu tragicky skončivšího obra, který vyšel 20. května 1935.⁷ Do Sovětského svazu odcestoval koncem dubna 1935 jako zvláštní dopisovatel zmíněného listu. Na něj trochu nezvykle vlakem, přičemž jeho cesta souvisela s francouzsko-sovětskou smlouvou o vzájemné pomoci, uzavřenou 2. května 1935. Francouzští čtenáři chtěli lépe poznat nového spojence.

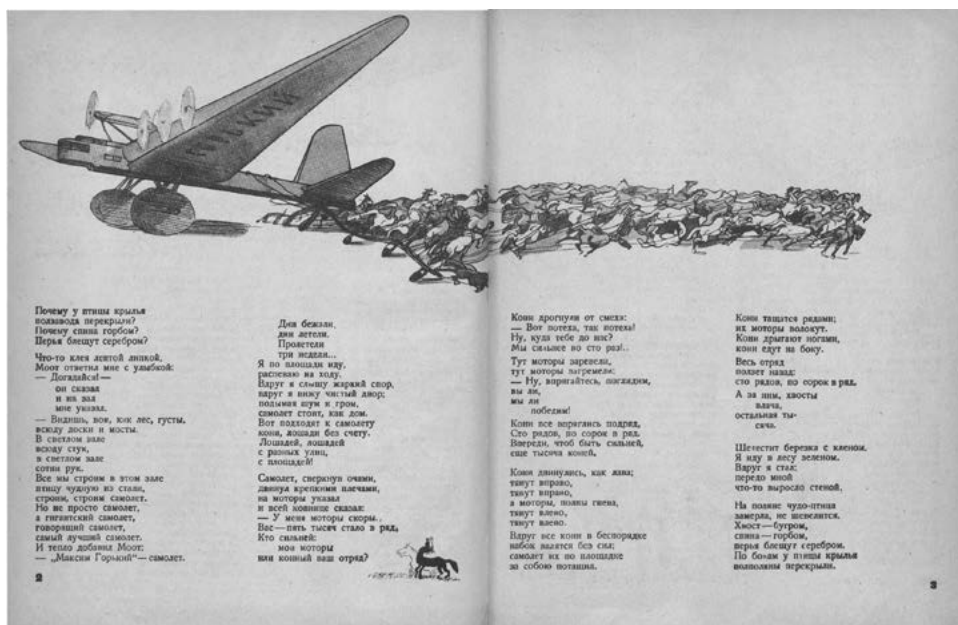
Na prvomájovou manifestaci Saint-Exupéry neobdržel propustku a musel celou událost sledovat z vedlejších ulic či hledět na oblohu zaplněnou předváděnými letouny. Dojem, který si odnesl, byl

pro jeho sovětské zážitky typický: upoutávalo ho budovatelské nadšení i jeho výsledky, leč jeho pozornosti neunikla ani častá strojenost, ba ocelová strojevost pečlivě kontrolovaného života ve Stalinově říši. Ovšem příležitost proletět se v největším letadle světa pro něj jako pro pilota pochopitelně znamenala velké lákadlo. Dlouho čekal na potřebné povolení: „Přišlo odpoledne, když už jsem přestal doufat. Usadil jsem se v salonku v přední části trupu, kde jsem zůstal během startu. Stroj se mohutně otrásl a pak jsem pocítil, jak monument o váze 42 tun rychle zaujímá své místo ve vzduchu. Lehkost vzletu mne překvapila.“⁸ Saint-Exupéry dále pokračuje v barvitém líčení zážitku z letu, přičemž sovětský gigant na něj udělal velkolepý dojem:

„Když jsme opustili letiště a zamířili směrem k Moskvě, šel jsem se projít. Věřte, byla to skutečná procházka, poněvadž jsem za letu navštívil jedenáct hlavních oddílů, propojených telefonní sítí i potrubní poštou sloužící k přenosu písemných příkazů. Dojem z gigantických rozměrů letounu ještě umocňovala skutečnost, že kabiny byly rozmístěny nejen v samotném trupu, ale i v masivních křídlech. Vydal jsem se tedy do ústřední chodby levého křídla a postupně otevíral dveře v jejích stěnách. Připojil se ke mně inženýr a ukázal mi palubní elektrárnu. Kromě rádiového vysílače, obrovského reproduktoru a zařízení sloužícího ke startu napájela osmdesát svítidel o celkovém příkonu 12 000 wattů.

Po čtvrt hodinové obhlídce mě přepadl pocit, že jsem se ocitl hluboko v útrokách nějakého torpédového člunu. Denní světlo zmizelo, zaplavily mne trvalé a silné vibrace motorů. Míjel jsem telefonisty, viděl lůžka v kabinách, potkával mechaniky v modrých uniformách. Mé překvapení dosáhlo vrcholu, když jsem v jedné z kanceláří objevil mladou písárku.

Našeho nového ocelového
bohatýra ani pět tisíc koní
nepřetáhne! Ilustrace z dětského
časopisu *Murzilka*, listopad 1934.

Vrátil jsem se ke světlu. Pod letadlem se pomalu otáčela Moskva. Kapitán, usazený v rohu velitelského salónu, uděloval pilotům nějaké rozkazy. Zprávy od radisty dostával potrubní poštou, což ve mně vyvolávalo dojem složité sociální organizace, organizovaného života, který jsem sám za letu nikdy nezažil.

Zabořil jsem se do sedadla a zavřel víčka. Přes opěradlo jsem přijímal masáže od osmi vibrujících motorů. Cítil jsem, jak mnou od hlavy až k patě proudí ohnivý život. Znovu jsem si vybavil palubní elektrárnu, z níž se linulo světlo, i žhnoucí strojovny, připomínající kotelny. Opět jsem otevřel oči.

Velké okno v salónu pro cestující vrhalo modré světlo. Pozoroval jsem vzdálenou zemi jako z balkonu luxusního hotelu. Jednota obvyklého letadla, kde kokpit, přístroje a kabina pro cestující tvoří jeden celek, byla zde již narušena. Opustili jsme doménu technických aparátů a vpluli do říše volného času a snů.⁹

Není divu, že letoun „Maxim Gorkij“ tehdy hrál jednu z hlavních rolí v sovětské propagandě, která ho líčila jako důkaz předností nového, pokrokového zřízení. Objevoval se v novinách, letácích, propagandistických plakátech, filmových týdenících, na poštovních známkách. I v časopisech pro děti – například v listopadu 1934 otiskl dětský časopis *Murzilka* delší ilustrovanou báseň M. N. Nesvetova „Vzdušný velikan“ o zcela nebyvalém, gigantickém, nejsilnějším, nejkrásnějším, zázračném a mluvícím letadle.¹⁰ Báseň evokuje i svéráznou přetahovací obrovitého stroje se stádem pěti tisíců koní, s nimiž si samozřejmě hravě poradí. Výkon jeho osmi motorů totiž v součtu přesahoval sedm tisíc koňských sil. Pro děti, zpravidla stále odchované ve venkovském prostředí, šlo ovšem o velmi názornou demonstraci síly moderní techniky, která splývala s novým režimem a jeho politikou. Přesně ve smyslu Leninova výroku, že komunismus rovná se sovětská moc (čti bolševická diktatura) plus elektrifikace celé země (neboli v obecnějším smyslu ekonomicko-technologický rozvoj).

V roce 1934 zvětšil Tupolev ANT-20 na svém asi nejznámějším plátně avantgardní malíř Vasilij Kupcov, žák významného představitele ruské

avantgardy Pavla Filonova. Jeho obraz zachycuje obří letoun v jásavě barevném rozletu nad historickým centrem Leningradu při oslavě nějakého svátku, doprovázený několika menšími letadly a vzducholodí. Kupcova letectví fascinovalo, jako pasažér podnikl několik letů a svá díla často koncipoval tak, že zachycují realitu z ptačí perspektivy. I ta, kde letadla přímo nejsou, například obraz *První máj* z roku 1929. Z jeho tvorby nutno v této souvislosti zmínit i obraz *Vzducholod' Vzdušná flotila ve službě budování socialismu*, který vznikl v letech 1932–1933. Kupcov představoval typ idealistického nadšence, vášnivě ztotožněného s ideály komunismu, jenž však posléze na svém hrdle pocítil stisk jeho ostrých zubů. V říjnu 1935 se oběsil – poté, co u něj proběhla domovní prohlídka a on se v houstnoucí atmosféře vlny čistek bál zatčení. Po Kupcovově smrti bylo asi 150 jeho děl převezeno do jeho rodného Pskova. Během války město obsadila německá armáda a muzeum, které uchovávalo Kupcovovy obrazy, podlehl zkáze. Až na pár výjimek (včetně tří zde zmíněných) tak skoro veškerá jeho tvorba nadobro zmizela ze světa. Podle nekrologu prý Kupcov před smrtí pracoval na dvou obrazech: *Útok bohů (Ciolkovského vzducholod' na obloze)* a *Bolševici útočí na nebe*.¹¹ Jeho obraz *ANT-20 „Maxim Gorkij“* se nyní nachází ve sbírkách Státního ruského muzea v Petrohradu.

Letoun sám však měl být nejen objektem propagandy, ale přímo jejím nástrojem, „létajícím agitačním kombinátem“.¹² Kromě výše zmíněného mohutného reproduktoru (proto je v *Murzilce* obří letadlo též „mluvící“) k jeho vybavení patřily i fotolaboratoř a tiskárna schopná rozmnožit noviny či letáky, které se pak měly distribuovat na cílovém letišti nebo rovnou rozhazovat ze vzduchu. Konstrukteři dokonce plánovali umístit na spodní stranu mohutných křídel jakýsi „prototyp twitteru“¹³ neboli zařízení vytvářející ze světelných liter hesla. Výrazná role měla připadnout promítací technice. Filmová představení mohla probíhat i venku na letišti pro početnější publikum, a plánovalo se

dokonce promítání filmů či alespoň agitačních hesel nebo obrazů na mraky, popřípadě na speciální kouřovou clonu vypuštěnou z letadla. Tuto vizi však tvůrci agitoplánu shledali za (dočasně) technicky neproveditelnou a myšlenka vzdušného twitteru též nevedla k uspokojujícím výsledkům, přestože zvláště v případě světelných hesel na spodní straně křídel by inženýři zařízení pravděpodobně doladili. Kvůli pohonu agitačních technologií nesl obří stroj na palubě vlastní malou elektrárnu (generátor), která upoutala Saint-Exupéryho při obhlídce vnitřností gigantického letounu. Interiér byl bohatě vybaven, cestující či propagandistický personál měli k dispozici i křesla, stolky se stolními lampami, kajuty na spaní, knihovnu, bufet se studenou i teplou stravou, umyvadla a toalety.

Celokovový stroj pohánělo celkem osm motorů, šest v křídlech plus dva další na speciálním pylonu nad trupem. V případné dopravní verzi mohl nést až – tehdy zcela fantastických – 72 cestujících.

Blesková katastrofa

„A druhého dne už Maxim Gorkij neexistoval. Jeho ztráta vyvolala celonárodní smutek. Kromě smrti pilota Žurova a deseti členů posádky, nejlepších z nejlepších, a také pětatřiceti cestujících, zaměstnanců továrny CAGI [Ústředního aerohydrodynamického institutu], kteří tento let dostali jako odměnu za svou práci, ztrácí Sovětský svaz nejlepší důkaz vitality svého průmyslu,“

uvádí Saint-Exupéry v citovaném článku-nekrologu.¹⁴ Katastrofa nastala jen několik dní po otevření metra a skutečně okamžitě změnila atmosféru v Moskvě ze slavnostní na smuteční.

Saint-Exupéryho ženě Consuele, která zůstala v Paříži, připravila katastrofa sovětského velkoleadla malý osobní horor:

Vasilij Kupcov: ANT-20 „Maxim Gorkij“, 1934, Statní ruské muzeum Petrohrad. Zdroj: Sailko, Wikimedia Commons.

„Jednou večer při západu slunce, když jsem byla na skleničce pernodu s kamarády z ateliéru,“ píše ve svých vzpomínkách, „jsem zaslechla křičet prodejce novin: ‚Strašné neštěstí. Zřícení ruského obřího letadla *Maxim Gorkij*! Všichni cestující na palubě jsou mrtví!‘ Saint-Ex měl letět *Maximem Gorkým*. [...] Nevnímala jsem nic než titulky v novinách, které prodavači vykřikovali různým tónem ve směsi s dalšími nepříjemnými zprávami, aby upoutali zákazníky. Můj muž skutečně den předtím letěl obřím letadlem. Opět zasáhl osud, protože původně měl letět v den nehody. V té době si Rusové dobře hlídali všechna svá letiště. Už tehdy se připravovali na hroznou válku s Němci. Ale v Toniovi viděli milovníka letectví a ředitel letiště nedokázal čekat do dalšího dne, aby mu ukázal obrovskou hračku, kterou vynalezli. Díky němu letěl s posádkou *Maxima Gorkého* sám den před katastrofou. Seděla jsem s novinami

na klíně. Článek mi četl jeden z kamarádů. Pomalu jsem podle výrazu jeho tváře začínala tušit, že můj manžel nebyl v okamžiku neštěstí na palubě letadla.“¹⁵

Ve výpovědích obou manželů je malý rozpor. Saint-Exupéry v článku pro *Paris-Soir* nervózně čeká na potřebné povolení, dle jeho ženy se sovětská činitelé nemohli dočkat, až se mu pochlubí se svým gigantem, a proto letěl o den dříve. Původně ho asi opravdu chtěli zařadit až do letu za odměnu pro zaměstnance podniku, kde mohutný letoun vznikl. Ale změnou mu zachránili život. Už se asi nikdy nezjistí, jak to vlastně bylo.

Ovšem havárie sovětského gigantického agito-plánu pochopitelně šokovala i Saint-Exupéryho, a zdaleka nejen proto, že osobně těsně unikl smrti. Především jako člověka, který sám létá a letadla a létání miluje. Tíživý prožitek ho patrně motivoval též k napsání jeho jediného textu pro sovětská média. Dvacátého května 1935 vyšel na třetí, „smuteční“ straně deníku *Izvestija*, hned pod hlavním článkem Nikolaje Bucharina, Saint-Exupéryho sloupek nazvaný „O hnací síle“. Rusky neuměl, čili nesporně šlo o překlad:

„Letěl jsem v letadle ‚Maxim Gorkij‘ nedlouho před jeho tragickým koncem. Jeho chodby, salón, kabiny, mohutný hluk osmi motorů, palubní telefonní síť – to vše se tolik lišilo od toho, na co jsem byl v letadlech zvyklý.“

Ale ještě více než technická vyspělost stroje Saint-Exupéryho zaujala jeho mladá posádka a

„její elán, který byl všem jejím členům společný. Obdivoval jsem vážnost i vnitřní radost, s nimiž pracovali. Emoce, které je poháněly, se mi jevily jako mohutnější hnací síla než výkon osmi velkolepých motorů obřího letounu. Hluboce zasažen sdílím

smutek, do něhož se Moskva pohroužila. I já jsem ztratil přátele, sotva jsem je poznal, ale zdáli se mi být nekonečně blízcí. Tito mladí a silní lidé se bohužel už nikdy nedou smát větru do tváře...“¹⁶

Bělomořský kanál pohledem z vesmíru

Se salvadorskou spisovatelkou Consuelou Suncín de Sandovalovou se Saint-Exupéry seznámil v roce 1931 v Buenos Aires. O rok mladší, byť již jednou ovdovělá a jednou rozvedená umělkyně mu učarovala. Vzali se ještě téhož roku, ovšem jejich vztah byl bouřlivý, plný zvrátů i mimomanželských afér. V Consuelině pozůstalosti se posléze našly poznamky či rozpracovaný, avšak nedokončený rukopis vzpomínek. Po úpravách vyšel tiskem roku 2000, v českém překladu o dva roky později pod titulem *Paměti růže*. Ano, Consuela je Růží z *Malého prince*. Nebo si to alespoň myslela. Literární kritici i badatelé každopádně její nárok potvrzují.

Jen co v květnu 1935 Consuela vydýchala šok z dramatického znovuzrození svého chotě, hned druhého dne na jejich soužití skutečně dolehla jiná katastrofa: exekuce jejich pařížského bytu. Saint-Exupéry se sice již tehdy těšil věhlasu jako spisovatel, zejména díky románu *Noční let* z roku 1931, který se dočkal též zfilmování v Hollywoodu s Clarkem Gablem v jedné z hlavních rolí. A proslulý francouzský producent parfémů Guerlain v roce 1933 uvedl na trh stejnojmennou vůni, věnovanou Saint-Exupérymu a jeho odvážným kolegům z letecké pošty. Avšak místo pilota u Air France prý nemohl získat, údajně kvůli závisti jeho méně slavných kolegů.¹⁷ Bohémský styl života páru se samozřejmě neobešel bez nákladů.

Emigrovat do Sovětského svazu (a dostat tam třeba státní byt) by Saint-Exupéryho rozhodně ani nenapadlo. Pobyt v zemi sovětů v něm vyvolal rozporuplné pocity:

„Je to zvláštní druh moci. Jednoho krásného dne Stalin vydal nařízení, že slušný člověk by měl dbát o svůj zevnějšek a že pokud je někdo neoholený, jde o znak lajdáctví. Druhého dne mistři v továrnách, vedoucí oddělení v obchodech, profesori ve vědeckých ústavech nedovolili pracovat nikomu, kdo neměl holou bradu. [...] V ulicích Moskvy jsem neviděl jediného neoholeného policistu, vojáka, prodavače nápojů nebo prostě kolemjdoucího. [...] A lze si docela dobře představit, jak Stalinův hlas z nitra Kremle jednou oznámí, že proletář, který si váží sám sebe, by měl nosit večerní oblek. Rusko bude toho dne večeřet ve smokinách.“¹⁸

V jiném z článků pro *Paris-Soir* vylíčil návštěvu u staré francouzské guvernantky, která v Rusku zapustila kořeny ještě v carských dobách. Po revoluci unikla zastřelení jen díky tomu, že jejího potenciálního vraha, bolševického komisaře, napadlo, že by mohla jeho děti učit svou mateřštinu. Žila v bíd-
ných poměrech v komunálním bytě a Antoine byl prvním živým Francouzem, s nímž mohla po třiceti letech promluvit.

Saint-Exupérymu tudíž nezbylo než se poohlédnout po nějakém v zásadě domácím zdroji obživy. A spatřil cenu ve výši 1,2 milionu franků vypsanou francouzským aeroklubem pro toho, kdo zdolá vzdálenost z Paříže do Saigonu v tehdejší koloniální Francouzské Indočíně, tedy uletí přes 22 tisíc kilometrů za méně než 90 hodin. Následovalo tvrdé přistání v lybijské poušti...

Saint-Exupéry očekával od rozvoje letectví přímo epochální zvrat:

„Každý pokrok nás popohnal o kousek kupředu, o kousek dál od zvyků, které jsme si sotva osvojili; jsme skutečnými emigranty, kteří si ještě nezaložili novou vlast. [...] Letadlo je sice stroj, ale jaký je to nástroj zkoumání! Teprve pomocí tohoto

nástroje jsme odhalili skutečnou tvář země. ... Teď tedy posuzujeme člověka podle kosmického měřítka, pozorující jej okýnký letadla jako pod nějakými vědeckými přístroji. Teď znovu čteme naši historii.“¹⁹

Na svět tedy pohlížel z vysoka. Někdy ale až příliš z vysoka. Jako v článku nazvaném „Zločin a trest“, pojatém jako rozhovor s anonymním sovětským soudcem. Saint-Exupéry na dané téma patrně hovořil s několika představiteli sovětské justice, a článek je tedy shrnutím jeho dojmů. Zaujalo ho, že sovětský soudní systém uděluje mnoho trestů smrti, tresty odnětí svobody jsou ale poměrně krátké, maximálně desetileté. Což mu soudce vysvětlil tak, že hlavní účel sovětského soudního systému tvoří náprava. A na tu deset let stačí, často i méně. Vždyť pokud se ani po této době nezdaří, nemá vlastně smysl nic jiného než absolutní trest. Saint-Exupéry sice ve zmíněném článku poukazuje na tvrdé podmínky výkonu trestu, neúctu vůči jedinci, ztotožnění jedince kolektivem, leč jeho text obsahuje například i tyto, z dnešní perspektivy zcela obludné věty oceňující údajný převýchovný záměr sovětského vězeňství:

„Čelíme zde zázraku. Tito zloději, pasáci a vrazi jsou vytaženi z obyčejného trestanckého zařízení [...] a pod ochranou několika pušek poslání kopat kanál od Bílého moře k Baltu. Znovu je čeká dobrodružství, a jaké!“

Saint-Exupéry má na mysli stavbu Bělomořského kanálu (Bělomořsko-baltského kanálu), při které zahynuly desítky, ba stovky tisíc vězňů, včetně politických. Není jisté, zda o vysokém počtu obětí věděl, patrně ne. Nicméně v článku dále konstatuje, že v Sovětském svazu prý „vyžadují, aby lidé nejen dodržovali zákony společnosti“, ale aby „podle nich žili. Požadují, aby se lidé spojili v jeden společenský organismus nejen navenek, ale celým svým srdcem.“²⁰

Saint-Exupéry nebyl ideolog a nehledal spásu v politických systémech. Ten sovětský ho určitě nenadchl, na rozdíl od řady jeho západních kolegů. Moderní civilizace ho odpuzovala svým sklonem k produkci konzumentů, které ani nenapadne, že by mohli svůj život pojmut jako heroický úkol či úděl, byť je k tomu sama podstata světa či vesmíru vybízí. Od aviatiky si sliboval zásadní společenskou proměnu, paradoxně docela konzervativní: „Pomocí letounu opouští člověk města a jejich účtárny a znovu nalézá pravdu, kterou znal venkovan.“²¹ Sovětský režim poznal jen letmo, pak ho víceméně pustil k vodě, jeho osobnost upoutávaly (neúspěšné) pokusy o rekordní lety, literární uchopení zkušenosti s létáním, posléze druhá světová válka. Velmi dbal na srostlost člověka s jeho prostředím, profesí, přírodou či náboženstvím. Pokud se již tehdy držel vlastní, byť explicitně nejspíše až později zformulované poučky, jedné z nejcitovanějších vět *Malého prince*: „Co je důležité, je očím neviditelné“, musel vědět, že nemá velkou šanci proniknout pod povrch sovětského systému. Asi i proto do Paříže zasílal spíše postřehy, na nějakou komplexní analýzu rezignoval.

Letadlo, co nosí gigantickou smůlu

Saint-Exupéryho článek o katastrofě letadla „Maxim Gorkij“ končí pozoruhodnou pasáží:

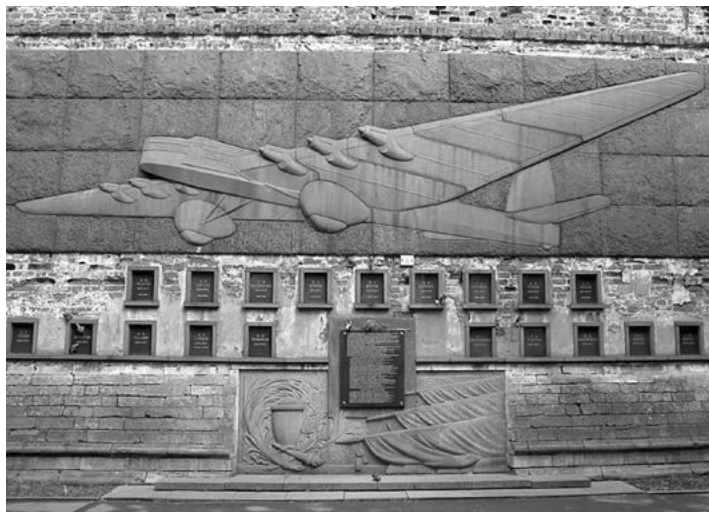
„Ovšem odborníky, s nimiž jsem mluvil, zdá se cosi uklidňuje. A sice právě absurdní osud, který tohoto obra postihl. Tragédii nezpůsobila chyba inženýrů ve výpočtech, nezkušenost dělníků při výrobě či chyba posádky. Poklidná dráha jeho letu se střetla s trajektorií slepé stíhačky, která působila jako střela a přivedila jeho krvavý konec.“²²

Ano, selhal jedinec, ne technika. Za viníka nehody se dodnes označuje pilot doprovodné stíhačky

Nikolaj Blagin, který nezvládl prvky vyšší pilotáže a namísto efektních přemetů pro oko kamery nechtě „sundal“ agitačního obra z oblohy. V časopise ruské emigrace *Meč*, jenž vycházel v Polsku, se sice objevil tzv. Blaginův dopis, kde se jeho autor údajně přiznává k vědomému atentátu, vedenému odporem ke komunismu, ale podle všeho šlo o falzifikát, byť se nějakou dobu šířil i v západním tisku. Pro podobné jednání neexistuje žádný důkaz v letcově životě či smýšlení a proti teorii o atentátu svědčí i skutečnost, že Blagina pohřbili spolu s ostatními oběťmi katastrofy do společného hrobu na moskevském Novoděvičím hřbitově. Dodnes ho zdobí velký basreliéf ve tvaru nešťastného velkoletadla. A Blagina rodina se nestala terčem perzekuce, naopak, dostávala státní finanční podporu.

Ale když tedy selhal jedinec neboli lidský faktor, mohla se vlna smutku a frustrace plně přelít do megalomanského plánu stavby hned šestnácti strojů tohoto typu! Měly nést jména opět po Maximu Gorkém a dále po Leninovi, Stalinovi a dalších třinácti významných komunistických funkcionářích. O záměru na sestrojení více kusů ANT-20 se hovořilo v zásadě od začátku projektu, což odráží i některá umělecká či propagandistická zachycení tématu letectví před květnem 1935, avšak po havárii prvního „Maxima Gorkého“ se prezentace plánů na stavbu početnější flotily těchto mohutných letadel po jistou dobu zintenzivnila, a to i jako psychologická reakce na tragédii, jako výraz vůle překonat neštěstí ještě větším budovatelským úsilím. Dokonce se rozběhla další finanční sbírka.

Nicméně gigantický ANT-20 jako by nosil i gigantickou smůlu. Andreje Tupoleva zatkli v roce 1937 na základě (smyšleného) obvinění ze sabotáže a příslušnosti ke kontrarevoluční organizaci. Avšak šéf NKVD Lavrentij Berija ho záhy „vytáhl“ do zvláštního oddělení gulagu, do speciální konstrukční kanceláře, kde mohl či spíše musel spolu s řadou dalších špičkových konstruktérů semletých mašinerií stalinského teroru pokračovat v práci a napomáhat rozvoji sovětského

Společný hrob obětí katastrofy letadla Tupolev ANT-20 „Maxim Gorkij“. Moskva, Novoděvičí hřbitov. Silueta letounu je mírně zjednodušená, chybějí na ní dva motory umístěné na pylonu nad trupem stroje. Foto: Carlfbagge on Foter.

vojensko-průmyslového potenciálu, který Stalin svými čistkami téměř zaškrtil. Plné rehabilitace se dočkal až po Stalinově smrti. Maxim Gorkij zemřel 18. června 1936, zhruba rok poté, co se jeho druhé kovové osmimotorové já zřítilo k zemi. Z našeho světa údajně neodešel přirozenou smrtí, ale Stalinovým přičiněním. Město Gorkij se od roku 1990 opět jmenuje Nižnij Novgorod, park v Moskvě je však stále Gorkého park. Michaila Kolcova popravili v roce 1940 jako nepřitele lidu. Vasilij Kupcov, který gigantoplánu pojmenovaném po věhlasném spisovateli věnoval radostný portrét, se oběsil.

I nad projektem celé flotily gigantických strojů se začalo smrákat. Ve druhé polovině třicátých let již koncepce ANT-20 zastarala, sovětské letectvo potřebovalo moderněji pojaté typy. A pro provoz v civilní dopravě byl tak mohutný letoun neekonomický. Nakonec se dokončil pouze jeden mladší sourozenec „Maxima Gorkého“, díky silnějším pohonným jednotkám už pouze šestimotorový. Ovšem původně se nejmenoval Tupolev ANT-20bis, jak se dnes označuje v letecké literatuře. Kdepak! Vězeň gulagu, byť „technického“, si přece nemohl budovat

kult osobnosti nějakým Tupolevem ANT. Nesl pouze strohé označení PS-124, kde PS znamená *passažirskij samoljet* neboli dopravní letadlo. Za války se používal převážně k dopravě těžkých nákladů ve střední Asii a v prosinci 1942 se zřítil někde u Taškentu.

Vstříc Malému princovi

Asi nejsilnější zážitek z putování po Sovětském svazu si Saint-Exupéry odnesl již z cesty tam, z vlaku. Pozoroval spícího polského chlapce, jehož rodiče se vraceli do vlasti se skupinou zbídačených polských dělníků vypovězených z Francie. Scéna, původně zveřejněná v jednom z článků pro *Paris-Soir*, se v takřka nezměněné podobě objevuje i v samotném závěru *Země lidí*:

„Sedl jsem si proti jedné dvojici. Mezi mužem a ženou se stulilo dítě a spalo. Ale ve spaní se obrátilo a já jsem ve slabém světle noční lampičky spatřil jeho tvář. Ach, takovou rozkošnou tvářičku! Z této dvojice se zrodil zlatý plod. Z téhle hromady těžkých šatů se zrodilo cosi spanilého a půvabného. Sklonil jsem se nad to hladké čelo, k těm rozkošně našpuleným rtyčkám a řekl jsem si: hle, tvář hudebníka, malý Mozart, krásný příslib života. Malí princové z pohádek vypadali právě tak: čím by mohl být, kdyby byl chráněn od všeho zlého, zahrnut péčí, pozorně šlechtěn! Vyroste-li v zahradách nová růže, jsou všichni zahradníci vzrušeni. Chrání růži, pečují o ni, dávají jí to nejlepší. Ale o lidi se nestará žádný zahradník. Malý Mozart bude tak jako jiní zdeformován lisovacím strojem. Mozartovou nejvznešenější radostí bude mizerná muzika v páchnoucích tančírnách. Mozart je odsouzen. [...] Bolí mě však cosi, co se nedá vyléčit dobořinnou polévkovou akcí. Bolí mě cosi, co

nemá nic společného s těmi hrboly a prolákladami, s tou ošklivostí. V každém z těch lidí je totiž ubito něco z Mozarta. Jenom když se hlíny dotkne duch, může stvořit člověka.“²³

Možná právě tehdy Antoine de Saint-Exupéry poprvé opravdu spatřil Malého prince, který jako knížka vyšel až roku 1943. Historie letadla „Maxim Gorkij“ však k závěru *Země lidí*, jednoho ze stěžejních Saint-Exupéryho děl, dodává minimálně jedno znepokojivé zjištění. Andrej Tupolev, Maxim Gorkij i Vasilij Kupcov, zejména první zmíněný nesporně Mozart svého oboru, svou tvorbou sloužili režimu, který byl na ubíjení „něčeho z Mozarta“ v člověku přímo postaven. Sami posléze zažili ono ubíjení na vlastní kůži, sami se však, byť třeba nepřímou, zase podíleli na ubíjení jiných.

Epilog: Čtenáři v bojovém kokpitu

Po propuknutí druhé světové války působil Antoine de Saint-Exupéry ve francouzské průzkumné letce, kterou však sužovaly značné ztráty. Své zážitky pak svěřil knize *Válečný pilot*. V roce 1943 se vrátil k bojové službě v letectvu de Gaullovy Svobodné Francie. Sice jako ročník 1900 dávno překročil povolený věk a trpěl těžkými následky ze svých předchozích leteckých havárií, zařazení k jednotce si však doslova vydupal. Létal na Lockheedu F-5 neboli průzkumné verzi americké dvoumotorové stíhačky P-38 Lightning. Dne 31. července 1944 odstartoval z Korsiky k letu nad Francií, ze kterého se již nevrátil. Od té doby se spekuluje, co se vlastně přihodilo.

„Kdybych věděl, že je to jeden z mých nejoblíbenějších autorů, nikdy bych to neudělal,“ prohlásil v roce 2008 osmaosmdesátiletý Horst Rippert, pilot, který prý nedaleko Toulonu Saint-Exupéryho sestřelil.²⁴ Ve skutečnosti jeho tvrzení není podloženo, a i kdyby ano, tak šířil nesmysly minimálně ze dvou důvodů. Za prvé *Malý princ* vyšel poprvé v roce 1943,

první německé vydání pochází až z roku 1950. Do propuknutí války se v překladu do němčiny pravděpodobně objevila pouze jedna Saint-Exupéryho kniha, román *Noční let*. Ale třeba Rippert vládl francouzštinou... Ovšem za druhé a hlavně: válka je válka a čtenář v ní bohužel nejen může, ale přímo musí sestřelit oblíbeného autora a autor naopak svého dychtivého čtenáře, bojují-li na opačných stranách. Německé záznamy o nárokových sestřelech v prostoru Francie údajně o Rippertově „zářezu“ mlčí. A spojenecké záznamy odposlechu německého rádiového provozu dokládají, že toho dne v daném prostoru k žádnému leteckému boji nedošlo. Pád Saint-Exupéryho stroje do moře mohla způsobit i technická závada, nedostatek pohonných hmot nebo pilotova zdravotní indispozice. V roce 2000 byly trosky jeho letadla nalezeny v moři poblíž Marseille.

Taková je už naše moderní technická doba. Vášnivý čtenář v ní může snadno „sundat z nebe“ svého oblíbeného spisovatele, spisovatel svého čtenáře, Mozart svého posluchače, prostý posluchač svého Mozarta. ■

- 1 Technické údaje a základní historická fakta k ANT-20 převážně dle: Paul Duffy – Andrej Kandalov: *Tupolev: muž a jeho letadla*. Jan Vašut, Praha 1999, s. 59–65; Yefim Gordon – Vladimir Rigmant: *OKB Tupolev. A History of the Design Bureau and its Aircraft*. Midland Publishing, Hinckley 2005, s. 42–49; Bill Gunston: *Tupolev Aircraft since 1922*. Putnam, London 1995, s. 54–64; Václav Němeček: *Atlas letadel. Čtyřmotorová a větší pístová dopravní letadla*. Nadas, Praha 1980, s. 112–115; Václav Němeček: *Tupolev ANT-20 Maxim Gorkij. Letectví a kosmonautika*, roč. 56, č. 8, 1980, s. 312–314; Владимир Котельников: „Максим Горький“. *Взлет и падение воздушного колосса*. ВЭРО Пресс, Яуза, Эксмо, Москва 2011.
- 2 Antoine de Saint-Exupéry: *Země lidí*. Mladá fronta, Praha 1988 (souborné vydání Saint-Exupéryho próz *Noční let*, *Země lidí* a *Kurýr na jih* pod souhrnným názvem *Noční let*), s. 95.
- 3 Srov. Jay Bergman: Valerii Chkalov: Soviet Pilot as New Soviet Man. *Journal of Contemporary History*. Vol. 33, No. 1 (Jan. 1998), s. 135–152.

- 4 Liubov Timonina: „Conquered Modernity“: The Soviet Arctic Pavilion at the World's Fair in 1939. *The Arctic Institute*, 4. 12. 2018, dostupné z: <https://www.the-arcticinstitute.org/conquered-modernity-soviet-arctic-pavilion-worlds-fair-1939/?cn-reloaded=1>
- 5 Srov. Lukáš Babka: Návštěva Maxima Gorkého v Solovetském koncentračním táboře. *Slovanský přehled*, 1/2002, s. 129–147.
- 6 Blíže viz např.: Duffy – Kandalov: *Tupolev: muž a jeho letadla*, c. d.
- 7 Antoine de Saint-Exupéry: La fin tragique du „Maxime-Gorki“. *Paris-soir*, 20. 5. 1935, s. 5.
- 8 Tamtéž.
- 9 Tamtéž.
- 10 М. Несветов: Воздушный великан. *Мурзилка* 11/1934, s. 1–5.
- 11 Наталья Салтан: Художник Василий Купцов. *Псков*, 11/1999, s. 144–157.
- 12 Němeček: *Atlas letadel*, c. d., s. 112.
- 13 Alastair Gee: The strange history of a futuristic Soviet propaganda plane. *ideas.ted.com*, 1. 10. 2014, dostupné z: <https://ideas.ted.com/the-strange-history-of-a-futuristic-soviet-propaganda-plane/>
- 14 Saint-Exupéry: La fin tragique du „Maxime-Gorki“, c. d.
- 15 Consuelo de Saint Exupéry: *Paměti růže*. Ikar, Praha 2002, s. 97–98.
- 16 Cit. dle Екатерина Забродина: Как Сент-Экзюпери стал нашим автором. *Известия*, online, 29. 6. 2010, dostupné z: <https://iz.ru/news/363217>
- 17 Nathalie Des Vallières: *Saint-Exupéry. Archanděl a spisovatel*. Sursum, Tišnov 2005, s. 47, 57 a 61.
- 18 Cit. dle: Дмитрий Кузьмин: Сент-Экзюпери в России. *Литература Западной Европы 20 века*, nedatováno, dostupné z: <http://20v-euro-lit.niv.ru/20v-euro-lit/articles-franciya/kuzmin-sent-ekzyuperi-v-rossii.htm>
- 19 Saint-Exupéry: *Země lidí*, c. d., s. 95 a 97–98.
- 20 Дмитрий Кузьмин: Антуан де Сент Экзюпери. Перевод Д. Кузьмина. Преступление и наказание перед лицом советского правосудия. *Современная русская литература*, nedatováno, dostupné z: http://old.guelman.ru/slava/writers/kuzmin_per.htm
- 21 Saint-Exupéry: *Země lidí*, c. d., s. 162.
- 22 Saint-Exupéry: La fin tragique du „Maxime-Gorki“, c. d.
- 23 Saint-Exupéry: *Země lidí*, c. d., s. 185.
- 24 Autora *Malého prince* sestřelil pilot luftwaffe. *Lidovky.cz*, online, 17. 3. 2008, dostupné z: https://www.lidovky.cz/relax/zajimavosti/autora-maleho-prince-sestrelil-pilot-luftwaffe.A080317_203009_in_zabava_svo

Josef Mlejnek jr. (1969), politolog a novinář. Zaměřuje se na demokratizaci transformaci ve střední a východní Evropě.

Totalita v divadle Antonina Artauda

Tereza Havelková

Antonin Artaud po příchodu do Paříže v roce 1920.
Zdroj: J. Kopecký: *Antonin Artaud, Poslední z prokletých*, s. 12.

Proč se moderní autor, jemuž šlo především o uměleckou svobodu, obrodu divadla a autentický výraz, přiblížil rétorice totalitních hnutí a co znamená pojem totality v jeho tvorbě? Antonin Artaud, který byl hercem, autorem, surrealistou, revolucionářem a nesmiřitelným kritikem, si přál, aby moderní divadlo dokázalo plnit funkci, kterou pro společnost zastávala antická tragédie či domorodý rituál. Svým zájmem o násilí a krutost, o rozklad řádu, o probouzení těch nejtemnějších instinktů a vášní se však dostal nebezpečně blízko totalitním ideologiím 20. století. Jakou roli hrála totalita v jeho úvahách a jaké důsledky tento způsob uvažování přinášel?

Život jako umělecké dílo

Antonin Artaud pro mnohé byl a stále zůstává novým a převratným autorem, pokud však jeho tvorbu a životní osudy hodnotíme z odstupu, najdeme v nich také něco velmi typického. Jako mnoho moderních umělců se nebál jít až na hranici lidské zkušenosti. Nečinil rozdíl mezi tím, co se dělo na

jevišti a co vkládal do svých manifestů, a tím, co se odehrávalo v jeho osobním životě. Své dílo vnímal jako výpověď o vlastním utrpení i jako možný prostředek k rozřešení krize – vlastní i společenské. Tento postoj si vytvářel už od dětství, kdy byl sužován různými nemocemi a slabostmi. Jako sedmadvacetiletý řekl: „To, co vnímáte jako moji práci, je dnes stejně jako v minulosti jen můj odpadový

Divadlo z Bali, Paříž 1931. Zdroj: TDR (1988-), 3, Autumn 2001, s. 64.

materiál, odřezky mé duše, které normální člověk nesbírá. “¹ Psychiatr a literát Édouard Toulouse si všiml jeho talentu a umožnil mu publikovat v revui *Demain*, jejímž byl redaktorem, a právě díky němu se Artaud dostal k divadlu. Nejprve byl hercem, kterého současníci vnímali jako extrémně citlivého, o divadle však uvažoval i v teoretické rovině, zajímala ho schopnost divadla zasáhnout člověka a zcela ho proměnit. Ve dvacátých letech se krátce připojil k pařížským surrealismům, a dokonce se stal editorem třetího vydání *La Révolution surréaliste*, v roce 1926 se však se skupinou rozešel. Tehdy začal rozvíjet svou vlastní koncepci divadla. V textech, které publikoval, zaznívá náboženský tón a touha po silnějším prožitku, než jaký znal z tvorby svých současníků. Nebudeme se věnovat celému jeho životního příběhu, dva momenty je však třeba zmínit.

Prvním z nich bylo setkání Artauda s divadlem z Bali, k němuž došlo v roce 1931 v Paříži. Artaud o této události napsal krátký text, který odráží sílu onoho střetnutí. Bylo to právě nezápadní ritualizované divadlo, tak vzdálené všemu sofistikovanému a literárnímu, co ho dovedlo k formulování vlastní koncepce Divadla krutosti. Tento svůj sen navzdory neúspěchům vytrvale následoval, i při pozdější cestě do Mexika.

Druhým momentem, který dobře ukazuje na Artaudovo odhodlání být vždy absolutně a až absurdně věrný svým záměrům, je jeho vystoupení na Sorbonně v roce 1933. Přednáška na téma *Divadlo a mor*, při níž mluvený projev přešel do deliria, skončila s Artaudem svíjejícím se na zemi, posluchači se smáli, pískali a hromadně odcházeli. Podle

slov Anaïs Nin, která ho po přednášce doprovázela, nechtěl Artaud mor jenom popisovat, chtěl, aby ho posluchači prožili, aby je vyděsil a probudil.² Podobně přistupoval také k publiku svých divadelních her a k divadlu obecně a do konce života z vytyčené cesty ani o krok neuhnul, ač ho to stálo mnoho.

Rozpoutání vášní

Antonin Artaud je známý především svým Divadlem krutosti, jehož představu formuloval dvěma manifesty, přítomná je však už v jeho dřívějších úvahách o krutosti jako podřízení se nutnosti a v textech o obrodě moderního divadla. Pojem krutosti se stal Artaudovým emblémem, jelikož slovo, které běžně užíváme, redefinoval a z něčeho odpudivého a obávaného učinil základ svého projektu. Na jednu stranu šlo jistě o zájem přitáhnout pozornost a dráždit, zároveň však Artaud cítil potřebu svoje pojetí neustále vysvětlovat a obhajovat. Nejde o touhu po krveprolévání, nejde o mučení a trápení těla, ale o něco jiného. Krutost chápe jako absolutní upřímnost, nesmlouvavost, jako vyjádření toho, čím lidský osud doopravdy je, jelikož člověk je podle něj především trpící bytostí. První název, který Artaud svému projektu dal, byl *Absolutní divadlo* a tyto pojmy se v jeho manifestech prolínají, jak je vidět z následujícího úryvku: „Každé jednání je krutost. Právě na základě této představy extrémního a až do konce dovedeného činu je nutno obnovit divadlo.“³

Krutost se v Artaudových manifestech pojí s extrémem, s extrémním činem, s dosažením hranice a s jejím překročením. V prvním z nich říká: „Je nutno vzkřísit ideu totálního představení,“⁴ a pokračuje prohlášením o prostoru, který má být nasycen a zabydlen. Totalita (jako synonymum absolutního) vyznívá jako bohatství prostoru, jeho plnost. Jeviště přirovnává k hladké skalní stěně, kterou najednou prolomí nerostná ložiska, vytvářející gejzíry a kyty květů. Totalita by tedy také mohla znamenat

přebujelost, přemíru života, který proniká vymezenými hranicemi, vyplňuje ticho a prázdno a útočí na diváka, zmocňuje se ho svou okázalou nádherou nebo svou hrůznou odpudivostí.

Analogii najdeme v jeho úvahách o moru, který najednou zasáhne lidský organismus, ale i celou společnost. V textu přednášky *Divadlo a mor* mluví o „totálním rozkladu celého organismu, bezuzdnosti neřestí, totálním exorcismu“, o mimořádné síle, o krajnostech... Artaud v moru nacházel krásu, když mluvil o vypuknutí „nejúžasnější morové epidemie“, a jeho schopnost zasáhnout člověka a společnost chtěl využít v divadle:

„i divadlo se zmocňuje gest a žene je do krajnosti: jako mor i ono obnovuje spojení mezi tím, co je, a tím, co není, [...] znovu objevuje smysl figur a symbolů – pratyptů, které působí jako exploze ticha, náhlý klid, prudké

zastavení krve v žilách, nával tělesných šťáv, jako palčivé vidiny, jež vzplály v našich náhle probuzených hlavách. Divadlo restituuje všechny konflikty, které v nás spí, obnovuje je se všemi jejich silami a těm silám dává jména, jež uctíváme jako symboly.“⁵

Takové představení se nebojí porušit žádné tabu, naopak ignorace zákazu incestu a pohrdání pravidly mohou dovést divadlo ke stavu „absolutní vzpoury“.⁶ Cílem není jen naprostý rozvrat v duši, cílem je umožnit člověku pocítit všechny své vnitřní konflikty, ponořit se do nevědomí. To, co Artauda zajímá, ať již používá pojmu totality či absolutna, je prolomení hranic běžného vědomého života. Chce uskutečnit to, co se podle něj odehrávalo v antické tragédii nebo eleuzínských mystériích. Divadlo má být, stejně jako mor, „zjevením, vyvrělinou z hlubin latentní krutosti, v nichž se v jednotlivém člověku nebo v mase lidí lokalizují všechny zvrácené možnosti ducha“.⁷

O co šlo Artaudovi kromě naprostého rozkladu stávajícího řádu a prožitku tohoto rozkladu, který může vyvrcholit do stavu extáze? Jeho analogie divadla a moru poukazuje na touhu po možnosti bezuzdného šíření. Tam, kde se běžně nacházejí hranice a překážky, přináší tato „ozdravující katastrofa“ možnost, ba dokonce dar rozkladu, který ruší veškerou netečnost a otažitosť. Souvisí to s jeho kritikou moderního divadla, na kterém mu vadila psychologizace a rozdělení prostoru na jeviště a hlediště, kde si divák zachovává svoji pozici a z odstupu přihlíží tomu, co se děje před jeho očima. Artaud chtěl tyto protiklady zrušit, chtěl jednat bezprostředně a z divadla učinit jeden celek. Charakter moderního divadla oproti divadlu archaickému spočívá (slovy Zdeňka Vašíčka) v tom, že „člověk se postupně rozčleňuje na autora, diváka a herce, dílo se odděluje

Antonin Artaud v roce 1926 v roli Gringaleta ve filmu *Le Juif errant*.
Zdroj: Wikimedia Commons.

od člověka, a to vše si vymezuje nový prostor vzájemného působení“.⁸ Tedy mezi divadlo a člověka jsou stavěny překážky, je třeba výkladu, už není možné prožívat divadlo přímo, jako tomu bylo v antické tragédii a v rituálu, kterého se účastnil každý.

Když Artaud mluví o „vzkříšení“ totálního představení, o vyvolávání pradávných symbolů a jinde o „silách starých mýtů“,⁹ usiluje o probuzení posvátna v podobném smyslu, v jakém o něm tehdy uvažoval také Georges Bataille. U obou souvisí posvátno s násilím, u Artauda více s krutostí páchanou na sobě samém, u Batailleho s násilnou obětí.¹⁰ Bataille v základu posvátného viděl moment „rozpoutání vášní“,¹¹ i tady jde o počátek šíření nákazy, které má v Bataillových textech různé významy, vždy však nějakým způsobem souvisí se svobodnou subjektivitou na straně jedné a s touhou po stržení mas, po jejich probuzení na straně druhé. Jean-Luc Nancy říká, že „rozpoutání vášní“ je u Batailleho spojené s „násilným a bezuzdným pohybem svobodné subjektivity, nakloněné k svrchované destrukci všech věcí...“¹² Na počátku stojí ze své vůle konající jedinec, který se nikomu nezodpovídá a nepodřizuje, řídí se svými vášněmi a tužbami. Nákaza však vyžaduje větší množství lidí, k šíření může dojít jedině v přítomnosti davu a pro rozpoutání vášní je tedy „vystavení druhému“ nezbytné.

V analýze Artaudova divadla, divadla totálního, absolutního, divadla jako moru, je třeba začít u této osvobozené subjektivity, u trýzně člověka, který sám sebe prožívá jako od světa odtrženou individualitu a zároveň cítí nutnost působit ven ze sebe, strhávat a proměňovat svět kolem sebe. Potom je možné klást si otázku, odkud se bere potřeba krutosti a touha po totálním, absolutním divadle a jakou roli toto divadlo plní. Zajímavé může být právě srovnání s Georgem Bataillem, protože je spojuje řada společných témat. Bataille se však na rozdíl od Artauda mnohem více vyjadřoval k totalitě politické, když psal o fašismu a svými aktivitami na pomezí politiky a umění se pokoušel mu vzdorovat, stále věrný myšlence revoluce. Domnívám se, že třicátá léta

Georges Bataille, kolem roku 1943.
Zdroj: Wikimedia Commons.

je možné vnímat v mnoha ohledech jako období „rozpoutávání vášní“, kde destruktivní subjektivita, masová nákaza a krutost narůstají do extrémních rozměrů.

Zavržení autority

S destrukcí řádu a rozpadem stávajících struktur souvisí útok na autoritu. Rozpuštění totiž nepřípouští hierarchii, je napadením stávajícího řádu, a tedy také těch, kdo stojí v jeho čele. Motiv vzpoury se odráží v celém Artaudově díle – jak jeho texty, tak jediné představení, kterým realizoval Divadlo krutosti, ostře vystupují proti autoritě církve, rodiny, státu, otce a Boha. Jeho přístup k autoritám byl blízký postojům pařížské Surrealistické skupiny a jeho útoky na tradiční autority jsou se surrealismem mnohdy spojené. První z nich, Artaudův Dopis papeži (*Adresse au Pape*), byl publikován v třetím čísle *La Révolution Surréaliste* v roce 1925.

Tento krátký výkřik proti katolické církvi, který vyhláší válku papeži a obviňuje jej z pokrytectví, přepracoval jeho autor ve čtyřicátých letech na třístránkový text, zamýšlený jako součást úvodu k první knize jeho *Œuvres complètes*.¹³

Tato druhá verze začíná urážkami křesťanství, Artaud píše o onanování na kříži, oslovuje Pia XII., říká: „Byl jsem to já (a ne Ježíš Kristus), koho ukřižovali na Golgotě, a byl jsem ukřižován za to, že jsem povstal proti Bohu a jeho Kristu, protože jsem člověk a protože Bůh a jeho Kristus nejsou ničím jiným než myšlenkami, které jsou navíc pošpiněné, nesou stopy lidské ruky; a tyto ideje pro mne nikdy neexistovaly.“¹⁴ Artaud sám sebe prohlašuje za „*sujet tabou*“, zakázané tajemství, které nesmí vyrazit pod hrozbami těch nejkrutějších trestů, a odkazuje tak na svůj pobyt v léčebně, kde byl vystaven elektrošokům. Vlastní utrpení přirovnává k zatčení Krista v Jeruzalémě, po němž následovalo bičování a ukřižování. Představa utrpení, které není ničím vykoupené (Artaud píše o obscennosti a ponížení veřejného obnažení a bičování), jeho explicitní prožitky, popsány způsobem, který do krajnosti využívá potenci slov, aby vyjádřil hrůzu, bolest a znechucení, se mísí s pocitem vlastní svrchovanosti. Artaud zavrhuje církev jako lživou a Krista a Boha vidí v tradici Feuerbacha a autorů po něm následujících jen jako představy člověka. Proti těmto představám staví svou vlastní, opravdovou zkušenost trpícího.

Další podobnou formulaci najdeme v přednášce o surrealismu, která proběhla v Mexiku v roce 1936, kdy se Artaudovy styky se skupinou rozvolnily, a mají tak už povahu reflexe. Její název zněl *Surrealismus a revoluce* a šlo mu právě o revoluci proti autoritám, o „vzpouru proti Otci ve všech podobách“. ¹⁵ Artaud se odvolává na údajný surrealistický manifest z roku 1936, který je k jeho přednášce přiložen. Jedná se však o text spojený se sice na surrealismus navázanou, ale přesto samostatnou skupinou Contre-Attaque, založenou Georgem Bataillem a dalšími. V manifestu autoři zavrhuje „trilogii, která tvoří základ staré patriarchální společnosti“ – Otec,

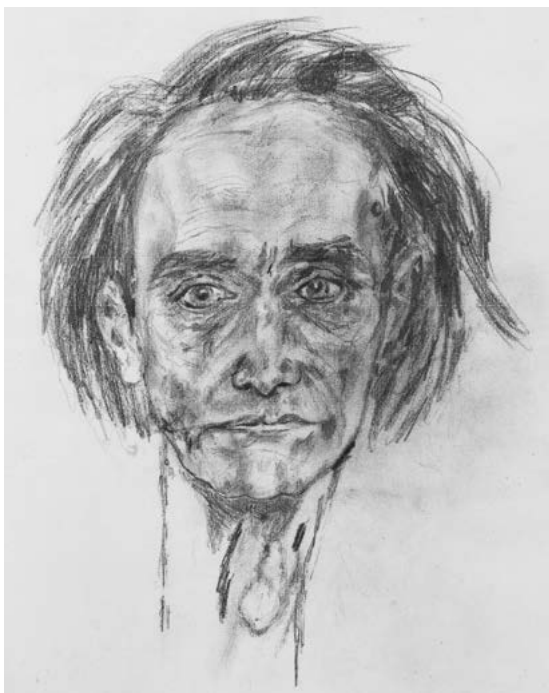
Vlast a Pán – a spojují ji s fašismem, volají po povstání a vytvoření „základů bratrské společnosti soudruhů v práci“.¹⁶

Artaud oceňuje zde vytyčené cíle, jeho slovy „prudce nakažlivé body, v nichž se marxismus dotýká člověka a chce se dobrat jeho tajemství“. Vzpomíná na začátky surrealismu, kdy je „všechny spaloval hrozný žár revolty proti všem formám hmotného či duchovního útlačku: Otci, Vlasti, Náboženství, Rodině...“¹⁷ Za každým z těchto odmítnutí můžeme pozorovat také touhu po osvobození sebe sama, vymanění z moci autorit odráží problematický vztah Artauda k jeho vlastnímu otci i obecně nepřátelský pohled na svět a na lidský osud. Jeho charakteristiku podal Louis Aragon, když o něm v roce 1925 v Madridu řekl: „Ohlašuji příchod diktátora. Antonin Artaud je mužem, který napadl oceán... Nebude mít respekt pro nic – pro vaše školy, vaše životy, ani pro vaše nejtajnější myšlenky.“¹⁸

Kolaps duše, krize autonomie

Všechna touha po destrukci, pohrdání autoritou a útok na stávající řád směřují zpět k oné „svobodné subjektivitě“, k onomu trpícímu člověku, který se staví na místo Krista. Zaměřme se tedy na Artaudovo pojetí sebe sama. Odrážejí ho především rané texty z 20. let, které byly vydány jako první část jeho kompletního díla. Začínají korespondencí s Jacquesem Rivièreem, šéfredaktorem časopisu *Nouvelle Revue Française*, z roku 1923.

Zde se sedmadvacetiletý Artaud svěřuje, že trpí onemocněním duše, které mu činí práci obtížnou. Jakmile se mu podaří ukořistit nějakou formu, upne se k ní.¹⁹ Přiznává svoji vlastní nejistotu, a právě toto přiznání a vlastní upřímnost básní, které se nesnaží být dokonalé, považuje za polehčující okolnost. Básně, které zaslal do redakce *Nouvelle Revue Française*, sice neodpovídají normám a nejsou tak čisté, jak by bylo vhodné, ale Artaud věří, že mají svoji autenticitu a dokazují odhodlání k akci.

Antonin Artaud, autoportrét z roku 1946.
Zdroj: Wikimedia Commons.

Rivière v odpovědi na dopis poukázal na to, že básně nevzbuzují jednotný dojem, a vyjádřil důvěru v Artaudovu schopnost tento nedostatek napravit, což Artauda pobouřilo. Jeho problém má být něčím mnohem osobnějším a hlubším než jen tvůrčí krizí, je jím „naprostý kolaps duše“²⁰ (*effondrement central de l'âme*). Prohlašuje, že cítí, jak cosi ničí jeho myšlenky a krade jeho slova, a usiluje o pochopení ze strany zkušeného spisovatele a kritika a uznání těchto skutečností. V postskriptu prohlašuje: „Jsem člověk, který mnoho trpěl duchem, a z toho důvodu mám právo mluvit.“²¹ Konverzace, která pokračovala několik měsíců, dává nahlédnout do způsobu, jakým Artaud sám sebe vnímal a jak chtěl být vnímán svým okolím. Ačkoli se pouštěl do literární tvorby a usiloval o její publikování, přičilo se mu, když byla jeho trýzeň snižována na čistě tvůrčí problémy. Svoji slabost chápal jako slabost celé „trpící epochy“ a stavěl se po bok Tristana Tzary, Andrého Bretona a Pierra Reverdyho.

I další texty z tohoto období vyjadřují podobný stupeň utrpení a vypovídají o touze „znovu se stvořit... Vyrvat svůj pravý skutečný život z cizích rukou, ať je to kdokoli: bůh, osud, společnost.“²² Zásadním se v té době Artaudovi stává pojem „*ma chair*“, mé tělo, tělesná hmota, skrze kterou se pokouší dobrat k vlastnímu Já a neustále naráží na překážky, slova, myšlenky, které se mu staví do cesty. A je to právě divadlo, které může pomoci „*tout refaire*“, začít vše znovu a svým jazykem, komplexnějším a celistvějším než jazyk literatury (složený pouze ze slov), může postihnout skutečnost v celku.

Jacques Rivière si v dopisech, které mu přicházely, všiml zvláštního nesouladu mezi Artaudovými nedokonalými literárními pokusy a jeho velmi přesnou a pronikavou sebe-analýzou. Tyto průniky do nitra, které Artaud činil pomocí mnohdy zrádných slov, mu na jednu stranu pomáhaly předat něco ze svého trápení, na stranu druhou trápení prohlubovaly, protože nikdy nedospěly k tomu, o co Artaud usiloval. Nikdy mu nepomohly k absolutní autonomii, ke svému vlastnímu znovustvoření. Vytvářely moment zdvojení, které posléze Artaud našel také v divadle.

Hannah Arendtová zařadila ideu „člověka sama sebe tvořícího“ do tradice hegelovského a marxistického myšlení a dodává k tomu: „Je možné namítnout, že všechny názory na člověka, který utváří sám sebe, mají společný základ ve vzpouře proti tomu, co je na lidském údělu skutečné...“²³ Tedy proti realitě stvořeného člověka, který o svém konci ani počátku nerozhoduje, jehož existence je závislá, ať už je ochotný to přijmout nebo ne. Artaud tuto skutečnost rozhodně nepřijímal.

Způsobem, jak se s takovou krizí vyrovnat, je právě tvorba, ale je to tvorba pojatá jinak než jen jako vytváření uměleckých forem. Mnohem spíše jde o konstruování vlastního světa, v němž může dojít k realizaci snů a k léčení krize. Artaud zcela jistě věřil v možnost divadla zrekonstruovat svět, nejen pro sebe samého, jako řešení svého vlastního trápení, ale i pro zbytek společnosti. Jeho představa

divadla se pomalu formovala do podoby, v jaké ji popsal skrze Manifesty Divadla krutosti. Zde už se stává skutečným Gesamtkunstwerkem, který má propojit jednotlivé složky divadla v komplexní jazyk symbolů a znaků (i herce vnímá jako hieroglyfy). Divadlo nemá vykládat realitu nebo ji napodobovat, ale má se stát jejím dvojníkem, snem, který si ze skutečného světa vezme ty nejsilnější podněty:

„Chceme z divadla vytvořit skutečnost, v níž by bylo možno věřit a která v srdci a smyslech zanechá stejné konkrétní uštknutí, jaké zůstává po každém opravdovém pocitu. Domníváme se, že stejně jako sny působí na nás a skutečnost zase na naše sny, můžeme básnické obrazy ztotožnit se snem, který bude účinný tehdy, bude-li ztvárněn s potřebnou silou. A publikum uvěří divadelním snům jen tehdy, jestliže je bude považovat skutečně za sny a nikoliv za plagiát skutečnosti, jestliže mu umožní uvolnit v sobě onu magickou svobodu snu, kterou může poznat pouze poznamenanou hrůzou a krutostí.“²⁴

Obklíčení a podmanění diváka

Víra, kterou Artaud do divadla vkládal, se odrážela v jeho ambicích. Ve svých vizích chce do divadla „dostat celou přírodu“,²⁵ a mluví o idejích Tvoření, Bytí a Chaosu: „Právě ony mohou stvořit něco na způsob úchvatné harmonie mezi Člověkem, Společností, Přírodou a Předměty.“²⁶ Divadlo, které zamýšlí, má přinést modernímu člověku to, co zoufale postrádá. Jsou to hodnoty, které společnosti nabízela tragédie, rituál, mýtus, na něž se Artaud mnohdy odvolává. Inspirací mu bylo divadlo z Bali, fascinovala ho jeho rituální podoba, mocné působení skrze gesta herců, z nichž se stávaly znaky. Mluvil o „jakési původní Tělesnosti, od níž se Duch nikdy neoddelil“.²⁷ Cítil za tím vším skrytý mytický

svět, něco vyššího, než co bylo schopné vyjádřit divadlo „Západu“. Takové divadlo nabízí ucelený prožitek světa a sebe sama ve světě a společenství dalších lidí. Ovšem Artaud nemluví o společenství či komunitě, které byly ústředními pojmy George Batailleho, volí jiný pojem: davové divadlo („*spectacle de masses*“²⁸).

V textu *Divadlo a krutost* z roku 1933 píše o tom, že chce hledat trochu poezie ve vybuzení mas, které se mají střetávat hnány v křečích proti sobě, tak jako se tomu děje při svátcích a shromážděních, kdy se lidé vyhnou na ulici. Mluví o „mýtech schválených masovými společenstvími“,²⁹ jejichž síly by chtěl v divadle vyvolat. Namísto kritika, intelektuála, hodnotitele vidí ve svých divácích prostě „lid“, který bude vnímat představení bezprostředně. Jeho představa diváka je velmi abstraktní, jednotlivec pro něj má význam jen jako jedna částice masy, individuální postoje pro něj nehrají žádnou roli. Nikdy se k němu neobrací jako k samostatné bytosti a zdá se, že platí, co o něm ve dvacátých letech napsal Aragon. Artaud skutečně nemá respekt ani pro ty nejtajnější myšlenky, usiluje o podmanění celého člověka a jeho proměnu.

„Abychom mohli na divákovu sensibilitu zaútočit ze všech stran, hlásáme obklíčující představení, které z jeviště a sálu nevytváří dva uzavřené světy bez možnosti vzájemné komunikace, ale naopak vrhá své vizuální a zvukové salvy na masu diváků jako celek.“³⁰

V druhém manifestu, z roku 1932, Artaud popisuje ucelený prostor divadla obklopující diváky a „koupající je v lázni světél, obrazů, pohybů a zvuků“, a jeho působení na publikum: „A jako nebude jediné nezaplňené místo v celém prostoru, tak také nebude čas pro oddech a jediné prázdné místo v mysli nebo sensibilitě diváka. To znamená, že mezi životem a divadlem nebude již žádná příkrá přehrada, žádná diskontinuita.“³¹

Analýzu „davového člověka“ provedl ve třicátých letech Siegfried Kracauer, který skupinu, sjednocenou určující idejí, vnímal jako samostatnou bytost. Člověk je ve skupině redukován a vstupuje do ní jen jeho částečné Já, jeho abstrakce:

„Pokud člověk působí jako jednotlivec, vystupuje v něm tisícero hnutí [...] Spojí-li se však tento subjekt s libovolnou mnohostí lidí k jedné skupině (určené jednou ideou), pak od něj odloučené částečné Já v žádném případě nevykazuje nekonečnou rozmanitost rysů, vlastních mu jako jednotlivému individuu.“³²

Tato skupina potom postupuje jen v jednom směru, z něhož nesmí uhnout, a charakterizuje ji hrubost a jednorozměrnost. Kracauer se sice zabývá davem, který spojuje nějaká myšlenka, což je situace odlišná od davu Artaudových diváků, jeho výklad však může být platný i v případě davového divadla. Ve způsobu, jakým Artaud o svém publiku mluví, je také rozpoznatelná tendence k abstrahování člověka, který se stává součástí nadřazeného celku, jeho individuální rysy, proměnlivé pohnutky, životní osudy, nálady a zájmy mizejí. Nakolik byla představa davu pro tuto dobu fascinující, dokládají také některé postřehy Waltera Benjamina z konce třicátých let:

„Ti, jejichž zrak první padl na velkoměstský dav, pociťovali úzkost, nevoli a děs. Poe vidí barbarství, které s sebou dav nese. K němu se pojí disciplína. Ani o epochu později neustane konfrontovat James Ensor u davu disciplínu se zdivočelostí. S oblibou umisťuje mezi své karnevalové houfy vojenské jednotky. Snáší se spolu vzorně. Je to předobraz totalitárních států, v nichž policie postupuje v jednom šiku s drancovníky.“³³

Artaudovo pojetí davového divadla si bere něco z antické tragédie, balijského rituálu, lidové

slavnosti i náboženského obřadu. Zajímá ho rovina kolektivního nevědomí, z něhož je možné čerpat symboly a náměty a na něž chce také divadlem působit. Říká, že jeho divadlo bude vytvářet skutečnou iluzi „jen tehdy, bude-li divákovi poskytovat pravdivé koncentráty snů, v nichž jeho zločinné sklony, jeho erotické obsese, jeho divoštství, jeho chiméry, jeho utopické pojmání života a věcí, ba i jeho kaniibalství vyrazí ven, a nikoli jen v rovině předpokladů a iluzí, nýbrž v rovině skutečně vnitřní“.³⁴ Artaud si nárokuje celou tuto skrytou oblast lidského já, vynáší ji na jeviště, které se má stát scénou všech vnitřních konfliktů a vášní.

Divadlo jako nový mýtus

Jak ve svých manifestech, tak v dalších textech a projevech Artaud naznačuje toto mytické, ritualizované divadlo. Kterému božstvu má však být zasvěceno a jakou tradici má vyjadřovat? V některých momentech se sice dovolává „prastarého metafyzického základu“, „přírodních náboženství“ či pohanství,³⁵ všechny je ale vnímá spíše v rovině představy, kde se vše „nezápadní“ a nekřesťanské jeví jako čistější, přirozenější, harmoničtější a morálnější (je to znatelné i v jeho Dopise papeži a Dopise dalajlámovi, které jsou jasně protikladné). Středobodem se stává vnitřní svět člověka, který vnímá jako místo neustálého sváru protikladů, nepřetržitého boje potlačených instinktů a společností odmítnutých pudů. Je zřejmé, že přesvědčení Artauda o pokrytectví většinové společnosti, které jen zastírá, kým člověk je a co vše v sobě potlačuje, vede k degradaci člověka.

Artaud se svým Divadlem krutosti úspěch neměl, jevil se jako příliš primitivní, a především jej nenavštívil „lid“, na nějž chtěl působit, ale intelektuální elita, která o představení nejevila zájem. Divadlo, jaké si Artaud představoval, nikdy skutečně nebylo, zůstalo pro něj nedosažitelným snem.

Fotografie z jediné hry Divadla krutosti (*Les Cenci*), 1935.
Zdroj: *The Drama Review: TDR*, 16, 2, 1972, s. 91.

Pro myšlení George Batailleho hrál mýtus také významnou roli, vnímal ho podobně jako Artaud coby zásadní prvek obrody, stmelující, spojující princip, který může založit novou jednotu společnosti. Do čtyřicátých let Bataille představu nové mytologie rozvíjel. Během války však dospěl k poznání, že moderní společnost není schopna přijmout tuto myšlenku a že není možné ji šířit. Civilizované lidstvo se nemůže vrátit k rituálním obětem a mýtům. V textu s názvem *Absence mýtu* z roku 1947 prohlásil, že „ani tyto mýty, ani tyto rituály nebudou pravými mýty či rituály, protože neobsahují souhlas společnosti“.³⁶

Totalitní mýtus temných pohnutek a vášní

Ve stejné době se mýtus prosazoval také v totalitních ideologiích jako nástroj propagandy, ale i jako jeden z pilířů zakládající pocit spřízněnosti v rámci davu. Podobně jako Artaud či Bataille si ideologové nacismu všímali frustrace a temných pohnutek, které sdílelo velké množství lidí v poválečné Evropě. Georges Bataille ve svém textu *Psychologická*

struktura fašismu ze 30. let vysvětluje, proč je fašismus přitažlivý a v čem spočívá jeho síla. Kromě toho, že operuje spíše na základě tužeb a vášní než na základě racionálního uvažování, působí na lidi také svou schopností (alespoň zdánlivě) řešit rozpory a slučovat běžně oddělené sféry skutečnosti. Působí rozhodně, protože se nebojí užít i nejkrajnějších prostředků a protože se opírá o autoritu vůdce. U těchto postav Bataille mluví o „síle, která je klade nade všechny lidi, strany, a dokonce zákony“.³⁷ Fašismus pro něj patří do oblasti posvátna, proti níž je racionální argumentace a demokratická politika příliš slabá.

Působivou kritiku tohoto temného mýtu provedl v roce 1938 německý filosof Paul Ludwig Landsberg. Za kořen mýtu považoval vášeň, která je zaslepující silou, stavící mezi člověka a skutečnost „jakýsi svět, který obsahuje mnoho prvků skutečnosti, jenže proměněných zapojením do imaginárního celku“. Tento svět nevzniká na základě upřímné snahy proniknout ke skutečnosti, je řízen „vášněmi, touhami a obavami, mániemi a fobiemi, smyslovými podněty a žárlivostmi, slepým obdivem a nenávisť. Vsunutý svět se pak upevňuje takovým užíváním slov a obrazů, které je odvrací od jejich původního poslání, jímž je označovat a odkrývat skutečný svět.“³⁸ Ideologizovaný mýtus je tak podle Landsberga útokem na „samotnou ideu pravdy“.

Kořeny této moderní mytologie sleduje Landsberg k Hegelově filosofii³⁹ a k textům Nietzscheho⁴⁰. Za prvního sociologa mýtu pak prohlašuje George Sorela, který vidí mýtus vycházet z „duše mas“ a chápe jej jako vyjádření jejich tužeb a struktury jejich podvědomí.⁴¹ U Sorela už se novodobý zneužitý mýtus stává prostředkem pro totalitární stát, který jej využívá otevřeně jako propagandu, je s ním ale také spjat už ve svých základech. Tak jako mýty tradiční bývají někdy přirovnávány ke kolektivním snům společnosti, mýtus totalitní je vyjádřením těch temných a povětšinou skrývaných pohnutek moderní společnosti.⁴²

V jakém smyslu je Artaudovo pojetí divadla totalitní?

Divadlo, které Artaud zamýšlel a o němž psal, je také projevem snahy o vytvoření nové mytologie, nového rituálu a jakési snové skutečnosti, která by umožnila potlačeným touhám a instinktům vystoupit na povrch a alespoň v rovině umění se realizovat. Artaud a někteří další tvůrci se ve třicátých letech uchylují k vyzdvihování násilí a krutosti a běžně zapovězené prvky považují za lék a nástroj obnovy.⁴³ Artaudovi šlo vždy o co nejhlubší ponor do kolektivního nevědomí a z jeho textů je zřejmé, že narazil na velmi temná místa, na propast v sobě samém, která jistě existuje i v duších dalších lidí. Z této propasti se také vynořovala totalitní hnutí, a pokud by nebyla v nevědomé rovině sdílená a po- ciťovaná, nebyla by schopná získat tak četné řady příznivců. Její existenci tedy není možné popírat. Odkud se však tato propast bere?

V *Absenci mýtu* z roku 1947 Georges Bataille dospívá k pochopení, že mýtus není v moderní společnosti možné uměle vytvořit, a hovoří o absenci mýtu, která je sama tím jediným pravdivým mýtem naší doby. Je spojená s absencí Boha. Bataille mluví o nesmírné prázdnotě, která po něm zůstává, a vnímá ji na jednu stranu jako temnou a bídnou, na stranu druhou jako vznešenou a pravdivou.⁴⁴

Artaud se do této propasti potápěl a neustále hledal možnou cestu k osvobození, ke spáse skrze utrpení. Nebyl však schopen sám sebe ubránit a v této propasti nakonec utonul. Ve čtyřicátých letech byl internován jako duševně nemocný, byla mu diagnostikována schizofrenie. Může se zdát, že svůj osud sám předpověděl, když jako mladý muž psal, že má nemocnou duši. Přesto je zřejmé, že nešlo jen o mentální poruchu, ale o existenciální strádání, na nějž se mu nepodařilo najít odpověď. Význam jeho tvorby i jeho textů tkví právě v odhalování těch temných míst, v upřímném pokusu se s existenciální krizí modernity vypořádat. Ač- koli se v některých momentech Artaud přiblížil

totalitarismu (např. když mluví o své touze po vybuzení všech zvrácených možností ducha a po naprostém ovládnutí „mas“), zásadně se od něj liší. Zatímco vůdci totalitních hnutí tato temná místa a pohnutky pragmaticky využili k nastolení autoritativních politických režimů, Artaud byl schopen vyjádřit jejich podstatu za cenu vlastního utrpení. Přesto se jeho přesvědčení o světě a o podstatě člověka prokázala jako pomýlená a velmi nebezpečná. Domnívám se, že za potřebou totálních prožitků je vědomí ztracené celistvosti a smysluplnosti světa, představa absence Boha a s tím související absence hlubšího smyslu lidského života, který nikdy nemůže být zcela autonomní. Proto úsilí o naprostou soběstačnost, vlastní spásu a vytvoření nového světa směřuje právě k životu totálně ovládnutému a nesvobodnému. ■

- 1 Ronald Hayman: Antonin Artaud, in: *Antonin Artaud, Works on paper*, Margit Rowell (ed.), The Museum of Modern Art, New York, 1996, s. 17.
- 2 Idem, s. 21, *The Journal of Anaïs Nin*.
- 3 Antonin Artaud: *Divadlo a jeho dvojenec*, Herrmann a synové, 1994, s. 96.
- 4 Idem, s. 110.
- 5 Idem, s. 28.
- 6 Idem, s. 30.
- 7 Idem, s. 32.
- 8 Zdeněk Vašíček: *Přijetí podmínek*, Torst, 1996, s. 13.
- 9 Artaud: *Divadlo a jeho dvojenec*, s. 96.
- 10 Např. Georges Bataille: *Prokletá část / Teorie náboženství*, Herrmann a synové, 1998, zmiňuje „vnitřní násilí, které zakládá náboženský život a vrcholí v oběti“, s. 101.
- 11 Georges Bataille: *Œuvres complètes VII*, Gallimard, 1976, s. 371.
- 12 Jean Luc-Nancy: *Nečinné společenství*, Nakladatelství Karolinum, 2019, s. 48.
- 13 Antonin Artaud: *Œuvres complètes I*, Gallimard, 1984, s. 271.
- 14 Idem, s. 13.
- 15 Antonin Artaud: *Surrealismus a revoluce*, in: Artaud: *Texty*, Hermann a synové, 1995, s. 213.
- 16 Protiútok, citováno v: Artaud: *Texty*, s. 214.
- 17 Idem, s. 215.
- 18 Ronald Hayman: Antonin Artaud, in: *Antonin Artaud, Works on paper*, Margit Rowell (ed.), The Museum of Modern Art, New York, 1996, s. 19, pozn. 15 (Louis Aragon: *Une Vague de Rêves*, vytisknuto soukromě).
- 19 Antonin Artaud: *Œuvres complètes I*, Gallimard, 1984, s. 24.

- 20 Idem, s. 28.
 21 Idem, s. 30.
 22 Jan Kopecký: *Antonin Artaud, Poslední z prokletých*. Herrmann a synové, 1994, s. 27.
 23 Hannah Arendtová: *O násilí*, Oikoymenh, Praha, 1995, s. 14.
 24 Artaud: *Divadlo a jeho dvojenec*, s. 97.
 25 Idem, s. 97.
 26 Idem, s. 101.
 27 Idem, s. 67.
 28 Antonin Artaud: *Le théâtre et son double*, Gallimard, 1938, vyhledáno 15. 4. 2021 přes: <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb35743215d>, s. 91.
 29 Artaud: *Divadlo a jeho dvojenec*, s. 96.
 30 Idem, s. 97.
 31 Idem, s. 144.
 32 Siegfried Kracauer: Skupina jako nositel idejí, in: Kracauer: *Ornament masy*, Academia, Praha, 2008, s. 131.
 33 Walter Benjamin: O některých motivech u Baudelaira, in: Benjamin: *Dílo a jeho zdroj*, Odeon, Praha, 1979, s. 95.
 34 Artaud: *Divadlo a jeho dvojenec*, s. 103.
 35 Idem, s. 145.
 36 Jean Luc-Nancy: *Nečinné společenství*, Nakladatelství Karolinum, 2019, s. 82.
 37 Georges Bataille: La structure psychologique du fascisme, in: *Hermes, La Revue*, 1989/2, 5–6, s. 142.
 38 Paul Ludwig Landsberg: Předběžné poznámky ke kritice mýtů, in: Landsberg: *Zkušenost smrti*, Vyšehrad, 1990, s. 62.
 39 Zde nachází původ krize ideje pravdy, kterou vnímá jako výsledek upnutí se k dějinám, jejichž konec je jediným momentem umožňujícím poznání pravdy.
 40 Mluví o vytváření nové metafyziky, nové interpretace lidské existence.
 41 Landsberg, s. 67.
 42 Idem, s. 70. Landsberg mluví o silném poutu, které spojuje lidi skrze jejich tužby ve sjednocenou masu, obzvláště v případě, že je vedou „proroci mýtů v politice“. Dostat se pod vliv takové mytologie znamená podle Landsberga „nalézat v obrazech mýtu svou vlastní lásku a nenávist, svou vlastní potřebu trpět i sbližovat, svou vlastní touhu se obětovat i vynikat atd.“
 43 O tom více v Hannah Arendtová: *Původ totalitarismu*, Oikoymenh, Praha, 1996, s. 455–465.
 44 Georges Bataille: L'Absence de Mythe, in: *Catalogue d'exposition: Le Surréalisme en 1947: exposition internationale du Surréalisme*, Paris, Galerie Maeght, 7 juillet 1947, s. 65.

Tereza Havelková (1992), historička umění, zaměřuje se na moderní umění ve spojitosti s totalitními režimy a na téma nové mytologie.

INZERCE

Lederer / Schejbal
 Demel / Děžinský
 Binar / Shanfeldová
 Mano / Glasgowová
 Ulmanová / Češka
 Dvořáková / Gurnah
 Eder / Calders
 Meunier / Roleček
 Zizler / Nodl / Li

Martin Monckal Smutný

Vídeň v roce 1900: Zraněná identita

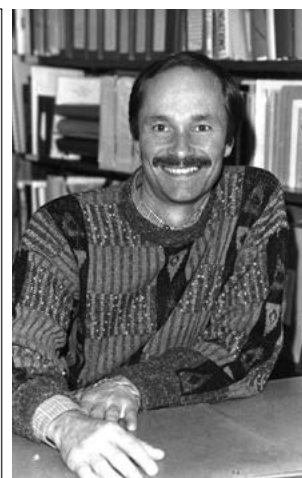
Michael Pollak
a jeho průkopnická
kniha

Michael Pollak, francouzský badatel rakouského původu v oblasti kulturní historie, předložil v roce 1984 frankofonní veřejnosti knihu s názvem *Vienne 1900* (Vídeň 1900) a podtitulem *Une identité blessée* (Zraněná identita). Druhé, rozšířené vydání vyšlo v roce 1992. Do českého jazyka nebyla kniha nikdy přeložena, ačkoli je velmi důležitá. Byla jednou z prvních, která se zabývala Vídní kolem roku 1900. Předcházela jí slavná monografie Carla E. Schorskeho *Vídeň na přelomu století* z roku 1980 (česky 2000),¹ která vyvolala velký zájem po celém světě. Práce Michaela Pollaka byla podobně průkopnickou ve frankofonní oblasti.

Michael Pollak byl především sociolog. Pocházel sice z Rakouska (narozen roku 1948 ve Vídni), ale od svých třidvaceti let žil až do své předčasné smrti v Paříži. Svá studia sociologie zahájil na linecké univerzitě, ale dokončil je na Sorbonně u Michela Bourdieua s diplomovou prací *Une identité blessée* (Zraněná identita) – jak patrně i z podtitulu recenzované práce, idea zraněné identity ho provázela v jeho díle i nadále. Působil jako sociolog při OECD a CNRS (*Centre national de la recherche scientifique*), poté se stal členem IHTP (*Institut d'histoire du temps présent*, Institut pro soudobé dějiny) s hlavním zaměřením na německou sociologii (bádání ohledně výzkumů Maxe Webera ve východním Prusku společně s Alainem Desrosièrem) a také na období *fin de siècle* v Rakousku a zejména ve Vídni. Toto zaměření lze charakterizovat jako hraniční mezi historií a sociologií. Dalším z jeho velkých témat byly životní podmínky v koncentračních táborech, k orální historii přispěl rozhovory s přeživšími. Konečně tématem, kterým se v posledních deseti letech života zabýval nejvíce, byly životní podmínky homosexuálů v současnosti i v nedávné minulosti (roku 1985 provedl první anketu ohledně AIDS ve Francii). Od roku 1984 byl členem Skupiny pro politickou a morální sociologii (*Groupe de sociologie politique et morale*), kterou založil Luc Boltanski. Jeho dvě stěžejní díla jsou již zmíněná *Vídeň 1900: Zraněná identita* a *L'Expérience concentrationnaire: Essai sur le maintien de l'identité sociale* (Zkušenost koncentračních táborů: Pokus o udržení sociální identity) z roku 1990. Michael Pollak zemřel roku 1992, nedlouho před svými čtyřiačtyřicátými narozeninami.

Hlavním Pollakovým zájmem v knize *Vídeň 1900: Zraněná identita* je kulturní historie, opřená o výsledky sociálně-historického výzkumu. Úvod přináší čtenáři základní přehled o dění ve Vídni,

^Oskar Kokoschka: *Amok* (výřez), 1909, soukromá sbírka.
Zdroj: *The Women of Klimt, Schiele and Kokoschka*, Prestel Verlag: 2016, s. 233.

Michael Pollak: *Vienne 1900: Une identité blessée*, Gallimard, Paris 1992.

resp. v Rakousku či Rakousku-Uhersku v oblasti politické, ekonomické, sociální i kulturní. Oblast svého zájmu vymezuje Pollak následujícími větami:

„Dnes je Vídeň považována za jednu z kolébek moderní kultury, a to takřka ve všech oblastech. Nemohli bychom si již téměř představit naše myšlení a náš život bez psychoanalýzy a Sigmunda Freuda ani rozvoj filosofie a vědy bez snah Ludwiga Wittgensteina. Ernst Mach a Ludwig Boltzmann přinesli důležité příspěvky moderní fyzice, Theodor Billroth fyziologii, Carl Menger a marginalistická škola ekonomické teorii a Hans Kelsen teorii práva. Austromarxistický kroužek, sdružený kolem revue *Der Kampf* (Boj), vznikl ve stejné době s Friedrichem a Maxem Adlerovými, Karlem Rennerem a Otto Bauerem jako jeho hlavními představiteli. V oblasti hudby Gustav Mahler, Arnold Schönberg, Alban Berg a Anton von Webern provedli revoluci v pojetí harmonie. Architekt Adolf Loos byl jedním z předchůdců funkcionalismu. Dekorativní malíř Gustav Klimt, prodchnutý

zájmem o psychologii a erotismus, otevřel cestu expresionismu Egonu Schieleho a Oskara Kokoschky. Co měli tito novátoři ve všech těchto oblastech společného, byl odklon od historického přístupu, nebo alespoň jeho redukce na vedlejší záležitost, a naopak vyzdvížení buď psychologické analýzy, nebo formální analýzy a často matematické logiky, kterou obhajovali. Carl E. Schorske vylíčil tyto předěly v oblasti psychoanalýzy a umění ve své obdivuhodné knize *Vídeň na přelomu století*.²

Sociální historie uměleckého života

Autor se nejprve stručně věnuje historii Rakouska v 19. století – od vzniku rakouského císařství roku 1804 přes revoluční rok 1848 po prusko-rakouskou válku a rakousko-uherské vyrovnání roku 1867. Poté je nastíněn ekonomický a kulturní rozvoj monarchie a obzvláště Vídně. Dále přichází na řadu tzv. „rakouský mýtus“, tedy rychlý vzestup rakouských zemí v řadě odvětví, zejména na poli umění a vědy, doprovázený mnohými nejasnostmi a pochybnostmi – včetně loajality k Rakousku na úkor němectví –, který se utváří jako specifická *mélange*³ němectví, rakouského a alpského patriotismu a židovství s příměsí kultur neněmeckých národů monarchie. Vídeňští umělci tvořící v období *fin de siècle* řešili tři velká témata – kulturní a národnostní identitu, uměleckou čistotu a to, co bychom dnes nazvali genderovými vztahy. I když se nám dnes může situace ve Vídni kolem roku 1900 jevit jako klidná, příjemná, ba až idylická, ve skutečnosti byla mnohem složitější. Byla „laboratoř zkoumající zánik světa“, podle pojmenování kapitoly v díle Franka Fielda *The Last Days of Mankind*, Karl Kraus and his Vienna,⁴ v „radostné apokalypse“,⁵ a zároveň „kolébkou mnohých objevů, které znamenaly vznik moderního světa, a stejně tak místem, v němž byly formulovány nejapokalyptičtější

i nejproročtější kritiky tohoto světa“.⁶ Za fasádou intelektuálního a uměleckého vídeňského světa autor hledá sociální determinanty jako sociální původ nebo postavení ve společenské struktuře dotyčných umělců a myslitelů. Zajímá ho především uskupení Jung-Wien (Mladá Vídeň), autoři Hermann Bahr, Arthur Schnitzler, Richard Beer-Hofmann, Hugo von Hofmannsthal, Leopold von Andrian, Karl Kraus, Felix Salten nebo Theodor Herzl, autoři vzeší většinou z vysoké buržoazie, pošlechtěné buržoazie nebo i ze starobylé šlechty, kteří sdíleli určité hodnoty, jež získali ve svém rodinném prostředí nebo ve školách, kterými prošli. Tyto hodnoty však byly také výsledkem společenských proměn.

Úvodní tři kapitoly se zabývají historickým, kulturním a sociálním kontextem období *fin de siècle*. První se věnuje obtížím při vytváření společné kultury v mnohonárodnostní monarchii, druhá kulturní a společenské přeměně monarchie po roce 1848, charakteristické ekonomickým rozmachem

Příslušníci skupiny Jung-Wien s dívkami v Prátru. Zleva doprava: stojící Hugo von Hofmannsthal, Arthur Schnitzler, sedící Richard Beer-Hofmann, Felix Salten, 1894. Zdroj: <https://www.fr.de/kultur/literatur/alte-mann-begeisterten-11220766.html>

politicky poražené buržoazie, která si osvojila určité hodnoty do té doby typické pro aristokracii a určitý kastovní systém. Mimo to je v kapitole věnována značná pozornost vídeňské židovské komunitě a její roli v bankovníctví a žurnalistice. Třetí kapitola se zabývá antisemitismem po roce 1880 a tím, jaké měl dopady na intelektuální prostředí. Čtvrtá a pátá kapitola podrobněji sledují vybrané (výše jmenované) umělce okruhu Jung-Wien, jejich vzájemné vztahy, ať už šlo o přátelství nebo rivalitu, o poměr mezi uměleckou tvorbou a životní skutečností, až po jevy jako nenávisť k sobě samému nebo úzkost, přičemž jsou důležité paralely mezi uměleckou a sexuální identitou – to vše v době, v níž přichází Sigmund Freud se svou teorií sublimace. Konečně je zde otázka, jak může oblast umění podporovat identitu národní, nebo dokonce patriotismus, jež získává na důležitosti s rozpadem monarchie a jeho dopady na sledované umělce. Dílo je tedy především příspěvkem v oblasti sociální historie uměleckého života, podává strukturální analýzu intelektuálního a uměleckého „trhu“ a chování umělců. Pro názornější objasnění autor hojně využívá dobové korespondence, osobních záznamů a samozřejmě také citací z literárních děl uvedených autorů.

Hledání „rakouské duše“

První kapitola s názvem „Rozporná tradice“ uvádí čtenáře do dění v Rakousku na počátku moderní éry, tedy osvícenství od sedmdesátých let 18. století. Zdůrazňuje vliv německé vzdělanosti, vznik divadel a učených společností, modernizaci školství, první literární salony, např. slavný salon Karoliny Pichlerové. Popisuje hledání „rakouské duše“ – za spisovatele vystihujícího tuto rakouskou duši a za zakladatele habsburského loajalismu lze označit Josepha svobodného pána von Hormayra z Tyrolska, opěvovatele jiného Tyrolana oné doby, Andrease Hofera, jako bojovníka za rakouskou věc proti nenáviděným Francouzům. Poté přichází Franz Grillparzer,

nejhranější autor dvorního divadla, a dále Eduard von Bauernfeld, známý autor oblíbených komedií. Rakouskou duši o něco později důkladně popsal rakouský klasik Adalbert Stifter ve své románové tvorbě. Oproti tomu diametrálně odlišný pohled na Rakousko přinesl Karl Postl alias Charles Sealsfield po své emigraci do USA – pohled na „Rakousko, jaké je“.⁷ Významnou roli v rakouské kultuře doby předbřeznové si udržuje cenzura, autor cituje např. až komický výstup mezi již zmíněným komediografem Eduardem Bauernfeldem a císařem Františkem I., v němž šlo v podstatě o to, že cenzura byla všemocná a ani císař nechtěl nic rozhodnout sám. Když byl žádán, aby se osobně podíval na rukopis nové hry, odvětil: „Ale to je Czerninova⁸ práce, já nemohu nic rozhodnout.“

Od dvacátých let 19. století vzniká ve Vídni umělecký svět, kam patřili jak zmínění autoři divadelních her Franz Grillparzer a Eduard Bauernfeld, tak i Nikolaus Lenau, Anastasius Grün, Ferdinand Raimund a Johann Nepomuk Nestroy, Franz Schubert nebo Moritz von Schwind – skutečné umělecké milieu scházející se v některých vídeňských kavárnách a restauracích, které dá postupně základ proslavené vídeňské kavárenské kultuře. Vzniká umělecká Vídeň v pravém slova smyslu. Přesto však možnosti umělců zůstávají poměrně omezené, s výjimkou divadelních her a kritiky jsou literáti odkázáni především na německá vydavatelství, a tak je neustále přítomno napětí mezi prostředím německým (v širším smyslu jazykovém a kulturním) a rakouským (ve smyslu patriotickým). Paralelně probíhají národně emancipační procesy rakouských neněmeckých národů, čímž Rakousko získává i v literatuře mnohonárodnostní charakter, lze-li to tak nazvat. Konečně rok 1848 je předělem nejen tzv. velké, ale i malé historie – zatímco Franz Grillparzer se stává notáblem, Eduard Bauernfeld si volí svobodné povolání spisovatele. Nová doba se záhy ohlásí (od šedesátých let 19. století) a přinese nové výzvy a nová řešení.

Nová doba

Druhá kapitola s názvem „Cena modernizace“ ukazuje vývoj v Rakousku po roce 1848 z rozličných hledisek. Samozřejmě se nejprve nabízí rozsáhlá ekonomická modernizace, autora ale mnohem více zajímá modernizace společenská. Jaký byl například poměr mezi aristokracií a buržoazií? Ze společenského hlediska byla nejvyšším úspěchem příslušníka buržoazie nobilitace. Autor cituje tabulku nobilitací mezi lety 1804–1918 historika Heinze Siegerta z monografie *Adel in Österreich*,⁹ z níž vyplývá, že nejvíce nobilitací bylo v tradiční oblasti, šlo tedy spíše o důstojníky a byrokracii než příslušníky buržoazie, kteří tvořili jen něco přes 15 % z celkového počtu. Ve vídeňské společnosti převládalo přísné kastovníctví, sice neformální, ale společností o to více fakticky vyžadované. Autor cituje z fiktivních dopisů kněžny Radziwillové napsaných pod pseudonymem Paul Vasili – buržoazie byla nejvzdělanější komponentou společnosti, měla však mnohá omezení ve společenském životě, nejvyšší meta pro ni byla jednoznačně nobilitace. Tón ve společnosti udávaly salony, které byly ve Vídni vlastně jen tři – kněžen Dietrichsteinové a Metternichové a hraběnky Clam-Gallasové. Specifické postavení měli Židé – omezení z náboženského titulu skončila roku 1848, omezení v přístupu k některým profesím trvala do počátku šedesátých let, plné rovnoprávnosti se dočkali až díky prosincové ústavě roku 1867. Z přibližně 4 000 vídeňských Židů jich roku 1848 většina patřila k vysoké buržoazii, někteří z nich byli nobilitováni již v 18. století – bankéři Rothschildové, svobodní pánové von Arnsteinové a von Eskelesové. I pradědeček Huga von Hofmannsthala Isaac Löw byl v této době nobilitován. V tomtéž období přichází haskala – židovské osvěcenství s centrem ve stejnojmenném spolku.¹⁰ Bankovníctví, žurnalistika, svobodná povolání, zpočátku hlavně lékařské – to byly hlavní oblasti uplatnění synů izraelských. Autor dává opět slovo kněžně Radziwillové – finanční aristokracie neměla příliš kontaktů

Vídeňská opera (Staatsoper), 1898. Zdroj: Wikimedia Commons.

s původní aristokracií. Ve společenském životě byli Židé mnohdy izolováni, což v nejvyšší společnosti změnila až kněžna Metternichová ve svém salonu, do nějž uvedla Nathaniela svobodného pána von Rothschilda.

Významnou roli sehrálo umění – od *biedermeieru* doby předbřeznové s jeho intimností a útulností k velkým projektům přestavby Vídně – vznik Ringstrasse mezi lety 1857 a 1880, Votivní kostel Božského Spasitele postavený jako poděkování po neúspěšném atentátu na Františka Josefa, symbolizující dva tradiční pilíře monarchie, tedy církev a dynastii, a také nové symboly konstituční monarchie a vzdělanosti, tedy budovy parlamentu, radnice, univerzity. Umění je zastoupeno budovami opery a dvorního divadla. A snad nejlépe vztah k umění buržoazie nedávno nobilitované či o nobilitaci usilující ilustrují její soukromé stavby s monumentálními vestibuly, fasádami, schodišti... Umělcem, který určuje ve Vídni vkus, je Hans Makart. Je to doba „ostentativního umění“, jak jej nazývá Michael Pollak. Tím také vzniká nový trh s uměním, zejména výtvarným a hudbou, literatura v podstatě skomírá a literáti se vytrácejí ze společenského života – ostatně ani kněžna Metternichová již ve svém salonu nepřijímá básníky nebo spisovatele, snad jsou občasné pozváni na společenské akce pořádané představiteli finanční aristokracie. Objevuje se

tzv. kulturní pesimismus, který byl patrný již v díle klasiků, u Grillparzera nebo Stiftera, a v rakouské literatuře (v německém jazyce) dominuje realismus a moralismus v díle např. Marie von Ebner-Eschenbachové nebo Ferdinanda von Saara. Velký rozmach zažívá tisk, který byl až do počátku šedesátých let svým významem daleko za tiskem anglickým, francouzským nebo německým – bankovní domy vlastní hlavní periodika *Die Presse* a *Neue freie Presse*, novináři náležejí k intelektuální a kulturní elitě – Ludwig Speidel, Daniel Spitzer, Ferdinand Kürnbeger nebo hudební kritik a teoretik Eduard Hanslick, z jehož děl autor vícekrát cituje, např. v případě rakouského nepřijetí estetiky Richarda Wagnera:

„Richard Wagner pořádal ve Vídni benefiční koncert pro své divadlo v Bayreuthu a vybral 16 000 zlatých. Přes úspěch u velkého publika bylo jeho přijetí vídeňskou kritikou v nejlepším případě zdrženlivé. Wagner byl identifikován jako apoštol nacionalismu, a tak ho kritika napadala, leckdy i násilně, jak z důvodů politických, tak estetických. Kritizovala falešný wagneriánský patos, odmítla si dát vnutit nové evangelium, bezstarostný a barbarský nesmysl severské mytologie, k tomu z poloviny nesrozumitelný. Šlo vlastně o to zakázat na vídeňských scénách takové falešné noty, které rušily harmonii mezi národy mocnářství. To činíc, zachraňovala kritika ještě jednou integrační roli umění. Nastal však již generační střet. Ryze politická kritéria, která stála za těmito estetickými soudy, byla kritérii starého liberalismu. Mladí v tom nalézali jen dodatečné potvrzení malichernosti jejich otců, jejich cenzorů. Rozešli se se starou generací, chtěli ve Wagnerovi spatřovat dokonce symbol kulturní a politické obnovy. Sdružili se v národně-liberální studentské spolky (Burschenschaft), které byly v opozici ke

katolickým a loajalistickým sdružením. Patřili k nim Victor Adler, Sigmund Freud, Gustav Mahler, Engelbert Pernerstorfer a o něco později Hermann Bahr a Theodor Herzl. Ve wagnerismu let sedmdesátých byli k vidění bok po boku budoucí zakladatelé a vůdčí představitelé sociální demokracie, sionismu, germánského nacionalismu, stejně tak jako kulturní novátoři *fin de siècle*. Tato první vlna wagnerismu nebyla v žádném případě jen záležitostí pravice.“¹¹

Liberální éra let 1867–1879 po rakousko-uherském vyrovnání přinesla mimo jiné také krach na vídeňské burze roku 1873 a generační obměnu, nová generace již původní, tzv. starý liberalismus nevyznávala, ke slovu přicházely jiné myšlenky a jiná politika, jak je patrné i z výše uvedené citace.

Vzrůst antisemitismu

Třetí kapitola s názvem „Neuskutečnitelná harmonie: antisemitismus“ nás přenáší již do neklidných časů po roce 1880. Opuštění původního liberalismu znamenalo nástup nacionalistického a křesťansko-sociálního hnutí, která měla jako společné východisko antisemitismus. V té době také vzrostl počet Židů ve vídeňské populaci, oproti dvěma procentům v roce 1857 na asi deset procent, a tato proporce zůstala přibližně nezměněna až do zhroutení Rakouska-Uherska. Asi polovina židovské populace pocházela z Předlitavska včetně Haliče, druhá polovina z Uher, případně i ze zahraničí. Ve Vídni byla více jak polovina z nich usazena ve čtvrti Leopoldstadt, kde měli Židé podíl v populaci 34 procent. Samozřejmě že uvedený nárůst znamenal i vnitřní proměnu – nově přichozí byli většinou ortodoxní Židé, k nimž se stoupenci haskaly stavěli odmítavě. To vše však bylo také živnou půdou pro vznik antisemitismu nového typu Georga von Schönerera a Karla Luegera. Michael Pollak využívá řady

svědectví autorů skupiny Jung-Wien – v první řadě Arthura Schnitzlera. Šlo o to, že – viděno prizmatem aristokracie nebo vysoké buržoazie – byli proti sobě postaveni dva *parvenu*: Židé a tzv. „malí lidé“, tj. drobní obchodníci a řemeslníci, proletáři.

„Pád Badeniho byl pokládán, také v židovské komunitě, za možný počátek konce. Schnitzler si událost do svého deníku zapsal zbavenou jakékoliv politické reflexe: ‚I my jsme diskutovali o politice.‘ Stefan Zweig ve své autobiografické knize označil tuto událost za konec včerejšího světa. Ve své korespondenci s Marií Ebner-Eschenbachovou, jež žila v ústraní na svém zámku, zvážil veškerou vážnost situace. Tato lidová aristokratka vychovaná v tradici odmítání národoveckých vášní se ve svých sedmadesáti letech nemýlila: antisemitismus zakládá barbarství víc než jakákoli nacionalistická manifestace. Jeden ze svých dopisů zakončila prorocky: divokost a hloupost, které nyní vládnou, jsou nezbytné. Jde o to připravit lidi na světovou válku, která se již ohlašuje. Naostřit si zuby, abychom se pak mohli lépe navzájem pozřít.“¹²

Jaké možnosti zůstávaly? Sociální demokracie a austromarxismus (např. Victor Adler), umělecká nebo vědecká činnost (Arthur Schnitzler, Sigmund Freud) nebo originální řešení, např. to, s kterým přišel novinář Theodor Herzl – sionismus. Jak vznikala idea sionismu, dokumentuje autor mnohými citacemi z Herzlových deníků, zejména jeho odchod z redakce *Neue freie Presse*. Rakousko 19. století se stávalo minulostí, snad i snem. Do rakouského dění vstoupily nové síly, aby je později zničily.

„Pod neustálým tlakem přecházelo mnohonárodnostní Rakousko od idylly k neklidu. V jeho napjatém a nepokojném intelektuálním a politickém klimatu se jako poslední

útočiště rozvíjelo hledání identity a autenticity, návrat k sobě a ke svým kořenům. Pozornost se spíše než na návrat do země zaslíbené soustředila na ztracené země minulosti. Idealizovaná etnická a rasová čistota se stala základem budoucích požadavků a ospravedlněním předpokládané převahy. Roku 1889 se mezi těmito mysliteli čistoty ve Vídni usadil Houston Stewart Chamberlain, spisovatel a filosof. Jako Angličana ho vídeňské rozpory zaujaly. Dokončil zde své dílo *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (Základy 19. století). Toto dílo, které vyšlo poprvé roku 1889, bylo do vypuknutí první světové války vydáno desetkrát. Jeho teorie vycházela z reflexe soužití mezi Židy a ostatními, stejně tak jako z čistoty coby mocenského faktoru.“¹³

Faktory rozmanitosti se stávaly hrozivými faktory napětí. Na síle a významu získával koncept rasy a následně rasové čistoty, kulturní a sociální faktory byly transformovány ve faktor krve. Co bylo v osmdesátých a devadesátých letech formulováno prozatím neostře jako filosofická, resp. spíše kvazifilosofická myšlenka, získávalo po roce 1900 strukturovaný charakter, který si činil nárok na vědecké uznání. Rakouský mýtus o harmonii v pestrosti se rozpadal v konkurenci požadavků rasové výlučnosti.

Umělecký svět

Čtvrtá kapitola nese název „Jung-Wien: od ztracené identity k čistému umění“. Autor se v ní zaměřuje především na uměleckou tvorbu (zejména literární) vybraných autorů. Jde v první řadě o spisovatele: Hermann Bahr, Arthur Schnitzler, Richard Beer-Hofmann, Theodor Herzl a o něco mladší Hugo von Hofmannsthal, Leopold von Andrian, Karl Kraus a Felix Salten. Svá tvrzení také opírá o citace z jejich publikovaných děl, deníků a korespondence.

Café Griensteidl ve Vídni, kde se scházeli umělci skupiny Jung-Wien. Akvarel, autor Reinhold Völkel, 1896. Zdroj: Wikimedia Commons.

Jedinečný intelektuální a umělecký kvas vznikl současně s posledními pokusy o politickou přeměnu monarchie. Dřívější monarchie se oproti soudobým výbuchům nacionalismu začala jevit jako klidná. Adalbert Stifter, Ferdinand Raimund a hlavně Franz Grillparzer jako by představovali solidní základ světa, který již přestával existovat. Ti také mohli být ve jménu zachování monarchie postaveni oproti nacionalismu, rakouský loajalismus oproti všenněmectví, podobně jako v roce 1848 nebo v letech sedmdesátých a osmdesátých oproti wagneriánství. Kosmopolitní rakouské umění se paradoxně objevuje v době, kdy se existence mnohonárodnostní monarchie blíží k zániku. Netřeba se zde asi příliš zmiňovat o historii okruhu Jung-Wien, postačí, že novost byla již v tom, že třicátníci Hermann Bahr, Arthur Schnitzler a Richard Beer-Hofmann se rozhodli být naplno spisovateli z povolání, mimo redakce. Generační rozdíl ilustruje autor na

příkladu korespondence Hermanna Bahra s otcem z osmdesátých let. Nadějný spisovatel versus notábl z provinční německojazyčné buržoazie,¹⁴ sám zklamaný porážkou revoluce 1848 a neoabsolutismem. Přibližně o deset let mladší byli Hugo von Hofmannsthal, Leopold von Andrian, Felix Salten nebo Karl Kraus, všichni pocházeli buď z buržoazie, pošlechtěné buržoazie (Hugo von Hofmannsthal) či z původní aristokracie (Leopold von Andrian), všichni byli jiní již tím, že byli více vzdáleni politice, odmítali nekonečné a neplodné diskuse o národnostních a sociálních problémech, byli příliš vzdáleni sociální demokracii, původní liberalismus jim byl již cizí, antisemitismus je šokoval, dobové politické rétorství považovali za příliš simplicistní a nevkusné. Jediné řešení viděli v čistém umění, v estetice vedoucí k založení nové etiky, která by vycházela z nitra člověka. V přístupu k situaci se lišili – od Huga von Hofmannsthala, vyznavače

l'art pour l'art a spolupracovníka (libretisty) Richarda Strausse, po bojovného Karla Krause, vydavatele revue *Die Fackel* (Pochodeň).

Výše uvedení autoři tvoří hlavní osu autorova zájmu, přesto se neomezuje jen na ně, ale zajímá ho celé tehdejší vídeňské umělecké milieu. Dvorní divadlo v čele s knížetem Liechtensteinem bylo velice vstřícné k autorům i hercům a uměleckým výbojům té doby. Sám kníže Liechtenstein se zasadil o modernizaci jak dvorního divadla, tak dvorní opery, v níž byl od roku 1895 ředitelem Gustav Mahler, se kterým přišlo „slavné desetiletí“. Nový ředitel dvorního divadla¹⁵ Max Burckhard byl spojencem skupiny Jung-Wien. Otevřel scénu realistům a naturalistům, jako byli např. Ludwig Anzengruber, Gerhart Hauptmann nebo Henrik Ibsen, z domácích po roce 1890 Hermann Bahr a Arthur Schnitzler. Oba ředitele nejprestižnějších vídeňských scén pojilo s těmito dvěma autory přátelství. Hermann Bahr se stal hlavním uměleckým kritikem ve Vídni, zatímco Hugo von Hofmannsthal začal spolupracovat s Richardem Straussem – prvním výsledkem bylo uvedení opery *Elektra* roku 1906. Ve výtvarném umění založil roku 1897 Gustav Klimt uskupení Secese s heslem: „Každá epocha má své umění, umění jeho svobodu!“ Jedním z prvních mecenášů mladých umělců byl otec Ludwiga Wittgensteina, druhý nejbohatší muž Vídně.¹⁶ Joseph Olbrich a Otto Wagner¹⁷ vytvořili secesní styl v architektuře. Koloman Moser navrhoval poštovní známky, Alfred Roller interiéry opery. Gustav Mahler, Max Burckhard, Hermann Bahr a zejména Ludwig Hevesi dali vzniknout revue celého secesního umění *Ver Sacrum*. Roku 1903 vznikly Wiener Werkstätte (Vídeňské umělecké dílny) pro secesní užité umění. Na čas se mohlo zdát, že „rakouská duše“ je opět vzkříšena ve své síle a slávě, přičemž hlavním protagonistou tohoto „vzkříšení“ byl Hermann Bahr. Byl zde smysl pro harmonii a uměřenost, jako by se spojila dramata Franze Grillparzera s hudbou Josepha Haydna a Wolfganga Amadea Mozarta, osvícenská Vídeň Gerarda van Swieteny se vším, co činilo Vídeň

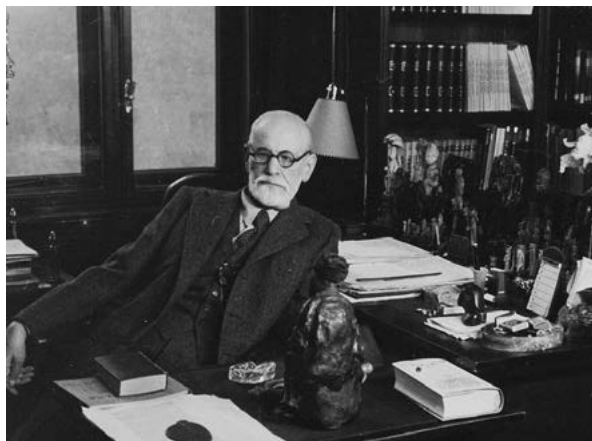
kolem roku 1900 tak jedinečně přitažlivou. Kulminčním bodem byla esej-studie¹⁸ Hermanna Bahra o Adalbertu Stifterovi, dokonalá harmonie mezi „rakouskou duší“ a uměním. Psychologický průzkum poukázal na hlavní hodnoty, které shodně vyznávali Franz Grillparzer i Adalbert Stifter – zvnitřnění, usebrání, jemnost, dobrota, překonání sebe sama, zřeknutí se sama sebe, klid a skromnost.

„Sexuální mizérie“

Pátá kapitola s názvem „Sexus a tvorba“ přináší pohled na problematiku, kterou bychom dnes nazvali genderové vztahy.

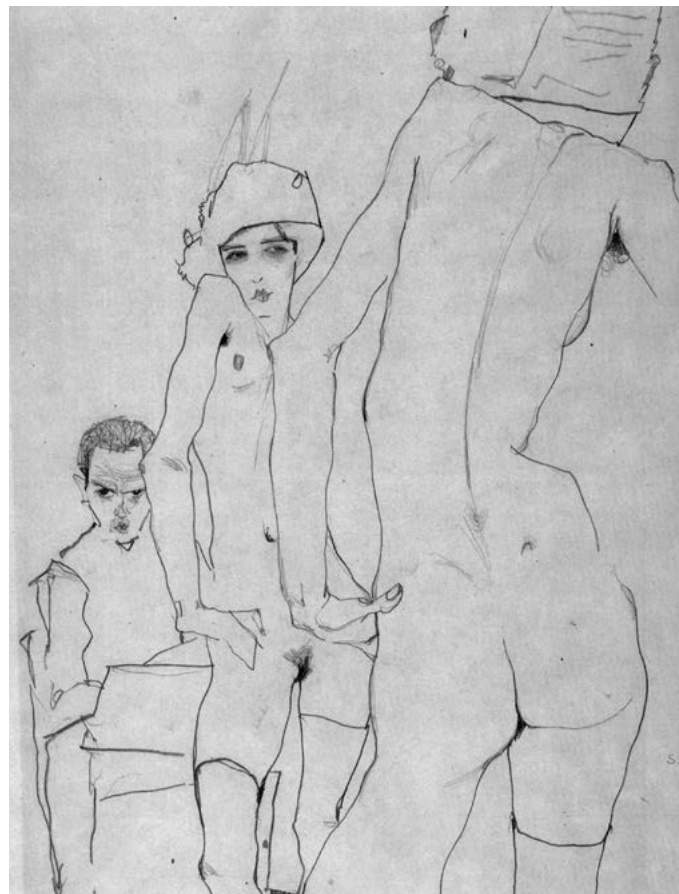
„Vztahy mezi pohlavími nemohly uniknout kritické pozornosti spisovatelů Jung-Wien v jejich rozchodu s estetickými a sociálními konvencemi. Vycházeli z přesvědčení o sexuální volnosti a rovnosti mezi pohlavími, přenášeli leckdy svou intelektuální a sexuální nerozhodnost do životního stylu. Jejich životní zkušenosti šly až k transformaci tohoto pocitu nerozhodnosti v úzkost z neschopnosti.“¹⁹

Sigmund Freud ve své pracovně ve Vídni, 1934.
Foto: Freud Museum London. Zdroj: www.timesofisrael.com

Hlavním myslitelem, který tyto spisovatele ovlivnil a z kterého si brali poučení, byl samozřejmě Sigmund Freud. Již Arthur Schopenhauer (proslavený mj. jako misogyn) o mnoho let dříve psal o významu sexuálních tendencí, o rozdělení na svět idejí a tvoření, ztělesněný mužem, a na svět senzuality a svádění, ztělesněný ženou. Tvoření pak podle Schopenhauera není možné bez osvobození od touhy, a tedy bez odloučení od ženy, která chce muže odvést od intelektuálního a uměleckého zaměstnání. Když v roce 1913 napsal Sigmund Freud čtyři stránky o pohledu na psychoanalýzu z estetického hlediska, položil tím psychologický základ původní Schopenhauerovy teorie sublimace.

Pro pochopení výchozí situace, a tím i zkušenosti sledovaných umělců, je potřeba vzít v úvahu dva faktory – „manželský trh“ a „sexuální mizérii“. Jak ve svých memoárech vzpomíná nejen Stefan Zweig, dívky z vyšší společnosti byly hermeticky chráněny před veškerými kontakty s vrstevníky opačného pohlaví. V podobném duchu vzpomíná Arthur Schnitzler na krátký rozhovor se svým otcem na téma, co má mladý muž tedy činit, aby se nedostal do konfliktu s požadavky mravními a společenskými, ale také s hygienou? Dostalo se mu lapidární a nejednoznačné odpovědi – musí si umět poradit. „Sexuální mizérie“ by se dal nazvat stav, v němž na jedné straně byly ženy pro muže nedostupné a byly idealizovány, na druhou stranu byl počet prostitutek ve Vídni odhadován na čtyřicet tisíc, z nichž jen méně než sedm tisíc bylo oficiálně registrováno, a tomu také odpovídalo rozšíření v té době obtížně léčitelných venerických chorob. Mezi těmito krajními póly pak byla např. kategorie *süsse Mädel*, dívky snáze dostupné, ale nikoli prostitutky. S tím vším se museli mladí umělci z vyšších kruhů vyrovnat, a to vše je také tak či onak poznamenalo. Ženy všeobecně neměly jednoduché postavení mimo roli manželky a matky. Ve vyšší společnosti postupně upadaly salony, které byly typické pro Vídeň 19. století, poslední zanikl s úmrtím Josephy von Wertheimsteinové, rozené Gomperzové,

Egon Schiele: *Schiele kreslí nahý model před zrcadlem*, 1910. Albertina, Vídeň. Zdroj: *The Women of Klimt, Schiele and Kokoschka*, s. 58.

roku 1894.²⁰ Na přelomu 19. a 20. století ve Vídni již nebyla nějaká nová Karoline Pichlerová a Marie von Ebner-Eschenbachová pobývala na Moravě. Byla zde například Adelheid Poppová, spisovatelka proletářského původu, Rosa Mayrederová, vyznávající hodnoty starého liberalismu, nebo Bertha von Suttnerová, rozená Kinská. Jiný byl přirozeně divadelní svět, v němž měly vždy významnou roli divadelní hvězdy, herečky, které byly materiálně nezávislé a nepodléhaly striktním pravidlům soudobé společnosti. Ve Vídni by byla nejlepším příkladem Katharina Schrattová, herečka dvorního divadla a milenka Františka Josefa. Z mladých umělců měl své zkušenosti s divadelním světem Arthur Schnitzler, které také popsal ve svém díle i ve svém pověstném deníku. Neměla-li taková herečka

výrazný úspěch na jevišti, stávala se „snadno dostupnou“, v lepším případě „koketou“, v horším „nechráněnou zvěří“. Jiné zkušenosti měl Hermann Bahr, jehož druhá manželka byla operní pěvkyně Anna von Mildenburgová, a zase jiné měl Karl Kraus se svou známostí Annie Kalmarovou.

Autorovi šlo nejen o „tradiční“ vztahy mezi muži a ženami, ale i o postižení dalších genderových vztahů. Samozřejmě svědectví o nich jsou z této doby vzácná, přesto nějaká k dispozici jsou. Jedním z nich je život a dílo Otto Weininger. Otto Weininger začal záhy navštěvovat vídeňské kavárny a byl z nich celkově znechucen. Studoval filosofii, odmítl teorii Ernsta Macha a celkově relativismus, hledal stabilní základ; vzorem mu byla filosofie Kantova a Schopenhauerova, v psychologii hledal inspiraci u Freuda (až do té míry, že byl proti němu veden proces za údajné plagiátorství mj. Freudova díla). Roku 1903 vydal knihu *Geschlecht und Charakter* (Pohlaví a charakter), v níž vykládá explicitní teorii bisexuality. Základním postulátem je tvrzení, že každá osoba se skládá z mužské a ženské složky a charakter osoby je dán jejich poměrem. Kniha nevzbudila takový ohlas, jaký asi její autor očekával, a vynesla mu již zmíněné obvinění z plagiátorství.²¹ Zklamany autor spáchal týž rok sebevraždu, jedním z mála obhájců ve vídeňské společnosti mu byl Karl Kraus.

Otto Weininger, 1903, frontispis z 3. vydání *Geschlecht und Charakter*, 1904. Zdroj: Wikimedia Commons.

K případu Otto Weininger se zanedlouho vyjádřily takřka všechny významné osobnosti intelektuálního a uměleckého světa, i v pozdějších dobách.²²

Dalším svědectvím o době a mravech je podle autora jakožto kontra-figura pornografický román *Josefine Mutzenbacher oder Die Geschichte einer Wienerischen Dirne von ihr selbst erzählt* (Josefine Mutzenbacherová – Životní příběh vídeňské nevěstky, jak jej sama vypravuje), ve své době anonymní, o němž se vedla diskuze, zda jeho autorem byl Felix Salten, nebo Arthur Schnitzler. Dnes se má za prokázané autorství Felixe Saltena. Z literární produkce jsou to dále dramata Franka Wedekinda *Frühlings Erwachen* (Probuzení jara), *Erdgeist* (Duch Země) a *Die Büchse der Pandora* (Pandořina skříňka) s do té doby naprosto tabuizovanými tématy (mj. homosexualita, sadomasochismus, znásilnění).

Osudy válečné a poválečné

Závěr s názvem „Ve zmizelém světě“ není jen prostou rekapitulací celé knihy. Autor stručně ukazuje, jaké byly osudy hlavních sledovaných postav po roce 1914. Hugo von Hofmannsthal angažující se od roku 1915 v rakouské válečné propagandě a Leopold von Andrian, který se stal profesním diplomatem, nadále udržovali přátelství a písemný kontakt, což je pro autora bohatý zdroj citací. Hofmannsthal načrtává typologii opozice mezi Prusem a Rakúšanem v německém jazykovém prostoru. Jedině umění může doopravdy vyjádřit, co Rakousko znamená. Oba byli u zrodu projektu salcburských slavností jako vyjádření uměleckého bohatství monarchie, resp. Rakouska v jeho kosmopolitním pojetí, jak tato akce pokračovala ve dvacátých letech. Podobnou koncepci zastával z mladších umělců Stefan Zweig. Karl Kraus počátkem války dočasně přerušil vydávání revue *Die Fackel* (Pochodeň) a ponořil se do ticha, které by však nemělo být nesprávně interpretováno – svědectvím o této veliké epoše bylo nakonec jeho mistrovské dílo *Die letzten Tage der Menschheit*

Karl Kraus, 1921. Zdroj: Wikimedia Commons.

(Poslední dnové lidstva), monumentální dvanáctihodinová divadelní hra, která vlastně jen reprodukuje scény z běžného života na pozadí pesimistického pohledu na pokrok a přínos technických vymožeností. Závěr hry odpovídá náladě všeobecného pesimismu – porážka Rakouska je i porážkou humanity, lidé zdraví meteorický roj jako novou zbraň-zázrak pomsty, schopnou zničit celý svět, a v konečném tichu je slyšet hlas Boží: „To jsem nechtěl.“

Na samotný závěr si autor nechává mladého Ludwiga Wittgensteina. Jsme v období, během kterého byl Ludwig Wittgenstein dočasně ve Vídni po návratu ze studií v Linci, Berlíně a Manchesteru. Ludwig Wittgenstein měl blízko ke Karlu Krausovi, jeho *Tractatus logico-philosophicus* lze chápat i jako filosofické opodstatnění Krausova mlčení na počátku války, jako vůli rozhraničit to, co lze říci, od toho, co říci nelze.

„Wittgenstein sdílel s vídeňskými spisovateli beznaděj a určitý antimodernismus. I když jeho analytické dílo mělo revoluční dopady na filosofii vědy tím, že nabídlo lepší rozhraničení problémů výzkumu, je také určitým závěrem o elitním intelektuálním životě ve Vídni kolem roku 1900. Když se má charakterizovat vídeňská literatura a umění přelomu století, často se zmiňuje ‚radostná apokalypsa‘, o níž mluvil Hermann Broch, určitá snadná cesta, kterou si zvolila aristokracie a vysoká buržoazie na sklonku monarchie. Robert Musil bude na své starší soupeřníky ještě přísnější. V článku publikovaném v březnu 1919 odhalil podvodnost této rakouské kultury, která je v neustálé opozici ke kultuře německé.“²³

Doplnění v závěru k druhému vydání knihy z roku 1992 odkazuje především na nedávné události. Rekapituluje vzrůstající zájem o Rakousko, a zejména o Vídeň ve frankofonním světě. Zatímco v polovině let sedmdesátých bylo Rakousko v podstatě *terra incognita* (s výjimkou prací o psychoanalýze), od počátku let osmdesátých se situace měnila a kulminačního bodu dosáhla patrně roku 1986 výstavou „Videň, zrod století“, kterou během sedmdesáti dní navštívilo více než šest set tisíc návštěvníků. K úspěchu výstavy přispěli i její spoluvůdci nejzvučnějších jmen, jako byli Emil Cioran, Bruno Bettelheim, Claudio Magris, Werner Hofmann, Ernst Gombrich aj. Vídeň samozřejmě nepředstavuje jen kultura 18. století s Haydnem a Mozartem, ale mnohem bohatší a složitější období kolem roku 1900, kultura kontradiktorní i konfliktní – Klimt versus Schiele, Bruckner oproti Schönbergovi, Hofmannsthal oproti Krausovi, klasický liberalismus oproti lidovému antisemitismu. Tuto perspektivu pohledu na vídeňskou kulturu otevřel před Michael Pollakem již zmíněný Carl E. Schorske.

Pollakova kniha je velice zajímavá pro historika, literárního vědce, psychologa, sociologa i milovníka Vídně. Autor se zaměřuje především na svědectví spisovatelů okruhu Jung-Wien, které opakovaně cituje. Naopak některé autory, např. Hermanna Brocha nebo Roberta Musila, jejichž literární i osobní svědectví o pojednávání epoše jsou všeobecně známá, cituje jen ojediněle. Pollak tak ukazuje Vídeň i z jiného úhlu, než je dnes obvyklé, nejen Vídeň kavárny a valčíku, ale také její temnější stránky.

- 5 „Radostná apokalypsa“ v německém originále „*die fröhliche Apokalypse*“ je výraz Hermanna Brocha, kterým označoval dobu kolem roku 1900.
- 6 Cit. Pollak: *Vienne 1900*, c. d., s. 14.
- 7 *Austria as it is*, jak zní titul jeho knihy vydané roku 1828 v USA.
- 8 Eugen Karl hrabě Czernin z Chudenic, v té době byl c. k. komoří a tajný rada.
- 9 Jde o publikaci *Adel in Österreich, Probleme, Fakten, Analysen*, Kremayr & Scheriau, Wien 1971.
- 10 Autor bohužel neuvádí nic o rakouských, tj. hlavně českých a moravských stoupencích Jaakova Franka, což byl velice ostrý kontrast k haskale, byť někteří z frankovců se později k haskale až křečovitě přidali, např. rodina Szymanowských, z níž vzešla proslulá klavíristka dvacátých let 19. století Maria Szymanowská, pozdní múza Johanna Wolfganga von Goetha.
- 11 Cit. Pollak: *Vienne 1900*, c. d., s. 70–71.
- 12 Cit. *ibid.*, s. 90.
- 13 Cit. *ibid.*, s. 104.
- 14 Hermann Bahr pocházel z Lince. Když se Karl Kraus definitivně rozhodl skončit jak s novinářinou, tak s čistým uměním Jung-Wien, nazýval Hermanna Bahra ve své *Die demolirte Literatur* „panem z Lince“.
- 15 Jde samozřejmě o Burgtheater, přidružují se však autorova úzu.
- 16 Po baronu von Rotschildovi, nepočítáme-li císařskou dynastii.
- 17 Paradoxně to byl teprve křesťansko-sociální magistrát v čele s Karlem Luegerem, který Otto Wagnera potvrdil ve funkci architekta Vídně. Díky tomu vznikly kostel sv. Leopolda, budova Poštovní spořitelny a hlavně nová Akademie umění.
- 18 Jde o esej-studii *Adalbert Stifter, Eine Entdeckung*. Hermann Bahr vychází mj. i z toho, že takový šířavý kritik, jakým byl Friedrich Nietzsche, se o Adalbertu Stifterovi vyslovil s uznáním.
- 19 Cit. Pollak: *Vienne 1900*, s. 155.
- 20 Její salon však z mladých spisovatelů navštěvoval jedině Hugo von Hofmannsthal.
- 21 Z plagiátorství jej obvinil lipský neurolog a psychiatr Paul Julius Möbius.
- 22 Případ Otto Weininger není v českém prostředí příliš znám, byť se situace zlepšuje. Celkově recepce jeho díla není snadná kvůli jeho misogynství a antisemitismu, ač byl sám židovského původu. Roku 2009 byla přeložena zásadní monografie Chandaka Sengoopty *Otto Weininger: sexualita a věda v císařské Vídni*, která vyšla v nakladatelství Academia, z českých autorů o něm přiležitostně publikoval Stanislav Komárek.
- 23 Cit. Pollak: *Vienne 1900*, c. d., s. 204.

- 1 V českém překladu vydána pod názvem *Vídeň na přelomu století* v roce 2000 v nakladatelství Barrister & Principal, angl. orig. *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture*, Vintage 1980.
- 2 Cit. Pollak, Michael: *Vienne 1900, Une identité blessée*, Gallimard, Collection Folio Histoire, Paris 1992 (druhé, rozšířené vydání).
- 3 Dnes by asi většina českých čtenářů preferovala výraz *melting pot*.
- 4 Field, Frank: *The Last Days of Mankind, Karl Kraus and his Vienna*, Macmillan, London 1967, s. 32, cit. in Pollak: *Vienne 1900*, c. d., pozn. ke s. 14, s. 207.

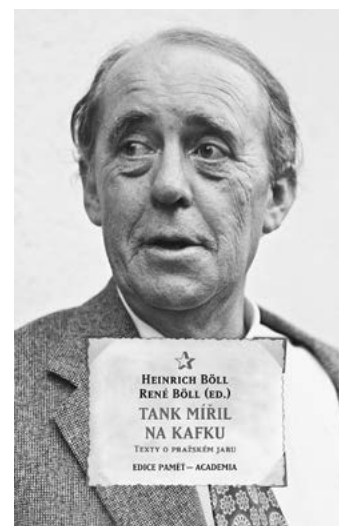
Martin Monckal Smutný (1980),
vystudoval filosofii, historii
a právní vědu na MU, působí
na Historickém ústavu FF MU
a v advokacii.

Srpen 1968 očíma Heinricha Bölla

Jiří Munzar

Heinrich Böll: *Tank mířil na Kafku.*
Texty o pražském jaru (René Böll, ed.),
Academia, Praha 2021, 240 s.

Po roce 1945 u nás německá literatura přestala prakticky existovat. Ani klasikové pro jistotu nevycházeli. Pokud vůbec byly vydávány nějaké překlady z němčiny, tak to byla buď díla Švýcarů, nebo autorů, kteří žili v emigraci. To trvalo dosti dlouho. Situace se začala postupně měnit až počátkem 50. let. Nejprve se začali objevovat někdy poněkud pochybní autoři levicoví, takzvaní pokrokoví. Zdůrazňovala se především jejich protiválečnost. Zhruba až v polovině 50. let pomalu nastávala jistá normalizace.

A současným německým autorem, který se u nás rázem prosadil, byl mladý Heinrich Böll. Roku 1958 byl vydán jeho první knižní překlad (*A neřekl jediné slovo* – předtím byly přeloženy četné povídky a kratší prózy) a větší reprezentativní výbor *Chléb mladých let* vychází roku 1959 v nákladu 30 000 výtisků. Böll se stává velmi populárním, zejména u mládeže: podle statistik knihoven došlo až k tomu, že jeho knihy byly vypůjčovány častěji než díla Karla Maye.

Nešlo však jen o překlady, kterých postupně vyšla celá řada. Kontakt s ním navázali četní literáti, od Jiřího Hájka až po Eduarda Goldstückeru. V 60. letech Böll Československo i navštívil. A posléze došlo k tomu, že byl Svazem československých spisovatelů pozván k návštěvě Prahy v roce

1968. Shodou okolností přijíždí do Prahy 20. srpna, s manželkou a synem Reném, a prožívá zde několik těžkých dnů (zůstává až do 25. srpna). A právě velice pečlivá dokumentace Böllova pobytu v Praze a všechny jeho okolnosti tvoří jádro předkládaného svazku, jehož editorem je syn René, který tehdy s rodiči v Praze byl a hojně fotografoval. Celou knihu také uvádí osobní vzpomínkou.

Nejpozoruhodnější částí knihy jsou autentické Böllovy zápisky z doby pobytu v Praze, a to faksimile a transkripce v českém překladu. To vše je doplněno vysvětlujícími poznámkami. Ty se vztahují především k osobám a místům uváděným v textu. Následuje Böllův delší text o jeho pobytu v Praze „Tank mířil na Kafku“ založený do značné míry na uvedených zápiscích, uveřejněný 20. září 1968 v časopise *Der Spiegel*. Dále pak Böllův rozhovor pro zvláštní vydání *Literárních listů* ze dne 24. srpna 1968 a přepis řady Böllových telefonátů a rozhovorů, které poskytl v září 1968 četným německým časopisům či institucím o událostech, jichž byl v Praze svědkem. Všechny texty jsou doplněny ilustrujícími dokumentárními fotografiemi ze srpna 1968, z nichž mnohé pořídil, jak již bylo zmíněno, sám René Böll, a dále kopiemi českých letáků a dobových výzev i jiných dokladů.

Především německým čtenářům je určen esej Martina Schulze Wessela „Heinrich Böll a pražské jaro“, v němž autor charakterizuje Böllův vztah k Česku. Na něj pak navazuje Jochen Schubert líčením dalšího vývoje tohoto vztahu. Velmi cenná je bibliografie textů a rozhovorů Heinricha Bölla vztahujících se k osobám a tématům Československa 1961 až 1984.

Böllův zážitek srpna 1968 v Praze nepochybně upevnil a posílil vzájemnou blízkost Bölla a Československa, což předkládaná kniha jasně demonstruje. Konkrétně se to projevilo v dalších letech.

Závěrem otázka: Co z Bölla by ještě mělo vyjít česky? Asi výběr jeho textů vztahujících se nějak k Československu. A těch je dost. Psal o svých oblíbených autorech, mnohé přímo recenzoval v německém tisku. Jsou tu jeho četné osobní i oficiální

dopisy do Prahy (např. Seifertovi). Pozoruhodný je například jeho článek o Patočkově atd. Za úvahu by možná stály i ukázky z jeho válečné korespondence, v roce 2001 vyšly dva tlusté svazky a je to velmi zajímavé čtení. Desideratem pak pochopitelně zůstává česká böllovská monografie se všemi náležitostmi. ■

Jiří Munzar (1937), literární historik a germanista, přednáší na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity.

REAKCE

Politické toulky Jindřicha Vacka

V posledním čísle *Kontextů* jsem si přečetl recenzi své knihy *Všechny moje toulky, Lužice, Ceaușeskovo Rumunsko a další*. Jak napovídá už podtitul, kniha má výrazně politický charakter, avšak autorka recenze Alžběta Glancová je zaměřením lingvistka, a proto se ve svém textu soustředila především na zmínky o cizích jazycích. Je třeba ocenit její originální pohled, jeho důsledkem jsou však informace poněkud zavádějící, a proto uvedme věci na pravou míru.

Kniha je rozdělena na pět částí (Dětství, Gymnázium, Fakulta, Rumunsko a Překladatel). V té první se líčí svízelné dětství v komunistickém režimu včetně politické indoktrinace už od školky a v neposlední řadě vnímání Pražského jara dítětem. V části druhé se mluví o gymnaziálních studiích, o řádění StB na našem gymnáziu; zde také začíná líčení mých cest

do Lužice, kde si všímám nelítostné germanizace Lužických Srbů pod vedením SED. Lužice si všímám i v dalších částech knihy. Čtvrtý, nejrozsáhlejší oddíl je věnován mému pobytu na lektorátu v Bukurešti a každodennímu životu v Rumunsku za diktatury Nicolae Ceaușeska – svízelnému shánění základních potravin, drastické populační politice, kultu osobnosti, ostrakizaci cizinců a neustávajícímu strachu z tajné policie Securitate. V tomtéž oddílu se zabývám počátky Ilieskova režimu a jeho neobyčejně brutálními zásahy proti demokratické opozici. Oddíl poslední je věnován mé činnosti redaktora a překladatele po návratu do vlasti.

Alžbětě Glancové nelze upřít snahu o původní přístup. Jistě jí nebudeme vyčítat nedokonalé zvládnutí češtiny, tak příznačné pro dnešní mladé filology (protože jsem se nepřestával vzdělávat, označuje mě za „věčného studenta“ – tímto slovním spojením zpravidla označujeme osoby studující mnoho let, aniž jsou s to svá studia dokončit). Poděkujeme jí tedy a popřejme jí ještě řadu úspěšných recenzí. ■

Jindřich Vacek

Hlavním státním svátkem by měl být den svatého Václava...

Rozhovor s Petrem Kubínem

V letošním roce si připomínáme 1100 let od smrti svaté Ludmily, české přemyslovské kněžny, manželky Bořivoje a babičky knížete Václava. Toto výročí znovu aktualizovalo mnoho nezodpovězených otázek, které se týkají obou světců, ale i kontextu vývoje raného českého státu v desátém století, případně celé svatováclavské tradice. Proto přinášíme rozhovor s profesorem Petrem Kubínem z Katolické teologické fakulty Univerzity Karlovy, který pracuje na Katedře církevních dějin a literární historie a zabývá se především středověkým kultem světců a jejich hagiografií.

Socha svatého Václava-vinaře šlapajícího vinnou révu v kádi od Jana Brokoffa ve dvoře pražského jezuitského konviktu. Zdroj: Wikimedia Commons.

Přinesl letošní svatoludmilský rok nějaké objevy, překvapení, třeba z oblasti archeologické, která se v poslední době hodně rozvíjí – také v souvislosti s přírodními vědami?

Překvapení archeologické se nekonalo, alespoň o něm nevím. Rekonstrukce tváře sv. Ludmily publikovaná r6. září tohoto roku je zcela nepřesvědčivá, protože se z lebky dochovala jen mozkovna, nikoli obličejová část. Zato na květnové konferenci na Karlově univerzitě jsme se vrátili k diskusi o pravosti Kristiánovy legendy – tentokrát se do ní na straně obhájců pravosti zapojil i kolega Grzegorz Pac z Varšavské univerzity a Jakub Izdný z pražské Filozofické fakulty. Jejich argumenty jsou velmi zajímavé a odpověď na ně nebude jednoduchá.

Svého času jsem četl Oldřicha Králíka, který se pochvalně vyjadřoval o Záviši Kalandrovi, přinejmenším v tom smyslu, že vzal vážně vliv pohanství, i když to přehnal. Vzali jsme už to české pohanství vážně, respektive, víme o něm už něco relevantního?

Upřímně, nevím. České pohanství známe málo, spíše si o něm můžeme učinit představu z analogií k situaci u Polabských Slovanů, kteří setrvali v pohanství až do svého hořkého konce ve 12. století. Kalandrova kniha je podle mého názoru skvělá jen ve své první části o nejstarších písemných pramelech, zatímco druhá část o osudech pohanských bohů je zmatečná.

Christianizace je za prvních Přemyslovců téma číslo jedna. Co je aktuálně v této oblasti pro vás nejzajímavější? Asi je zřejmé ta politická orientace, vazba na Velkou Moravu, ale i zápas o niternější povahu křesťanství a víry zachycenou v legendách. Jak nám v poznání české a moravské situace pomáhají zahraniční práce o christianizaci?

Začnu odzadu. Například velká výstava „Credo. Christianisierung Europas im Mittelalter“ v Paderbornu v roce 2013 zachytila, že christianizace raně středověké Evropy za hranicemi bývalého římského impéria postupovala všude podobným způsobem. Někde to bylo násilné (křest, nebo smrt), jinde pokojnější, ale prakticky vždy pod tlakem (vojenským, politickým, kulturním). A mě tedy asi nejvíce zajímá, jestli toto „politické“ rozhodnutí doprovázela také osobní konverze. Na to bohužel neexistuje ani jednoduchá, ani jediná odpověď. Nedovedu si však představit, že by to všechno byl jen kalkul, na to křesťanství příliš silně zapustilo kořeny v celé společnosti. Nicméně nebylo to křesťanství dokonalé, podle Arnolda Angenendta bylo naše náboženství právě v raném středověku ve fázi „unterchristlich“, což se projevovalo jistým, byť asi nevědomým návratem k židovství a pohanství (např. v pojetí obětí, v liturgii).

Sekularizace ovšem zatemnila poznání křesťanské zvěsti nebo pozměnila její chápání. Jak chápat význam úcty ke svatým vzhledem k jádru křesťanské víry?

Teologie kultu svatých byla definována na tridentském koncilu v roce 1563 a v podstatě platí dodnes, resp. podle mého názoru není v kolizi s podstatou křesťanství. Tedy, že je „dobré a užitečné vzývat svaté prosbami... a utíkat se k jejich modlitbám, podpoře a pomoci“. Jediným Vykupitelem a Spasitelem je však podle koncilu pouze Ježíš Kristus.

Christianizace také souvisí s jiným pojetím řádu a práva. Jak a kdy se tyto oblasti zviditelňují natolik, abychom mohli přesněji určit rozšíření a upevnění christianizačního procesu?

Naše nejstarší právní památka, která souvisí s christianizací, pochází už od sv. Cyrila a Metoděje, to je *Zakon sudnyj ljudem*. Další jsou z Čech, a sice *Břetislavova dekreta* (1039) a později *Velké privilegium české církve* (1222), kterým je privilegované postavení církve uzákoněno.

Nelze v tomto směru využít ty zprávy z legend, které mluví o vykupování otroků, boření šibenic či celkové dobrotě knížete Václava, která se zřejmě mohla projevovat při jeho „soudech“ a kterou mohl pobuřovat část své družiny?

Snad ano. Dušan Třeštík říkal, že svatý Václav byl světovým přeborníkem v propouštění vězňů. Jistě se tím chtělo zdůraznit jeho křesťanské milosrdenství. Stejně tak výkup pokřtěných otroků byl bezesporu sociálním pokrokem z dílny křesťanství.

Zpět k Ludmile. Mohl byste nastínit dlouhodobý proces, který vedl k jejímu svatořečení? Co bylo podle vás rozhodující na pomyslné misce vah?

Levý Hradec,
socha
sv. Ludmily od
sestry Zdislavy.

Počátečním impulzem bylo zřízení kláštera (asi roku 967) u pražského kostela sv. Jiří, kde byla Ludmila pohřbena. První abatyše, Ludmilina pravnučka Mlada, dala sepsat ludmilskou legendu *Fuit in provincia Boemorum* a dala v klášteře uctívat prababičku jako světici. Úcta ovšem dlouho setrvala jen uvnitř této duchovní instituce. Českou patronkou se Ludmila stala až v polovině 12. století. K oficiálnímu svatořečení nikdy nedošlo, respektive byla uznána světici vlastně jen *via facti* až pražským biskupem Danielem I. (1148–1167) s platností pro celou pražskou diecézi, tj. tehdy pro celé Čechy.

Máte nějakou oblíbenou pasáž z ludmilských/svatováclavských legend?

Nemám rád opilce. Takže se mi líbí pasáž z *Crescente fide*, že sv. Václav dával přivazovat břichem ke stolu a přísně zmrskat mnoha biči ty, kteří se opíjeli v hospodách.

Na druhé straně, vzpomínám si na nějakou pasáž z legend, že se Václav občas příliš napil a ráno měl výčitky svědomí, možno-li to tak formulovat. Mimochodem, právě tyto pasáže z legend jsou vlastně velmi věrohodné, ne?

To je u Kristiána. Máte pravdu, takto se dá vlastně kontrovat Václavově přísnosti vůči opilcům. Do ideálního obrazu světce to sice nezapadá, ale Kristián tak chtěl vyzvednout jeho schopnost kát se.

Přišel jste s dalšími argumenty k dataci Kristiánovy legendy. Odborníkům jsou známe, ale širší veřejnost by možná zajímalo, v čem je datace tak důležitá, že se o ni přou historikové už mnoho desetiletí?

Historikové se o ni přou už dokonce čtvrt tisíciletí, přesně od roku 1757, kdy pravost Kristiánovy legendy jako první zpochybnil piarista Gelasius Dobner. Problém je v tom, že to není obyčejná legenda nebo dvojlegenda o sv. Ludmile a sv. Václavu, ale současně vyprávění o počátcích českého, resp. moravského křesťanství. Jak známo, podle Kristiána má české křesťanství původ na Moravě u sv. Metoděje. Spor je tedy veden mimo jiné o to, kdy mohla taková koncepce českých dějin vzniknout, zda v 10., nebo 12., nebo 14. století.

To je na Kristiánovi právě zajímavé, ta linie moravsko-česká. To zaslouží pozornost, je to téma ostatně také dlouhodobě sledované. Jak je svatoludmilské a svatováclavské křesťanství ovlivněno byzantskými misionáři?

Podle Kristiána zásadně. Kristián je vášnivým obhájcem slovanské liturgie. Stejně tak samozřejmě autor *První staroslověnské legendy*, podle něhož se malý Václav dokonce na přání sv. Ludmily naučil slovanskému písmu. Pokud se křesťanství v Čechách opravdu ujalo za časů sv. Metoděje, a není důvod tomu nevěřit, mělo cyrilometodějské pojetí christianizace na první křesťanské generace Čechů

Petr Kubín

bezesporu velký vliv. Ten sahá, jak známo, až do 11. století.

Další souvislost s Ludmilou představuje Jiřský klášter na Pražském hradě. Jaká je historie tamního ženského řádu, který ctil Ludmilu jako světici? Kde se vlastně nějak výrazněji ctí Ludmila v dnešní době, mimo nějakou obligátní zmínku v liturgii?

Kosmas píše o založení benediktinského kláštera u svatého Jiří k roku 967. Rok je asi správný, ale možná že prvních sto let existence tam nežily benediktinky, ale kanovnice. Pro Ludmilin kult to ale není podstatné. Hrob světice a později zemské patronky byl hlavní slávou této instituce až do jejího zániku za Josefa II. Dnes se Ludmila ctí v celých Čechách i na Moravě. Centrem úcty zůstává samozřejmě bývalý klášterní kostel sv. Jiří na Pražském hradě a vesnice Tetín se svými třemi kostely nad řekou Berouňkou.

Genderová studia zvedla otázku postavení žen v minulosti, přičemž právě na svaté Ludmile – a třeba i Drahomíře – vidíme obrovský vliv, jaký měly ženy v raném středověku: v politice, při christianizaci, ve výchově mladých knížat, na panovnickou družinu. A zdá se, že Ludmila nebyla žádná výjimka. Co z toho pro genderové teze plyne?

Raně středověký svět byl samozřejmě světem mužů, stejně jako tomu bylo v následujících staletích až

donedávna. Ludmila se stala křesťankou, protože se její muž stal křesťanem. Právě proto i Drahomíra musela být křesťankou, a nikoli zůstat pohankou, jak nám to sugeruje Kristián. Vliv obou žen vystoupil do popředí jen tehdy, když kníže Vratislav zemřel a dědic Václav byl ještě nedospělý. Přesto však nelze vyloučit, že to byla právě babička, kdo na Václava ve smyslu náboženském nejvíce zapůsobil.

Ludmila, Spytihněv, Vratislav, Václav, Boleslav – to jsou počátky českého státu, alespoň podle tradičnějších výkladů. Dá se z toho vyvodit, jaké jsou základní a obecné charakteristiky státu a státní „ideje“? Do jaké míry stát potřebuje nějakou jednotící myšlenku, kterou v minulosti představovalo křesťanství?

Český stát vznikl v okamžiku, kdy přijal křesťanství. Předtím hovoříme o kmenové společnosti. Po dlouhých tisících let bylo křesťanství hlavní ideou českého státu, podobně jako u jiných evropských států. Toto paradigma je tak silné a tak podprahově přítomné v české společnosti, že ho nemohlo změnit ani čtyřicet let ateistického komunismu a nemůže ho změnit ani současný sekulární liberalismus.

Vzpomínám si, že Dušan Třeštík při diskusích o stanovení „svátku české státnosti“ na 28. září argumentoval rozporem mezi tímto datem a 28. říjnem 1918, dnem, kdy vznikl moderní republikánský stát, k němuž se hlásíme. Jak po letech vnímáte tento rozpor?

Domnívám se, že dnes by se měl stát hlavním státním svátkem den sv. Václava. Je to smysluplné, protože 28. září nás spojuje s celými dějinami českého státu. Zato Československo už 30 let neexistuje, a konečně republika nebyla vyhlášena 28. října, ale až 14. listopadu 1918. ■

/ Rozhovor připravil Jiří Hanuš. /

Michaela Pejčochová

Malíř a sběratel Vojtěch Chytil a umění Dálného východu

Čchen Pan-ting, *Podzimní řeka*, 1930, tuš a barvy na papíře, 44 × 52 cm, sbírka Národní galerie v Praze. Repro: Michaela Pejčochová, *Posel z Dálného východu*, Praha: Národní galerie v Praze, č. kat. 48.

Cesty osudu bývají občas spleťité, a to se týká jak příběhů lidských, tak těch, které se vážou k životní dráze uměleckých předmětů. Příkladem *par excellence* jsou díla asijského umění v evropských sbírkách, která vznikla v jiném kontextu na druhém konci světa a původně plnila funkce naprosto odlišné od těch, v nichž se s nimi setkáváme dnes. V Číně, Japonsku, Koreji nebo Tibetu je vyhledali nadšenci, kteří často obětovali pohodlí a jistoty života v Evropě a vydávali se na dalekou pouť do zemí, kde bylo všechno nové a vzrušující, ale zároveň jiné, pro Evropana nezvyklé až šokující. Mnozí prvorepublikoví cestovatelé si přiváželi na památku či pro potěšení umělecká díla, která obdivovali pro jejich estetické kvality i vynikající řemeslné provedení. Několik z nich se na dovoz a obchod s asijským uměním začalo přímo specializovat, když zjistili, jak velký může mít takový artikl v Evropě úspěch. V Československu dvacátých a třicátých let to byli především Joe Hloucha, Josef Martínek a Vojtěch Chytil. Malíř Vojtěch Chytil vystudoval pražskou Akademii výtvarných umění, a o tato díla se tudíž zajímal i profesionálně. Jeho sbírka dálnovýchodního umění, jejíž část se dnes nachází ve fondech Národní galerie v Praze, stejně jako jeho vlastní životní pouť se ubíraly spleťitými cestami, které by vydaly na román. Podívejme se na nejzajímavější a nejpoutavější momenty Chytilova příběhu a na fenomenální úspěch, který v meziválečné Evropě zaznamenala umělecká díla přivezená z Číny, Tibetu a Japonska.

MLÁDÍ A STUDIA, PRVNÍ CESTA NA DÁLNÝ VÝCHOD

Vojtěch Chytil se narodil 4. února 1896 do chudé rodiny krejčího v osadě Kandia v okrese Prostějov. Dětství strávil v nedaleké Litovli, kde absolvoval obecnou školu a čtyři třídy zemské reálky. O Chytilův osobní a umělecký rozvoj se údajně zasloužil jeho středoškolský pedagog Otakar Lachman, který byl absolventem pražské Akademie výtvarných

Vojtěch Chytil (1896–1936), 20.–30. léta 20. století, soukromá sbírka.

umění, kam v roce 1912 odešel studovat i šestnáctiletý Vojtěch. Do roku 1915, kdy do Chytilových studií vstoupila světová válka, stihl ukončit pět semestrů Všeobecné školy pod vedením profesorů Josefa Loukoty, Vlaha Bukovace a Jana Preislera. Poklidná doba studia byla přerušena vypuknutím první světové války, která Chytila zavála na východní frontu. Během tzv. Brusilovy ofenzivy padl v červnu 1916 do ruského zajetí, a coby zajatec prošel Ruskem přes Kyjev a Tambov až do Čeljabinsku. Zde se „přihlásil do služeb Národní rady“, tj. fakticky přeběhl z řad rakousko-uherských zajatců k některému z československých vojenských útvarů, které na Ukrajině a Rusi bojovaly po boku ruských vojsk proti Rakousku-Uhersku. Počátkem roku 1918 pak válkou zmítané oblasti opustil a vydal se na cestu přes Sibiř na Dálný východ. Předtím však – pravděpodobně právě v Čeljabinsku – padl znovu do zajetí, tentokrát německého. Podle vzpomínek

Chytilova čínského žáka Li Ťien-čchena byl zajat německou armádou a odsouzen k smrti zastřelením. Když však vyšlo najevo, že má u sebe malířské náčiní, němečtí velitelé ho údajně požádali, aby je portrétoval, a odměnou za malířské dílo mu darovali svobodu.

Chytil podle vlastních slov projel počátkem roku 1918 s malým příručním kufříkem a třemi sty rublů v kapse vlakem větší část Sibiře až do Vladivostoku. Zde se dal najmout na loď plující do Japonska, kde za stravu a přístřeší sloužil jako pomocný kuchař, a z Japonska pak pokračoval lodí do Šanghaje, odkud se na jaře 1918 dostal proti proudu Dlouhé řeky hluboko do vnitrozemí, až do města Chan-kchou (dnešní Wu-chan). Zde měl doporučení do italského kláštera kongregace kanošiánek, kde se mu dostalo vlídného přijetí. Řádové sestry mu přidělily čistý pokoj, po dlouhé době dostal dosyta najíst a mohl se alespoň částečně zotavit z válečných útrap. Poté se ho ujal český rodák MUDr. Urbánek, který mu prý přispěl na malířské potřeby a podporoval ho v tom, aby si prodejem vlastních obrazů vydělal na živobytí. Chytil brzy pronikl i do ruských kruhů, k nimž měl jakožto bodrý Moravan nejblíže, a spřátelil se s členy bohaté rodiny J. K. Panoffa, usazené v Chan-kchou již řadu desetiletí. V létě společně podnikali výlety do vzdálenějších oblastí čínského vnitrozemí, kde Chytil poznával realie místního života a učil se čínskému jazyku, dějinám a kultuře. Zároveň sbíral náměty pro svá díla, která jak na cestách, tak později po návratu do Chan-kchou maloval a prodával. Od 5. do 7. prosince 1918 se zúčastnil výstavy zahraničních malířů pořádané ve Francouzském klubu v Šanghaji. Chytil zde vystavoval několik akvarelových krajin a jeho díla byla údajně pozoruhodně detailní a barevně působivá. Prodejem většiny vystavených prací vydělal značnou částku, která mu umožnila se počátkem roku 1919 přestěhovat do starobylého sídelního města Peking.

Zde se usadil v cizinci oblíbeném luxusním Hotelu Peking a do léta 1919 vytvořil na padesát

olejů, akvarelů a pastelů, které se chystal o Vánocích vystavit a výtěžek z prodeje použít k návratu do Evropy. Zároveň se obdivoval tradičním stavbám v Pekingu, které podle dobových svědectví měly jedinečnou atmosféru prodchnutou staletími čínské historie. Chytil také chodil na představení čínské opery a maloval v zahradách někdejšího císařského paláce v Zakázaném městě, který byl krátce předtím otevřen veřejnosti. Stýkal se s dalšími cizinci a snažil se, stejně jako původně v Chan-kchou, získat odpovídající známosti, které by mu v Pekingu pomohly při budování kariéry.

Výtěžek z výstav koncem roku 1919, které podle některých informací proběhly nejen v Pekingu, ale i v Šanghaji a v Honolulu, pravděpodobně naplnil očekávání a Chytil se roku 1920 vrací zpět do Československa. Počátkem letního semestru se zapsal jako student v ateliéru Vlahy Bukovace na pražské AVU a poslední ročník svého studia malby pak strávil v malířské škole Vojtěcha Hynaise, jejímž absolvováním v létě roku 1921 studium na AVU zakončil. Ač podle všeho jako student nevynikal svými uměleckými vlohami nebo originalitou stylu, získal Chytil na Akademii solidní přípravu v malbě technikami, které v té době tvořily základ evropské malířské praxe. Zároveň již po svém prvním návratu do Evropy těžil z tehdy ojedinělé osobní zkušenosti se životem v Číně, kterou využil například při představení svých děl a předmětů dovezených z Asie při výstavě v Rubešově galerii na Národní třídě v Praze v březnu 1921. Malba olejů a akvarelů se mu od této chvíle stala hlavním zdrojem obživy. Později mu navíc umožnila navázat kontakty s čínskými umělci, které se ukázaly jako stěžejní pro budování jeho sbírky čínského malířství a celou další kariéru prostředníka mezi kulturami Západu a Východu.

Chytilův příjezd do Československa z opačného konce světa v roce 1920 však nebyl zcela šťastný, neboť řada jeho příbuzných a přátel nepřežila první světovou válku, a tak se Vojtěch kromě společnosti pražských spolužáků ani neměl kam vrátit. Zároveň dle vlastních slov zažíval kiplingovské „volání

Východu“, které pochopí jen ten, kdo někdy na Dálném východě žil delší dobu. Proto již před koncem svých studií podal Ministerstvu zahraničních věcí žádost o přidělení místa tlumočnicka při zastupitelském úřadu v Číně a ministerstvo ho v polovině roku 1921 přijalo do svých služeb coby smluvního úředníka.

Konzulárním úředníkem v Peking

Nejprve byl vyslán do Tokia, odkud se 26. října 1921 spolu s legačním radou Rudolfem Weinzetlem přesunul na nově zřízené vyslanectví v Peking. Zde se ujal konzulární agendy, nad rámec svých oficiálních úkolů se nicméně snažil obnovit kontakty v uměleckých kruzích a mnoho času a energie věnoval vlastní umělecké tvorbě. Již v roce 1922 dle dobového tisku vystavoval své obrazy v Hotelu Peking a během několika dní zde údajně prodal téměř všechna z šedesáti vystavených děl, kterým vévodily

akvarely v čínském stylu, námětově čerpající z Japonska a Číny. Také přednášel na Pekingském učitelském institutu a na Pekingské univerzitě a snažil se vybudovat si dobrou pozici mezi západními umělci usazenými v Číně. Pravidelně se také účastnil výstav, které každoročně pořádal Pekingský institut krásných umění, akademická instituce, kterou v Číně založili cizinci, aby pod její hlavičkou organizovali výstavy, koncerty, přednášky a divadelní představení.

Časopis vydávaný tímto institutem přináší řadu svědectví o tom, že zmíněné výroční výstavy představovaly významné společenské události, a Chytilova angažmá tak vypovídají o tom, že si jistou pozici v místních uměleckých kruzích bezpochyby vydobyl. Ve stejné době zde působil ještě další Čechoslovák, sochař Bohuslav Jan Kočí, a díla obou z nich dobová kritika uvádí mezi pracemi, které si na výstavách cizinců v Číně získaly jisté renomé. Chytil se však již záhy po svém návratu do Číny začal věnovat i pedagogickým aktivitám a od roku 1923 vyučoval

Vojtěch Chytil, *Císařské hrobky poblíž Mukdenu*, 1922, akvarel, papír, 18 × 24 cm, soukromá sbírka.

Vojtěch Chytil, malba *Mongolský domorodec* vystavená na výroční přehlídce prací západních malířů v Číně, 1925, technika a rozměry neznámé, *The China Journal of Science and Arts* III, č. 5, květen 1925, s. 295–296.

A Mongolian Tribesman, by V. Chytil, of Peking.

Svatební fotografie Vojtěcha Chytila a Niny Michailovny Kokorin, Peking, březen 1925, soukromá sbírka.

na katedře západní malby Pekingské malířské akademie. Zde učil malbu olejem a akvarelem a měl jedinečnou možnost seznámit se s mladými kreativními umělci, kteří tu studovali, i se zavedenými mistry vyučujícími na katedře čínské malby. Tyto kontakty se později ukázaly jako zásadní pro budování Chytilovy sbírky moderní čínské tušové malby. Ze životopisných údajů vztahujících se k tomuto období Chytilovy kariéry jsou významné ještě dvě skutečnosti: v březnu roku 1925 rozvázal pracovní poměr s ministerstvem zahraničí, kde byl opakovaně kritizován, že se místo svým povinnostem konzulárního úředníka věnuje především uměleckým a pedagogickým aktivitám. Ve stejném měsíci Chytil také v Pekingu uzavřel manželství s ruskou občankou usazenou v Číně Ninou Michailovnou Kokorin. Ta se pak stala Chytilovou nerozlučnou společnicí po zbytek jeho krátkého života a zásadním způsobem se zasloužila o zachování jeho budoucích uměleckých sbírek v Československu.

Výuka nastupující generace čínských malířek a malířů na Pekingské malířské akademii

Chytil vyučoval v Pekingu až do léta 1927, kdy odjel do Evropy s cílem uspořádat velké výstavy čínského umění. Mezitím se občas vracel do Československa, aby zde navštívil rodinu a přátele, a dokonce si spolu se svou sestrou a švagrem pořídil usedlost poblíž slovenských Piešťan, kde se zdržoval během evropských pobytů a vozil sem i zahraniční hosty. Mezi ně patřil Chytilův čínský žák Wang Meng a žačka Sun Kche-wu, kteří s ním přijeli v létě 1926. Aby se zdokonalili v evropských technikách malby, zapsali se na pražskou Akademii výtvarných umění a následující tři roky studovali v ateliéru Maxe Švabinského. Vedle toho se také stali senzací československých uměleckých kruhů a pomáhali Chytilovi šířit renomé moderního čínského malířství. Oba umělci, v dobových materiálech označovaní jako snoubenci, si pronajali pokoj v domě na Letné poblíž AVU a spřátelili se s řadou českých umělců. Jejich díla sice v Číně zapadla a dnes je ve většině historických studií o vývoji čínského malířství ve dvacátém století nenajdeme, avšak v meziválečném Československu byla oblíbená jak dobovými umělci, tak uměnímilovnou veřejností. Wang a Sun se také účastnili různých společenských událostí a objevovali se na vernisážích, kde se s nimi mohlo místní publikum osobně setkat a vyptat se jich na specifika čínské malby. V malém měřítku se tak v Praze opakovala situace známá například z Paříže nebo Berlína, kam čínští, japonští i jiní umělci z asijských zemí přijížděli, aby se seznámili s evropským uměním a zařadili se se svými pracemi do mezinárodního světa moderního umění, kde byly individuální a exotické prvky vysoce ceněny.

Vedle Wang Menga a Sun Kche-wu, kteří strávili několik let v Evropě, učil v Číně Chytil ještě řadu dalších mladých umělců, jejichž malířské styly a syntéza čínské tradice malby se západními prvky byly originální a ve své době vysoce ceněné. Smutným paradoxem však zůstává, že většina z nich

Sun Kche-wu a Wang Meng během svého pobytu v Praze, 1926–1929, soukromá sbírka.

také propadla sítem dějinného vývoje a dnes jsou jejich jména i díla prakticky neznámá. Informace v materiálech vztahujících se ke kariéře Vojtěcha Chytila v Číně tak přináší také ojedinělé svědectví o těchto dnes pozapomenutých umělcích a v některých sbírkách, jejichž původ lze vystopovat až k Chytilovým meziválečným výstavám a prodejům uměleckých děl v Evropě, jsou výjimečně zachovány i jejich práce.

Jedním z nejzajímavějších mezi těmito zapomenutými malíři je Siao Sung-žen, který pocházel ze severočínského Tiencinu (v dobových materiálech uváděný jako Hsia-sen-tschen nebo v angličtině jako S. J. Hsiao). O jeho životních osudech se dochovalo jen málo informací. Na některých obrazech používal přezdívku Jednooký poutník, což by mohlo naznačovat, že v mládí přišel o jedno oko, a údajně neměl lehký život. V dětství ho rodina nepodporovala, avšak i navzdory tomu odešel do Peking, aby se tu učil malířství. Dle dobového tisku a informací

zachovaných v Chytilových katalogích Siao již jako velmi mladý vynikl odvážným modernistickým stylem tušové malby, pracujícím s prvky expresionismu a fauvismu. Do svých děl také zapracovával myšlenky buddhismu a některé malby hraničily s mystickými obrazci. Maloval i uměřené tradiční náměty, jako například krevety nebo podobné drobnější kompozice, avšak zachovaly se i jeho rozměrné krajiny a nevšední figurální výjevy. Později působil v Tiencinu, kde měl také několik výstav včetně přehlídky v Café Riche od 4. do 7. prosince 1930, na níž se objevilo několik jeho figurálních kompozic ve značně individuálním stylu. Podivuhodné je i to, že na stránce listu *Pej-jang chua-pao* propagující tuto výstavu je spolu s umělcem zachycena Nina Chytilová, označená jako „foreign artist“. Obraz *Bohyně Kuan-jin*, který je zde také reprodukován, byl později součástí sbírky manželů Chytilových a je dodnes zachován ve sbírce Národní galerie v Praze. Mezi další Siao Sung-ženova díla, která se ve třicátých letech objevila na Chytilových evropských výstavách, patří triptych nazvaný *Tři obrazy z přírody* a další značně individualistické krajiny.

Další pozoruhodnou skutečností, jež vysvětluje ze studia dobových pramenů a Chytilových materiálů vztahujících se k čínské malbě, je poměrně vysoké zastoupení a podpora ženských autorek, které se ve dvacátých a třicátých letech podílely na aktivitách komunity mladých pekingských umělců ve stejné míře jako mladí malíři. Z období Chytilovy výuky na Pekingské malířské akademii se zachovala svědectví o tom, že místní studenti založili množství spolků a skupin a členové některých z nich si dokonce pronajali společné bydlení, kde spolu volně žili studenti obou pohlaví, což bylo v tehdy ještě velmi konzervativní Číně značně revoluční. Vzpomínka malíře Li Tien-čchena přináší barvitě detaily:

„Atmosféra na Pekingské akademii byla tehdy velmi živá. V Pekingu existovalo několik vyhlášených uměleckých společností, jako například Společnost devíti přátel,

Vojtěch Chytil se svými žáky během výstavy Společnosti záře umění v Pekingu, červen 1926, soukromá sbírka.

kteřou založili Li Kchu-čchan, Wang Meng a další, Společnost pro studium akvarelu Liou Kchaj-čchüho a Li Jou-chenga, a já se Šao Te-fangem, Wang Čen-tuoem a dalšími jsme založili Společnost záře umění, která se věnovala především výzkumu západního malířství. Byli jsme mladí, plní energie, nadšení do umění. Nejprve jsme všichni bydleli odděleně, avšak rozhodli jsme se, že budeme žít a pracovat společně. Proto jsme si v Pekingu pronajali tradiční dům a nějakých deset studentů tam ‚rozbilo stan‘, vrhli jsme se zde do studia jako o život. Přihodila se však jedna věc, která vzbudila velký rozruch. Tehdy jsme se ve škole učili malovat podle modelu. Bydleli jsme také chlapci a dívky společně a někdy jsme si večer do našeho domu Společnosti záře umění zvali modelku, kterou jsme pak nahou malovali. To však samozřejmě brzy narazilo. Nejprve nás uviděl bytný, jak si tam po večerech malujeme nahé dívky a užíváme při tom zábavy, a nesmírně se vyděsil. Jakmile se pak věc roznesla mezi sousedy, bylo to horší, než kdybychom založili požár: ‚Viděli jste

to, tahle banda studentská, každý večer si tam tahá holky, baví se u toho a maluje tam hambaté obrázky!‘

Konečně, byla to Čína dvacátých let. Sousedi měli pocit, že domek studentů ze Společnosti záře umění se proměnil v doupě samotného ďábla. Majitel už to nevydržel a rozdal nám výpovědi z nájmu začínající slovy ‚Prosím o prominutí, velevážený pane studente / slečno studentko‘. Nechtěl si to nechat za žádnou cenu vysvětlit, trval na tom, že to musíme rozpustit. Profesor Chytil tehdy pojal úžasný nápad. Rozhodl se uspořádat v hlavní síni Ústředního parku Výstavu obrazů Společnosti záře umění, kde představil naši tvorbu. Pamatuji si, že výstavu tehdy přišel osobně zahájit rektor Akademie Lin Feng-mien a že zástupy návštěvníků nebraly konce. Díla jsme také do posledního prodali. Jeden můj akt si židovský majitel nakladatelství koupil za 60 dolarů západní měny, což pro mě, chudého studenta, tehdy bylo nepředstavitelné jmění. Pozval jsem pak za mě profesora Chytila a své kolegy ze Společnosti záře umění na večeri.“¹

Siao Sung-zen a jeho obrazy, na fotografii vlevo s Ninou Chytilovou, *Beiyang huabao* 12, 4. prosinec 1930, č. 559, s. 3.

Vedle nabourávání konvencí staré morálky, které je pro umělecký svět typické i na jiných místech světa, je v popisované situaci pozoruhodné především zrovnoprávnění ženských malířek, jež v Číně tradičně působily spíše v ústraní a jejich dílům byla v minulosti věnována nepoměrně menší pozornost než dílům jejich mužských protějšků. Značné zastoupení ženských malířek ve zmiňovaných uměleckých spolecích a na studentských výstavách v meziválečném Pekingů ukazuje, že mladé umělecké kruhy kromě západních technik přijaly i některé západní zvyklosti, jimž v nemravnosti

bezpochyby vévodila malba podle nahých modelů a modelek. Mladé malířky však zároveň dostaly bezprecedentní příležitost k tvorbě a prezentaci svých děl, z nichž některá můžeme najít v dobovém tisku a ojediněle se zachovala dodnes.

Chytil například opakovaně mluví o malířském spolku Nan-tchien chua-še, kde působila řada umělekyní jeho doby, jež navazovaly na dílo raně čchingského malíře Jün Šou-pchinga a inspirací jim byly jeho barevně efektní obrazy květin. Jednou z nich byla umělkyně Luo Pao-šen, o jejíž práci se Chytil zajímal a reprodukce se občas objevily i v československém tisku. K jejímu životu a dílu se v čínských i evropských pramenech opět dochovalo jen minimum informací: jejím otcem byl lékař Luo Šou-pching a sama Luo Pao-šen patřila mezi první absolventy Pekingské akademie. Malovala jak čínskou, tak západní technikou a věnovala se hlavně malbě květin technikou pracného štětce. Prý nasbírala na dvě stě druhů květin rostoucích v Pekingů a okolí a vytvořila z nich malířský manuál. V revui *Salon* je otištěn její obraz s titulem *Rybky pod větví magnolie* z roku 1930 inspirovaný Jün Šou-pchingovou malbou, který má totožnou kompozici jako dílo Sun Kche-wu z léta roku 1929, jež je výslovně věnováno Vojtěchu Chytilovi. To naznačuje možnou existenci originálu, který malířky v Pekingů kopírovaly, a Vojtěch Chytil pak obě výsledné práce získal pro svou sbírku. Mezi díly umělekyní z tohoto období se tzv. zlaté rybky objevují poměrně často. Další z maleb s tímto námětem – a jeden ze vzácně dochovaných obrazů od Sun Kche-wu – se nachází ve sbírce Západočeského muzea v Plzni.

Kontakty s čínskými mistry tušové malby

Vedle kontaktů s mladými umělci, které Vojtěch Chytil podporoval a pomáhal jim nejen v jejich umělecké kariéře, ale i existenčně prodejem uměleckých prací, měl na Pekingské akademii jedinečnou příležitost poznat tvůrce, kteří patřili v té době

Wu Čchang-š', *Zátiší pijáka*, 1924, tuš a barvy na papíře, 88 x 46 cm, sbírka Národní galerie v Praze. Repro: Michaela Pejčochová, *Posel z Dálného východu*, Praha: Národní galerie v Praze, č. kat. 1.

v Pekingu k nejvýznamnějším. Na katedře čínské malby působili známí malíři Čchi Paj-š', Čchen Pan-ting, Siao Sun, Pchu Žu a další, jejichž obrazy tam Chytil objevil a propadl jejich kouzlu. Především tvorbu Čchi Paj-š'e obdivoval natolik, že se rozhodl získat pro svou sbírku co největší počet děl a po svém návratu do Evropy roku 1927 je neúnavně propagoval na svých výstavách. O této trojici malířů

hovoří Chytil podrobně v článku *Návštěvou u největšího malíře Číny*:

„Peking, to město pagod a zlatých paláců, má svůj Montmartre v západním městě – v té spleti ulic, v nichž jen rikšové se vyznají. Tu jsou celé obchody s čínskými štětci, těmi štětci, z nichž zrodilo se čínské písmo, knižní antiquariaty. Tu v čínském chrámu sní své zpoetisované krajiny největší krajinář soudobé Číny Hsia čen dzun [Siao Sun], opodál v pyšném dvorci obklopen pokoji plnými sezonních květin a krsků, vdechuje na hedvábí své květiny šedesátiletý Čen pan ting [Čchen Pan-ting]. Nestorem a současně největším umělcem dnešní Číny jest dvaasedmdesátiletý Či bai ši [Čchi Paj-š'] a jelikož Číňané počítají ode dne početí, a nikoliv jako my ode dne narození, jest mu letos téměř 73! Zabušíte na vrata, provedou Vás několika nádvořími a již jste v atelieru s velkými stoly (čínský umělec maluje tak, že obraz leží na stole vodorovně), tušové skvrny jsou na stole, na podlaze i na kaftanu právě se objevivšího Či. Vyhlíží jako statný padesátník tento bodrý stařík...“²

Čchi Paj-š' se narodil 1. ledna 1864 v provincii Chu-nan a v mládí se vyučil truhlářem. Již od dětství údajně rád načrtával zvířata, rostliny a lidské postavy, ale vzhledem k nuzným podmínkám, v nichž vyrůstal, si nemohl pořídit malířské náčiní. V osmnácti letech se poprvé dostal k malířskému manuálu *Zahrada Hořčičné semínko*, který si vypůjčil a okopíroval přes tenký papír. Výjevy z tohoto manuálu později využíval i jako předlohy pro své řezby. Postupně si budoval renomé vesnického malíře a sousedé si u něj objednávali portréty nebo drobné malby. Roku 1900 vydělal prodejem obrazů větší finanční obnos a pronajal si obydlí v klášteře poblíž své rodné vesnice. Zařídil si zde Studio na Vypůjčené hoře, k němuž pak s oblibou odkazoval

Vojtěch Chytil na návštěvě v Čchi Paj-š'ově malířském ateliéru v Pekingu, asi 1930, in: Adolf Hoffmeister, *Kuo-chua*, Praha: SNKLHU, 1954, obr. 49.

v nápisech na obrazech. Od roku 1919 přesídlil do Pekingu a přimluva několika vlivných místních literátů mu přinesla významné zakázky i další kontakty. Maloval především v žánru květín a ptáků, obzvláště žádaná byla jeho vyobrazení travin a hmyzu. Doma prý dokonce různé druhy hmyzu choval, aby je mohl studovat a malovat co nejvěrněji podle jejich skutečného vzezření. Zároveň se proslavil odvážnými krajinnými výjevy, které zachovávaly všechny konvence tradiční tušové malby, avšak použitím výrazné barevnosti a vynikající prací se štětcem a tuší přinesly do této disciplíny řadu inovací a svěžích prvků.

Čchi Paj-š'ovo dílo kromě okruhu tradičně orientovaných intelektuálů brzy začali obdivovat především japonští sběratelé usazení v Číně a v průběhu dvacátých let se k nim přidalo i několik západních cizinců, z nichž byl Vojtěch Chytil mezi prvními. Ve svých časopiseckých článcích, které posílal do listů po celé střední Evropě, Chytil tuto svou roli s oblibou přikrášloval, jeho prvenství v seznámení evropského prostředí s Čchi Paj-š'ovými díly je nicméně nepopíratelné. Sám se nechal slyšet například následovně:

„Jakožto umělec jsem byl prvním cizincem, který byl roku 1921 přizván, aby učil

západní (evropské) umění na Pekingské akademii, nejvyšší čínské výtvarné škole. Přirozeně jsem se tak důvěrně seznámil s čínským uměním a s žijícími čínskými umělci, z nichž většina působila jako profesori ve stejné instituci. Při studiu čínského umění u samého zdroje jsem zjistil, že ačkoliv toho Západ ví mnoho o starém čínském umění, o moderním umění není nic známo ani v Evropě, ani v USA. Ve všech evropských slavných knihách (Glaser Kurt, Bushell, Kümmel) a dokonce i v knize od [Američana] prof. Fenollosy převládá názor, že v posledních staletích zažívalo čínské umění úpadek, stagnaci. Historik umění jde samozřejmě [jen] do minulého století a mezi cizinci (vyjma Japonců) jsem byl prvním, kdo objevil nebo kdo pochopil, že v čínském malířském umění se udála velká změna. Že umělecká revoluce se udála dříve než ta politická. Že dva apoštolové východního umění, Wu Čchang-š' a Čchi Paj-š' vytvořili novou malířskou školu, prolomili okovy, které svazovaly poslední generace umělců, jež se věnovaly pouze kopírování velkých mistrů minulosti.

Wu Čchang-š' je mrtev. Jeho jméno je v knize čínských dějin, v Šanghaji mu japonští milovníci umění vztyčili sochu a je dnes zván bódhisattvou dálnovýchodního umění! Čchi Paj-š' je stále živ, ač je mu již 73 let, a dovoluji mi citovat obdivná slova K. Glasera (K. Glaser, autor knihy *Die Kunst Ostasiens*, Muzeum Berlín) o Čchi Paj-š'ově umění: „Prastarý duch čínské malby slaví své vzkříšení v oněch dílech Čchi Paj-š'ových, v tomto umělci žije celá moudrost jeho předků. Rozměrné obrazy atd. se svou důstojností řadí po bok nejvýznamnějších výtvorů starého čínského umění, podobně jako je tomu s obrazy Van Gogha [ve vztahu] k jeho holandským předchůdcům, jako

s Cézannovými obrazy k dílům Poussina!'
A slovy nejvýznačnějšího vídeňského kritika: „Dnes není v celé Evropě jediné ruky, která by dokázala vytvořit cosi byť jen srovnatelného s takovými mistrovskými díly. Při pohledu na něco téměř neuvěřitelného zůstáváme oněmělí úžasem.“³

Díky svým konexím z Pekingské malířské akademie byl Chytil s Čchi Paj-š'em v poměrně úzkém kontaktu, navštěvoval ho i v doprovodu dalších dvou malířských přátel – Čchen Pan-tinga a Siao Suna – v jeho ateliéru a pořádali bujaré večírky:

„Dlouholetý styk s žijícími umělci umožňuje mi přátelství a důvěrnost s nimi. Dodává mi celou řadu nových poznatků a zkušeností, jež jinak cizinci jsou nedostupné. Často míváme veliké dinner (včera jsme měli podobné) s Či-bai-šim [Čchi Paj-š'em], Čenpantingem [Čchen Pan-tingem] a Hsia Chen dzunem [Siao Sunem], na nichž se mnoho debatuje o umění vůbec a na nichž Západ stýká se s Východem.“⁴

Z Čchi Paj-š'ovy tvorby nakonec Chytil, ať už od umělce samotného či z jiných zdrojů, zakoupil kolem sto padesáti prací, které prezentoval na svých evropských výstavách a řadu z nich zde prodal svým současníkům. Z tvorby dalších dvou významných mistrů, s nimiž byl Chytil v Pekingu v nejtěsnějším kontaktu, pořídil od každého několik desítek prací. Malby, kterých si cenil nejvíce a považoval je z tvorby těchto umělců ve své době za nejvýznamnější, však nikdy neprodal a zůstaly v majetku jeho manželky Niny i po Chytilově smrti. Díky tomu se pak řada vynikajících Čchi Paj-š'ových, Čchen Pan-tingových i Siao Sunových prací dostala do sbírky Národní galerie, které je Nina po své smrti odkázala, a dnes tvoří jednu z nejvýznamnějších sbírek podobného materiálu na Západě.

„Dinner“, na němž Západ stýká se s Východem, Peking, 1930 nebo 1931, zleva dole: Wang Mu-lien, Nina Chytilová, Čchi Paj-š', Čchen Pan-ting, zleva nahoře: Sun Kche-wu, Vojtěch Chytil, Siao Sun, soukromá sbírka.

Výstavy moderní čínské tušové malby v evropských metropolích

V roce 1927 se Vojtěch Chytil rozhodl opustit Pekingskou malířskou akademii, vrátit se do Evropy a uspořádat zde výstavy své sbírky moderní čínské tušové malby, kde by díla nabytá díky dobrým vztahům na pekingské výtvarné scéně představil svým současníkům. Zároveň si však nejspíše dobře uvědomoval úskalí, která přesuny uměleckých děl přes půl světa a jejich prezentace publiku z jiného kulturního prostředí přinášela. Chtěl si proto svůj záměr nejprve vyzkoušet na malbách svých dvou čínských studentů pobývajících v Československu, Wang Menga a Sun Kche-wu. Protože oba během svého studia na AVU pilně tvořili, byly jejich malby v Praze k mání v poměrně velkém množství a představovaly jakýsi vzorek soudobého čínského tušového malířství, které již absorbovalo některé prvky západní malby. První ze svých evropských výstav tak Chytil uspořádal v pražském Domě umělců (dnešní Rudolfinum) v lednu 1928 téměř výhradně z tohoto materiálu, podle vlastních slov „na zkoušku“, zda o tento druh umění bude v Československu zájem. Přestože se jednalo o relativně malou přehlídku s necelou stovkou exponátů, měla údajně

Wang Meng, *Literát v rudém šatě*, technika a rozměry neznámé, *Salon VII*, 15. březen 1928, č. 3, obálka.

velký ohlas a přesvědčila Chytila o tom, že prostředí českého uměleckého světa je na tento materiál dobře připraveno.

Druhou pražskou výstavu zorganizoval rok nato, na jaře 1929 v Obecním domě. Zde se již jednalo o výstavu mnohem větších rozměrů – představila asi 560 exponátů, které tentokrát pokryly všechny tři hlavní oblasti Chytilova sběratelského zájmu: Čínu, Tibet a Japonsko. Opět tu bylo velké množství děl především od Wanga a Sun, ale objevila se již i jména dalších významných postav pekingského uměleckého světa. K nim patřil například Ťin Čcheng, který byl významným organizátorem výstav a propagátorem mladého umění a měl kolem sebe v době své smrti v roce 1926 údajně obrovskou

skupinu přibližně 200 žáků a následovníků. Dále to byl malíř Šao Si-lien, který je dnes téměř zapomenutý, ale v Chytilově době byl na Pekingské akademii významným pedagogem tzv. umírněného akademického směru, který se řídil především pravidly ortodoxní krajinomalby. Dále zde byly zastoupeny práce malířky Luo Pao-šen a několika dalších studentů Pekingské malířské akademie. Je také zachováno Chytilovo vyjádření, že již na této velké výstavě plánoval představit malby nejvýznamnějších pekingských umělců tradičního zaměření – především obrazy Čchi Paj-š'e, Čchen Pan-tinga a Siao Suna. Při přepravě je však zdržela spediční společnost a do Evropy se dostaly až po výstavě. Chytil ale již plánoval pro rok 1930 velké turné své sbírky po střední Evropě se zastávkami ve Vídni, Berlíně, Brně a Budapešti, kde se tyto obrazy mohly představit v celé své kráse. Tam se pak objevilo i jedno dílo od slavného pekingského malíře Pchu Žua, jenž byl bratrancem posledního císaře a často se o něm mluví jako o posledním literátském malíři Číny. Přestože se o něm Chytil ve svých textech příliš podrobně nezmiňuje, musel mít jeho dílo v oblibě, neboť Pchu Žuův portrét básníka Tchao Jüan-minga zvolil jako motiv na obálku katalogu vídeňské výstavy v roce 1930.

Na čtyřech velkých výstavách v kulturních centrech střední Evropy roku 1930 se dále objevili především nejvýznamnější z Chytilových pekingských přátel: mistři Čchi Paj-š', Siao Sun a Čchen Pan-ting. Zároveň to byl vrchol Chytilovy výstavní éry, neboť jeho sbírka představila několik set maleb od žijících pekingských malířů, z nichž se řada prodala do místních sbírek. Chytil měl také konečně možnost ukázat soudobou malbu v celé zamýšlené šíři a kvalitě a v katalogích ke všem čtyřem výstavám se rozepsal o převratných změnách, které se v moderní čínské tušové malbě udály. Jejich iniciátorem byl dle Chytilova výkladu šanghajský malíř Wu Čchang-š', který byl předchůdcem Čchi Paj-š'e a dalších severních mistrů v tom, že reformoval výrazové prostředky tušové malby a zavedl výstižnou

zkratku, svěží barevnost a malby také doplňoval svéráznými kaligrafickými nápisy. Hlavní slovo ale dostalo slavné pekingské trio výše zmiňovaných malířů, jejichž díla se v řadě míst prodala nebo je Chytil daroval do místních sbírek, a musel se proto do Číny opakovaně vracet pro další zásilky.

Jeho sbírky si všimli i moderní umělci, k nimž patřili Emil Filla, Ludvík Kuba či Jakub Obrovský, kteří se zasazovali o to, aby měla česká veřejnost možnost seznámit se s různými exotickými uměleckými tradicemi. Za tím účelem pořádali ve výstavní síni pražského Mánesa přehlídky mimoevropských výtvarných tradic a vyzvali Chytila, aby zde na podzim roku 1931 uspořádal výstavu ze svých sbírek. Ten se proto na jaře 1931 vypravil do Číny pro nový materiál a výstava v Mánesu se pak stala dalším z vrcholů jeho kariéry. V českých uměleckých kruzích vzbudila velký rozruch, řada umělců sem i opakovaně přicházela seznámit se s díly asijských mistrů. Zajímali se ale více o staré čínské umění a také velmi výrazně o umění tibetské – jak votivní malby zvané *tchangky*, tak tibetské sochy – než o malby soudobých čínských malířů. I tak se však tato výstava stala dlouhá léta vzpomínanou příležitostí k seznámení s asijským uměním, jejíž příkladu pak následovali další sběratelé, jako například Josef

Sun Kche-wu, Vojtěch Chytil a Wang Meng na zahájení Výstavy čínského a japonského umění současného v Obecním domě v Praze, 6. březen 1929, soukromá sbírka.

Siao Sun, Rybář, 20.–30. léta 20. století, tuš a barvy na papíře, 45,5 x 29 cm, soukromá sbírka.

Martínek, Joe Hloucha a další. K návštěvníkům, do jejichž povědomí se zapsala asi nejvíce, patřil například zmiňovaný český umělec Ludvík Kuba, který se zde údajně s Chytillem spřátelil, a vedle toho, že si od něj objednával díla starého čínského umění pro svou sbírku, se také stal Chytilovým rodinným přítelem a po jeho nenadálé smrti pomáhal jeho vdově Nině s organizací dalších výstav.

V roce 1932 se práce z Chytilovy sbírky pohybovaly po regionálních kulturních centrech, jako byly Olomouc, České Budějovice, Pardubice nebo Ostrava, a Chytil se snažil domluvit jejich prezentaci

v Americe. Tam však se svou naivní představou, že kvalita uměleckých předmětů se měří především jejich komerčním úspěchem u dobových sběratelů, narazil na zcela odlišné zvyklosti amerických akademických institucí a muzeí, a jeho prodejní výstavy se proto omezily pouze na evropský kontinent. Jistým zadostiučiněním pro něj mohly být alespoň dvě prezentace ve Whitechapel Art Gallery v Londýně v letech 1933 a 1934, kam se díky jeho výstavám malby pekingských umělců v čele s Čchi Paj-š'em dostaly poprvé. V roce 1935 se Chytilovy sbírky z Londýna vrátily rovnou na výstavu do Bratislavy a posléze se představily ještě ve Slaném, kde jim věnovali značnou pozornost místní umělci v čele s Josefem Čížkem a Josefem Kylišem. Chytilův přítel Ludvík Kuba měl ke Slanému blízký vztah a výstavu nakonec pro zdravotní indispozici Vojtěcha Chytila neplánovaně zahájil proslavem prozrazujícím jeho velké nadšení pro čínské umění.

Poslední přehlídka, kterou Chytil osobně připravoval, se konala na jaře 1936 ve Vídni v prostorách vídeňské Secese. Zde se již zcela promísilo staré i moderní čínské malířství s uměleckým řemeslem, buddhistickými sochami a hrobovými figurami. Z celkového počtu dvou set deseti čínských předmětů bylo šedesát tři dílem Čchi Paj-š'e, vedle nichž se představilo několik desítek maleb dalších žijících umělců a staré čínské i japonské obrazy. Objevily se tu i fragmenty nástěnných maleb, které Chytil prodal Ludvíku Kubovi. Kolem padesáti předmětů bylo trojrozměrných – stejně jako v Bratislavě a ve Slaném byly vystaveny hrobové figury, řezby v laku, ve dřevě a slonovině, buddhistické sochy z bronzu i dřeva a také porcelán. Téměř čtvrtina expozice patřila souboru tibetského umění, jehož velká část na většině předchozích výstav nebyla na prodej. Zdejší výběr tak – až na předměty prodané již dříve evropským sběratelům – představoval završení dvou dekád Chytilovy sběratelské aktivity a ve

Čchi Paj-š', *Cikáda a okurky*, 20.–30. léta 20. století, tuš a barvy na papíře, 106 × 41 cm, soukromá sbírka.

své době jednu z nejlepších sbírek tibetského malířství a sochařství v Evropě.

Osudy Chytilovy sbírky po jeho smrti v roce 1936

Vojtěch Chytil zemřel 9. května 1936 v bratislavské nemocnici, kam byl převezen z Vídně, kde právě instaloval svou druhou vídeňskou výstavu. Již během první světové války se údajně na frontě nakazil tyfem a během následujících desetiletí ho trápilo podlomené zdraví. V letech 1935 a 1936 na něj navíc dolehly existenční těžkosti, neboť výstavy moderní čínské tušové malby a dalších uměleckých předmětů, jež z Dálného východu dovážel, již nestačily k zajištění živobytí a další Chytilovy podnikatelské aktivity skončily totálním neúspěchem. Všechny problémy se nasčítaly a plnou vahou na něj dolehly během hektických příprav jarní výstavy ve Vídni, kde se údajně zhroutil a několik dní nato v Bratislavě zemřel.

Chytilovu uměleckou sbírku, která čítala několik set čínských, japonských a tibetských malířských děl a mnoho dalších předmětů užitého umění z těchto zemí, zdědila manželka Nina, jež se v době Chytilovy smrti zrovna zdržovala v Číně a byla narychlo povolána zpět do Československa. Krátce po jejím návratu vypukla druhá světová válka a po ní došlo k převzetí moci komunisty, takže pořádání výstav podobných těm z meziválečného období nadále nebylo možné. Během války se Nina podruhé provdala za JUDr. Jaroslava Otavu a přestěhovala se s ním do Ústí nad Orlicí. Většina děl z někdejší Chytilovy sbírky tak zůstala v jejich majetku až do počátku osmdesátých let, kdy je po své smrti odkázali Národní galerii v Praze.

Celý spletitý příběh Chytilových cest na Dálný východ, okolnosti jeho působení na Pekingské akademii i pořádání evropských výstav jeho sbírky v meziválečném období již dříve poutaly pozornost badatelů. Jak Lubor Hájek, který v Národní

Ludvík Kuba s japonskou malbou *Bambus* a čínskou hlavou bódhisattvy během návštěvy Chytilovy slovenské usedlosti, podzim 1935, soukromá sbírka.

galerii roku 1951 založil sbírku asijského umění, tak jeho nástupce Oldřich Král se snažili zajímavý původ děl a jejich unikátní kvality zveřejňovat a zdůrazňovat ve výstavních katalogích a odborných textech. Fakt, že se Chytil pohyboval na několika kontinentech a svou sbírku opakovaně nabízel k prodeji v mnoha metropolích střední Evropy, stejně jako časový odstup od jeho smrti ještě před pohnutými událostmi poloviny dvacátého století vedly v minulosti k tomu, že byla tato historie opředená tajemstvím a v mnoha ohledech pochope-na nedokonale či nepřesně. V letech 2008–2018 byla podrobena novému systematickému výzkumu, jehož výsledkem je studie *Posel z Dálného východu. Vojtěch Chytil a sběratelství moderní čínské tušové malby v meziválečném Československu*, kde je shrnuta většina dnes známých a dohledatelných informací.⁵ Řada otázek a slepých míst

Josef Kyliès a Karel Čížek (?) na výstavě *Čína ve Slaném*, Slaný, listopad 1935, soukromá sbírka.

v příběhu nadále zůstává a představuje nové výzvy pro další výzkum, avšak základní obrysy nevšedního Chytilova příběhu a sbírek, které z Dálného východu do Evropy přivezl, lze ze zmíněné publikace získat. I tento článek se pokusil upozornit na nejzajímavější a z hlediska sběratelství moderního čínského malířství ve střední Evropě nejvýznamnější momenty ze života a kariéry Vojtěcha Chytila, které ani v dnešní době neztrácejí na poutavosti. ■

Alexi Hrdličkovi ze 6. prosince 1930. Dopis je odpovědí na údajný Hrdličkův list ze 14. srpna 1930, jenž se nedochoval.

- 4 Archiv architektury Národního technického muzea, Fond 109 – Feuerstein, korespondence Vojnina (tj. Vojtěch a Nina Chytilovi), dopis Vojtěcha Chytila Bedřichu Feuersteinovi z 13. března 1931.
- 5 Michaela Pejčochová, *Posel z Dálného východu. Vojtěch Chytil a sběratelství moderní čínské tušové malby v meziválečném Československu*, Praha: Národní galerie v Praze, 2019.

- 1 http://blog.sina.com.cn/s/blog_50d6b97e010093me.html (vyhledáno 19. října 2021)
- 2 Vojtěch Chytil, *Návštěvou u největšího malíře Číny. Salon XI*, 1932, č. 12, 15. prosinec, s. 14–15.
- 3 Smithsonian Institution Archives, inv. jednotka RU000311, National Collection of Fine Arts (U. S.), Office of the Director, Records, 1892–1960, krabice 5, složka 1, Chytil, V., 1930–1931, dopis Vojtěcha Chytila

Michaela Pejčochová, vystudovala sinologii na FF UK, kurátorka čínských sbírek Národní galerie v Praze.

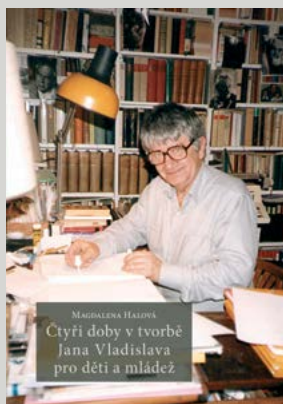
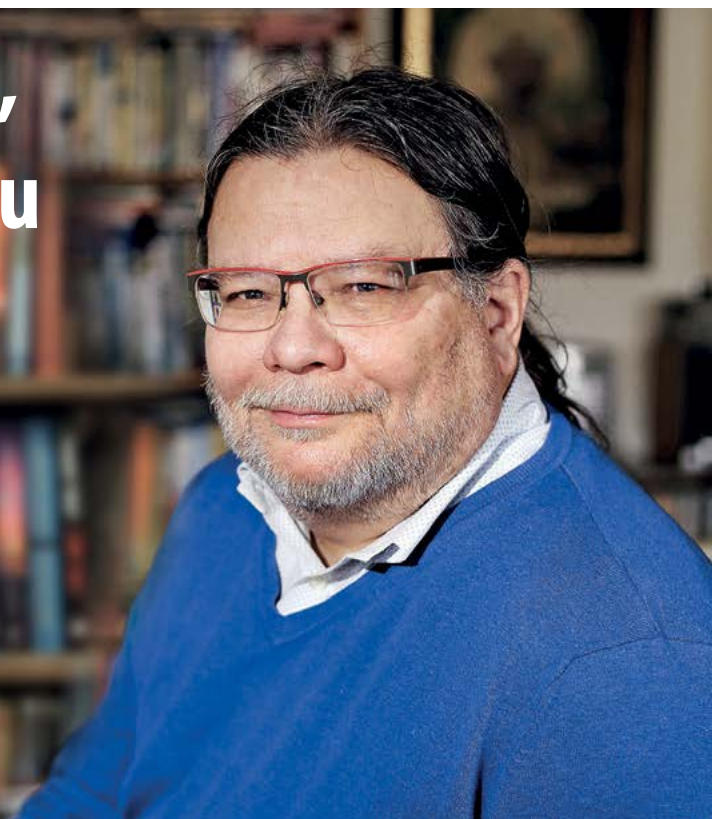

Bojuji za svobodnou, konkurenceschopnou a udržitelnou EU

EVROPŠTÍ
KONZERVATIVCI
A REFORMISTÉ

www.alexandrvondra.cz
www.ecrgroup.eu

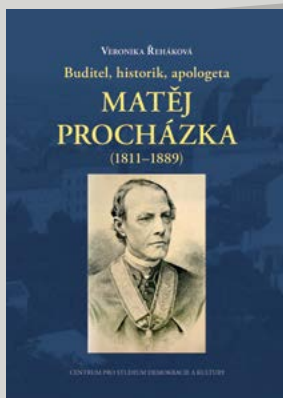

Magdalena Halová

Čtyři doby v tvorbě Jana Vladislava pro děti a mládež

Jan Vladislav (1923–2009) byl významný český básník, prozaik, esejista a překladatel. Přestože po většinu svého tvůrčího života patřil mezi proskribované autory a jeho publikační možnosti byly velmi omezené, nedal se zlomit a pevně vzdoroval totalitnímu režimu. Teprve po pádu komunistické diktatury se čeští čtenáři mohli v plné šíři seznámit s jeho rozmanitou literární produkcí. Ačkoli dětem věnoval na čtyřicet knižních publikací, jeho vlastní básnická a esejistická tvorba v očích odborné veřejnosti rozsáhlé pohádkářské dílo do značné míry zastínila. Cílem této práce je napravit tento dluh – postihnout šíři Vladislavova záběru na poli adaptací pohádek a zasadit pohádkářské dílo do kontextu jeho ostatních publikací pro děti a mládež. To vše na pozadí dobových událostí a Vladislavových životních peripetií i jeho ostatní tvorby.

A5 | brož. | 152 stran | 198 Kč

Veronika Řeháková

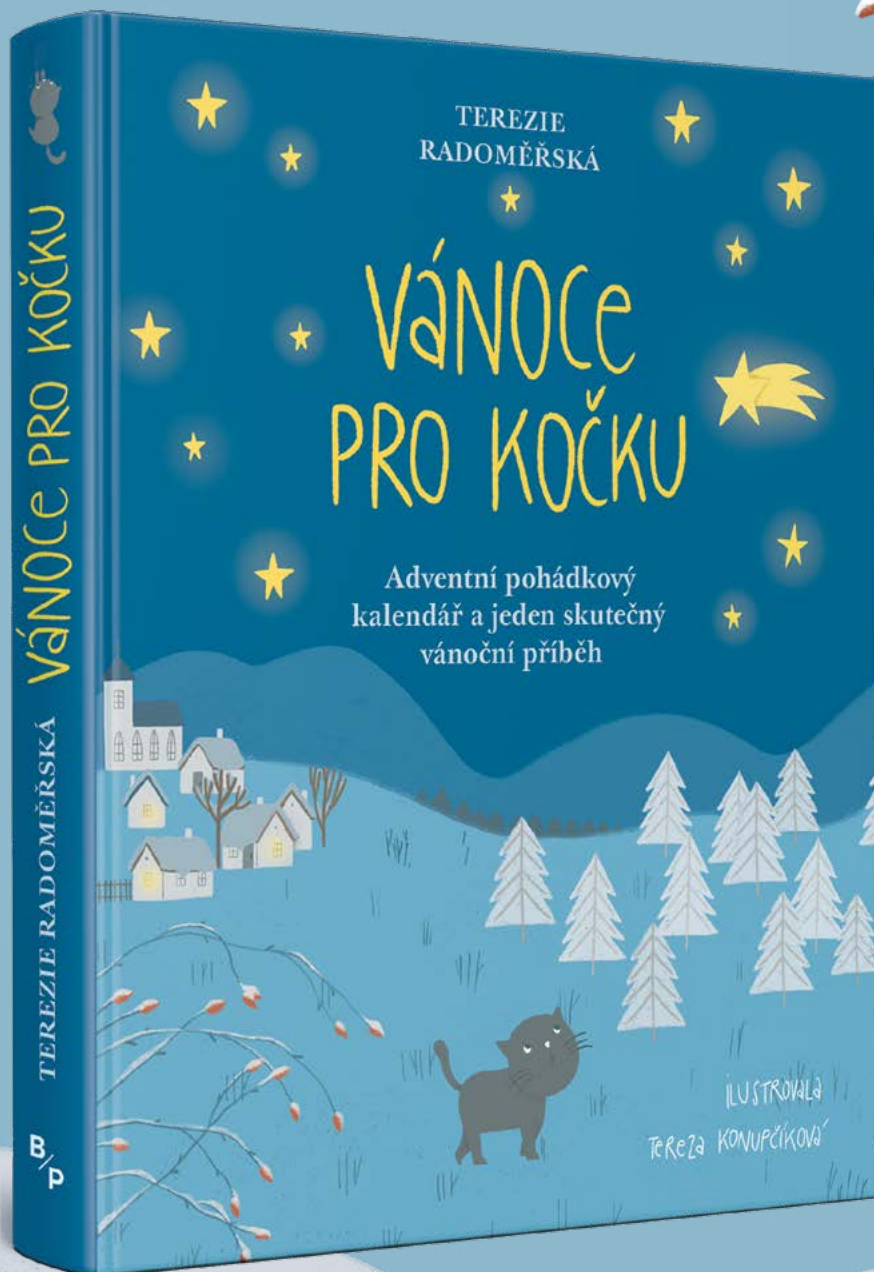
Buditel, historik, apologeta Matěj Procházka (1811–1889)

Matěj Procházka (1811–1889) prožil v Brně 60 let, během nichž se mnohostranně angažoval ve vlasteneckém a náboženském životě. Jako kněz a učitel ovlivnil a inspiroval budoucí inteligenci jak českého, tak německého jazyka, mezi něž patřil mj. i Tomáš G. Masaryk. Jako lingvista, národní buditel a spisovatel organizoval spolkový život a vzdělával svou publikační činností, čímž spolu s dalšími utvářel naši českou národní identitu. V jeho literární činnosti vyniká zvláště jeho zájem o dělnickou otázku v kontextu moravského Manchesteru (Brna) a dále jeho dialog s přírodními vědami, který otevřeně a kriticky zpracovával jak z hlediska vědeckého, tak z hlediska víry. Kniha představuje vůbec první rozsáhlou a moderní biografii o Matěji Procházkovi. Autorka v ní zpracovává i tzv. Procházkův druhý život, tedy recepci jeho osobnosti a úctu k ní po smrti.

A5 | vázané | 336 stran | 398 Kč

Adventní
pohádkový kalendář a jeden
skutečný vánoční příběh

Knížka pro malé i velké, kteří mají rádi tajemný předvánoční čas plný očekávání.

Tři děti stavějí s tatínkem po celý prosinec betlém. Každý večer přidají kousek – pastýře, ovečku, hvězdu a o nich jim pak betlémská Kočka vypráví adventní příběh. Prosinec s pohádkami dětem rychleji uteče, ale jak to bylo v Betlémě doopravdy, to se děti dozví až na Štědrý večer.

formát 170 × 220 mm

pevná vazba

212 stran s ilustracemi

cena 299 Kč

**BOOKS
& PIPES**

PŘI NÁKUPU PŘES WWW.BOOKSPIPES.CZ SLEVA 25 %

Jiří Gruša **nezapomenutelný**

Návody k použití

Obsah 5/2021 – Příloha

Mojmír Jeřábek: Úvodní slovo	1	Milan Uhde: S Jiřím Grušou o jeho Benešovi	26
Hans Dieter Zimmermann: V lese Babylon. Vzpomínka na Jiřího Grušu	2	Eleonora Jeřábková: Milý Pavle, Milý Jiří	29
Edicemi proti zapomnění. Se Sabinou Grušovou o díle Jiřího Gruši ve dvou jazykových řadách	6	Pavel Kohout: Der Fall Gruša. (Koncept článku pro noviny, hesla do slovníku, vysokoškolských skript, kapitoly memoáru, laudatia, obžaloby, nekrologu apod.)	40
Peter Demetz: Šťastný to člověk!	9	Mojmír Jeřábek: Jürgen Serke, Jiří Gruša, Ivan Blatný – a poesie. Stalo se 22. a 23. října 1981 v Ipswichi a v Maison Talbooth.	44
Eugen Brikcius uvádí Jiřího Grušu. V rozhovoru s Radimem Kopáčem.	11	Radek Fridrich: Ten, který se neschovával za svůj jazyk. K poezii Jiřího Gruši.	52
Jiří Přibáň: Bude nám Evropa ukradená?	14	Z poezie Jiřího Gruši	55
Erhard Busek: Současník Jiří Gruša	20		
Sylvie Richterová: Oči Světa Jiřího Gruši	21		

Kontexty časopis o kultuře a společnosti

**BOOKS
&PIPES**

Vydává **Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK)** ve spolupráci s nakladatelstvím **Books & Pipes**

Adresa redakce: Venhuda 17, 614 00 Brno, tel./fax 545 213 862, email: cdk@cdk.cz, <http://www.cdk.cz>

Příloha časopisu Kontexty 5/2021: Jiří Gruša nezapomenutelný: Návody k použití • **Editor** Mojmír Jeřábek • **Redakce** Kateřina Mikšová (jazyková redaktorka) • **Grafika a sazba** Jiří Mičkal

Na obálce: Jiří Gruša na terase rezidence českého velvyslance v Bonnu, srpen 1995

Kresby: Klaus Burandt

Samostatně neprodejné

Příloha časopisu Kontexty 5/2021 vychází s podporou Ministerstva kultury ČR.

Úvodní slovo

Mojmír Jeřábek

Když se na mne obrátil přítel František Mikš s dotazem na tip pro literární přílohu *Kontextů*, měl jsem jasno hned: Jiří Gruša, od jehož nečekaného odchodu – snad symbolicky 28. října – letos uplývá deset let. Také díky soubornému vydání jeho *Díla* v české i německé jazykové řadě se nyní s odstupem let stále jasněji rýsuje jeho až solitérní postavení mezi naší intelektuální elitou, v našem veřejném a politickém životě, ale i v naší literatuře.

Svémi texty stále promlouvá k naší současnosti. Ano, je tu s námi i dnes. V hlavě mi utkvělo jeho varování před nemocnými prezidenty na Hradě. Tuto svou úvahu pronesl pouze soukromě, a pokud vím, nikdy ji nepublikoval, protože se tehdy dotýkala i jeho přítele Václava Havla, k němuž byl vždy příkladně loajální.

Pamatuji si také na jeden společný večer před léty s Jiřím Grušou, Františkem Mikšem a Petrem Fialou. Byla to nesmírně zajímavá diskuse vyrovnaných partnerů. Druhý den se k ní Jiří sám vrátil. Bylo vidět, že o ní stále ještě přemýšlí. „To jsou moc chytrí mládenci!“ Dnes se tam shůry usmívá.

Autorem kreseb v této příloze je známý německý kreslíř a karikaturista Klaus Burandt, blízký přítel Jiřího Gruši již od jeho příchodu do Německa.

Dovolte, abych poděkoval Ministerstvu kultury ČR za podporu, Demeteru Malaťákovi, správci Archivu Jiřího Gruši v Moravském zemském muzeu, za spolupráci a všem popřál zajímavé čtení a společnou vzpomínku na hluboce věřícího básníka.

V lese Babylon

Vzpomínka na Jiřího Grušu

Hans Dieter Zimmermann

Hans Dieter Zimmermann, editor německé řady *Díla Jiřího Gruši*, při prezentaci české a německé ediční řady v roce 2017 v Rakouském kulturním fóru v Praze. Foto: Archiv RKF.

Poprve jsme se setkali u Ruth a Jana Kotíkových, tety a strýce mé pražské manželky, kteří od roku 1969 žili v exilu v Západním Berlíně. Tam jsem se seznámil s některými českými emigranty, například s přítelem Jana Kotíka z časů Skupiny 42, spisovatelem a grafikem Jiřím Kolářem. Na toto první setkání si přesně nepamatuji, ale na to druhé ano. Pozval jsem Grušu na konferenci o Franzi Kafkovi, kterou jsem organizoval v roce 1990 v Muzeu moderní literatury v Marbachu u příležitosti kritického vydání *Kafkova Procesu*. Jiří Gruša mluvil živě a působivě o Mileně Jesenské. Večer se povídalo u vína; Gruša seděl sám u stolu, disidenti nebyli ve staré Spolkové republice příliš oblíbeni: byli narušiteli klidu, míru a souladu, mírového soužití mezi Východem a Západem. Za touto láskou k míru – jako dnes za tolerancí – většinou nebylo nic jiného než lhostejnost, člověk chtěl mít stejně jako dnes prostě klid. Posadil jsem se ke Grušovi a on mi vyprávěl, že se v příštím roce má stát velvyslancem v Bonnu, který byl tenkrát ještě hlavním městem Spolkové republiky. On nechtěl. Přemluvil ho jeho přítel Václav Havel, který se stal prezidentem. „Ale pak se nedostanu k psaní,“ řekl mu. Nato Havel nevrle: „A ty myslíš, že já se teď k psaní dostanu?“ Na to jsem pak jen tak mimochodem ostatním účastníkům konference sděloval: „Pan Gruša bude od ledna československým

velvyslancem v Bonnu.“ A během chvíle byl obklopen davem velmi pozorných kolegů.

Sarah Kirschová, která také byla disidentkou propuštěnou z Východu na Západ, to popsala v doslovu ke Grušově básnické sbírce *Babylonwald*: „Jeho zkušenosti s reálným socialismem iluzionisty rušily. Několikrát jsem to zažila a viděla. The times are changing od té doby, kdy ho jeho přítel Havel jmenoval velvyslancem.“ Sarah Kirschová pak popisovala další okolnosti vzniku této první německé Grušovy sbírky z roku 1991. Byl raněn mrtvicí, zdálo se, že přestal mluvit, tvrdě pracoval, aby se vrátil plnohodnotně do života. A tato německá sbírka byla prvním ovocem: „Les Babylon nese mnohé významy. Před očima nám vytane Grušova vlast, les u Rovenska v severních Čechách, který se tak skutečně jmenuje, ale také zmatení jazyků. Záchrana básníka na břehu jiného jazyka je součástí textů jako sotva znatelný třpyt. Rezonuje zde i dočasná neschopnost promluvit. Gramatika prvního jazyka ještě žije dál ve druhém; to dodává básním bolestný půvab, jenž vyvolává bušení srdce.“ Tak se stal Jiří Gruša, český romanopisec a lyrik, také německým lyrikem. A německým esejistou a autorem skvělých projevů. Eseje ve dvou svazcích německého vydání jeho děl jsou napsány v němčině, stejně tak jako projevy v třetím rozsáhlém svazku. Básně najdeme

ve dvou svazcích: jednak jsou to jeho české básně, které do němčiny přeložil Eduard Schreiber, jednak jeho německé básně, včetně mnoha z pozůstalosti, dosud nikde nepublikovaných.

Můj přítel Eckhard Thiele a já jsme společně se třemi českými emigranty vydávali *Tschechische Bibliothek* v německém jazyce ve třiceti třech svazcích, v nichž jsme německým a rakouským čtenářům poskytli náhled do bohaté literatury sousední země. Byl to projekt Nadace Roberta Bosche, jejímž cílem je podle jejího zakladatele Roberta Bosche spojovat národy. Tuto práci bych nemohl zvládnout bez vynikajícího překladatele a lektora Eckharda Thieleho a tří emigrantů: Petera Demetze, který utekl přes zelenou hranici do Bavorska již v roce 1949, Petra Kosty, který přišel s rodiči do Frankfurtu v roce 1969, a konečně Jiřího Gruši, který byl vyhoštěn komunistickými úřady v roce 1981. Thiele a já jsme chtěli do naší edice zahrnout Grušův významný román *Dotazník*, německy *Der 16. Fragebogen*. Vyšel v roce 1979 v exilovém nakladatelství Josefa Škvoreckého v Torontu a Gruša byl v Praze okamžitě obžalován z útoku na socialismus. A tím tento román také je, v každém případě je to útok na ten socialismus, který v Praze praktikovala klika poslušně naslouchající Moskvě. Tento román, který byl mimořádně úspěšný a byl přeložen do mnoha jazyků, je velkým vyprávěním o poměrech ve 20. století, a to nejen v Čechách, kde se odehrává, v této zemi v srdci Evropy, která byla ponořená do historie a která si musela exemplárně vytrpět, co Evropa vynalezla. Román je vyprávěn v groteskním zkreslení z měnícího se pohledu vypravěče, ale za vším stojí krutá realita, která hrozí, že smích zadusí. Thiele a já jsme jej chtěli zahrnout do naší edice, ale to se nám nepodařilo. Námitky neměl Peter Demetz ani Petr Kosta, nýbrž jeho autor: Jiří Gruša. Nechtěl, aby se v edici, na jejímž vydávání se podílel, objevila jeho práce. Podvolili jsme se, uvedeni do rozpaků

a dojati jeho vznešeností. To ukazovalo něco z jeho přátelské, filantropické povahy. Pamatuji si ho jako veselého muže, navyklého naslouchat ostatním. Temné zážitky z jeho života najdeme v jeho textech.

Jednou jsem šel v jeho šlépějích. Nechtěl jsem. Byly pro mě moc velké. Když bývalý německý spolkový prezident Richard von Weizsäcker a bývalý spolkový kancléř Helmut Schmidt plánovali 12 svazků edice Němci a jejich sousedé, ve kterých sousedy Němců představuje vždy jeden autor, obrátili se nejprve na Jiřího Grušu, na koho jiného. Po zaváhání odmítl, že nemá čas. Pak se zeptali mě. Ne, to nemůžu, ale nechal jsem se spolkovým prezidentem rád přesvědčit. Bylo by nezdvořilé říci ne. Můj svazek Česko vyšel v roce 2009 v nakladatelství Beck a pak ještě v českém vydání. Možná že jsem to přece jen měl udělat, řekl mi později Jiří Gruša. Odpověděl jsem: „Vaše kniha Česko – návod k použití je mnohem lepší úvod do země a lidí než můj historický popis.“ Je to rozkošná, veselá kniha, která po nějaké době vyšla jako jedenáctý, dodatečný svazek desetisvazkového německého vydání Grušových děl v nakladatelství Wieser v Klagenfurtu.

Když se mě paní Sabine Grušová zeptala, zdali se chci tohoto vydání ujmout, řekl jsem bez váhání ano – ve vzpomínce na Jiřího Grušu, milého člověka, jehož jsem směl poznat. Dobře vybavená edice s odbornými předmluvami, doslovy a vysvětlivkami zaznamenává pro německé čtenáře životní dílo spisovatele a diplomata. ■

/ Z němčiny přeložila Věra Koreňová. /

Hans Dieter Zimmermann (1940), německý literární vědec, editor a publicista, emeritní profesor Technické univerzity Berlín.

← Jiří Gruša uprostřed protestujících v březnu 1989 před Velvyslanectvím ČSSR v Bonnu-Ippendorfu. Řádně ohlášená demonstrace za propuštění Václava Havla a na podporu pronásledovaných chartistů skončila z popudu ambasády policejním zásahem. Přijíždějícího velvyslance Dušana Spáčilů vítal transparent požadující svobodné volby a demokracii také v Československu. Velvyslancovo BMW s poznávací značkou 0-135-1 zdědil při svém nástupu do funkce v prosinci 1990 právě Jiří Gruša.

S velmi smíšenými pocity vstupuje Jiří Gruša v prosinci 1990 na půdu velvyslanectví v Bonnu jako první velvyslanec své svobodné vlasti. Představoval si spíše literární dráhu v osvobozeném Československu? – Ve fraku si sice náš velvyslanec připadal trochu jako chroust, ale přesto mu očividně slušel. Zde při novoročním přijetí německým spolkovým prezidentem Richardem von Weizsäckerem v roce 1993. – Tentýž rok přijíždí do Bonnu i Václav Havel s chotí Olgou. – Díky vynikajícím kontaktům dokázal Jiří Gruša jako prezident PEN International získat k účasti na 72. mezinárodním kongresu této úctyhodné organizace v květnu 2006 v Berlíně kancléřku Angelu Merkelovou.

Edicemi proti zapomnění

Se Sabinou Grušovou o díle Jiřího Gruše ve dvou jazykových řadách

Vdova po Jiřím Grušovi Sabine Gruša, dlouholetá ředitelka městské knihovny v Bonnu, se v nedávných letech výrazně zasloužila o souborné vydání *Díla Jiřího Gruše* v české a německé edici. V rozhovoru s Mojmírem Jeřábkem přibližuje okolnosti tohoto mimořádného počínu.

Po příliš brzké smrti Jiřího 28. října 2011 bylo mou povinností uchránit jeho rozsáhlé dílo před zapomněním. Jiří psal jak česky, tak německy, a proto ho nebylo možné zařadit pouze do jednoho jazykového kontextu. A se svým intelektem patřil jen na evropskou úroveň.

Takže jste se rozhodla iniciovat hned dvě vydání, dvě řady spisů a díla v obou autorových jazycích. Odvaha vám tedy nechyběla!

Máte pravdu, bylo to odvážné rozhodnutí a úkol, který mne zcela naplnil.

Kam vedly vaše první kroky?

Nejdůležitější bylo získat vydavatele – a peníze.

Začneme u vydavatele. V České republice to mohlo být snadnější, protože zde Jiří Gruša našel pro svou novou tvorbu od roku 1999 stabilního

V květnu 2006 ředitel Diplomatické akademie Vídeň v rozhovoru s dramatikem a spisovatelem Pavlem Kohoutem o „diplomacii disidentů“. Když paní Grušová spatřila jmenovku KOHUT: „Málem mě kleplo!“ jak se vyjádřila. Pavel Kohout, zvyklý, že jeho jméno v němčině takto vyslovují, to vzal s úsměvem. Viník Wolfgang Lederhaas, Grušův asistent na Akademii, se však za to dodnes kaje...

vydavatele v brněnském nakladatelství Barrister & Principal.

A jak by řekl můj muž, za něj můžete vy! Vy jste nabídl mému muži českého nakladatele, když žádného neměl. Vrátil jste ho tak do české literatury, jak říkával. V nakladatelství s projektem ihned souhlasili a já věděla, že tam bude dílo Jiřího Gruši v dobrých rukou. V Daliboru Dobiášovi se našel mladý literární vědec, který s Jiřím už dříve spolupracoval a který se o vydání precizně postaral. Projekt vydání v češtině obsahuje celé dílo, které je zpracováno podle přísně vědeckých kritérií.

Zato v německojazyčném prostředí takový stabilní vydavatel chyběl.

Proto bylo hledání obtížnější. Nakonec jsem našla v Lojzemu Wieserovi v Rakousku nakladatele, kterého Jiří znal a měl velice rád, protože se zasloužil a dodnes zasluhuje o šíření slovanských literatur. I Jiřího poslední dílo, *Beneš jako Rakušan*, vyšlo v němčině už po jeho smrti také u tohoto nakladatele. Co je nejpodstatnější: Lojze Wieser je nakladatel, kterému záleží především na obsahu, ne pouze na zisku.

Ano, to dokládá např. i ediční řada nakladatelství Wieser Tschechische Auslese (Český výběr) odstartovaná s podporou Ministerstva kultury ČR v roce 2018 s cílem přivést na knižní veletrh do Lipska 2019 co nejpestřejší paletu soudobých českých autorek a autorů v nových a kvalitních německých překladech. To se povedlo v deseti svazcích (zde mj. Jiří Kratochvíl, Eugen Brikcius, Markéta Pilátová, Dora Čechová, Jiří Hájiček, Michal Ajvaz, Iva Pekárková či Petra Soukupová). Díky nakladateli se daří tento mimořádný projekt držet při životě dodnes. Ministerstvu kultury a Česko-německému fondu budoucnosti patří poděkování i za zásadní dotace na vydání *Díla Jiřího Gruši* v české řadě, o níž tu byla řeč. Jak se vám podařilo zajistit financování německé

řady nazvané Jiří Gruša Werkausgabe (Edice Díla Jiřího Gruši)?

Naštěstí se našli podporovatelé. Především Fond budoucnosti Rakouské republiky, který financoval všech deset svazků.

To vše svědčí o renomé, které si Jiří Gruša při svém působení v Rakousku vydobyl: bilaterálně jako velvyslanec – vzpomeňme jen, jak jej rakouský spolkový prezident Heinz Fischer s respektem nazval stavitelem mostů mezi Prahou a Vídní a obdivně ocenil jeho schopnost vysvětlit rozdílné pozice obou zemí tak, že to bylo pro obě země přijatelné. Mezinárodní renomé si Jiří Gruša následně z Vídně získal jako ředitel prestižní Diplomatické akademie, nejstarší školy svého druhu na světě, a samozřejmě pak i jako prezident PEN International, střešní organizace všech světových PEN klubů. – Vydavatel byl tedy nalezen nikoli v zemi trvalého, ale přechodného domicilu, v Rakousku. Jak to však bylo s hledáním editora či vydavatele, jak se říká u německých publikací?

To nebylo vůbec jednoduché a zažila jsem na počátku řadu nepříjemných zkušeností. Když jsem dostala svolení spoludědiců, že mohu v této věci jednat (a oni se měli starat o české vydání), tak se mi podařilo získat pro tento úkol prof. Zimmermanna. Rozhodli jsme se nevydávat autorovo každé slovo, nýbrž vytvořit sice fundované, ale cíleně čtenářsky přívětivé vydání díla.

Takže bylo možno začít. Kdy se tak stalo a je již hotovo?

Start nastal v létě 2014 a na podzim 2018 k Jiřího osmdesátým narozeninám bylo celých deset svazků hotových a vydaných. Na jaře 2019 k nim přibyl ještě dodatečný svazek *Grušovo Česko*, tedy známý titul, který dříve vycházel v nakladatelství Piper v řadě *Gebrauchsanweisung für...* (Návod k použití pro...).

Formou rozhovoru představoval Jiří Gruša v dubnu 2011 v Českém centru Vídeň svůj poslední mezinárodní literární počin, studii *Beneš jako Rakušan*. Kongeniálním partnerem mu byl jeden z jeho nejbližších vídeňských přátel, spisovatel, místopředseda rakouského PEN klubu a herec Miguel Herz-Kestranek. Kestranek, jinak známá tvář televizních detektivek, dokázal vést s autorem ty nejzajímavější dialogy.

Připomeňme, že česká řada *Díla Jiřího Gruši* v nakladatelství Barrister & Principal již také dospěla v osmi důkladných svazcích do finále: tři svazky esejů, dva svazky próz – romány a povídky, po svazku básní, překladů a adaptací a jako letošní novinka svazek rozhovorů. O všech těchto součástech *Díla Jiřího Gruši* by se dalo hovořit jako o stěžejních v dotyčné oblasti naší

literatury, totéž však platí i pro německy psanou poezii a esejistiku. Grušova esejistika a interview jsou pak samostatnou kapitolou – jejich jasnozřivost zůstává nadčasová. Zdobí je jedinečná myšlenková originalita, filozofická hloubka, historická kompetence kombinovaná s jazykovou virtuozitou básníka. Vynikající součástí obou edic jsou také úvody či doslovy takových autorů, jako je Peter Demetz, Sylvie Richterová, Jiří Příbáš či Milan Uhde. Anebo připomeňme kongeniální překlady Grušovy české poezie do němčiny z pera Eduarda Schreibera alias Radonitzera či neuvěřitelně precizní textovou práci, komentáře a poznámkový aparát, jimiž vybavil a doplnil české svazky Dalibor Dobiaš. Tím vlastně vytvořil kanonické vydání, k němuž se bude každý čtenář a badatel vracet.

Všem, kteří se různým způsobem na těchto edicích podíleli, jsem velice vděčná za jejich přátelskou službu, kterou Jiřímu Grušovi a jeho dílu poskytli. Jiřího jsme tak dokázali uchránit před zapomněním.

A to byl hlavní úkol. Za to patří ovšem největší poděkování právě vám! Děkuji za rozhovor. ■

/ Z němčiny přeložil Mojmír Jeřábek. /

Sabine Gruša (1943), diplomovaná knihovnice, dlouholetá ředitelka Městské knihovny v Bonnu.

Čtu Jiřího Grušu jako sebevědomého následovníka, nikoli epigona Voltaira, Huma a Karla Havlíčka, ba více, jako neúnavného a – tu a tam – sebeironického skeptika. Ve svých esejích a analýzách myslí a píše odvážně, energicky a bystře, nikoli jako orákulum nebo „obskurum“. Poučil se z dějin, sám se označuje za „českého Evropana“, z čehož vyplývá jasné odmítnutí jakéhokoli nacionalismu, šosáctví nebo domácí politiky štamgastů, která zůstává v pivním oparu hospod. Jeho střizlivá věcnost mu umožňuje posuzovat rozhodující kapitoly českých dějin jako jednu řadu ztracených iluzí: naděje vkládané do c. k. monarchie; víra, že vítězní spojenci budou po první světové válce chápat Čechy jako premianty; nebo katastrofální sebeklam, že osvobození 1945 přineslo i svobodu. Když používá výraz „My“, myslí mladší generaci narozenou koncem třicátých let, která už nesdílí sebeklam otců a nechce žít podobným způsobem. Tato skepse se stává životní silou, která hory přenáší a z gruntu mění státy.

Spisovatel a disident Gruša byl dlouhé roky vyslancem České republiky v Bonnu a ve Vídni, avšak

Šťastný to člověk!

Peter Demetz

ne v dřívější republikánské tradici. Starší autoři, kteří sloužili republice jako diplomaté, například Zdeněk Němeček nebo Egon Hostovský, a zastupovali republiku ve Skandinávii a jinde, opustili svá vyslanectví v roce 1948, aby vstoupili do politické polemiky (především na rozhlasové stanici Svobodná Evropa). Gruša šel jinou cestou. Dříve než se ujal svých úřadů, byl organizátorem samizdatu, spoluzakladatelem Charty 77, přítelem a spojencem Václava Havla (trvá na tom, že nám doporučuje spíše dramatika neboli „Havla knih“ než „Havla plakátů“), vězněm a emigrantem bez státní příslušnosti, a proto jsou pro jeho úvahy o německo-české otázce charakteristické obzvláštní pochopení a citlivost: ať už mluví o tom, že Němci a Češi byli společně poraženi (1945) nebo že Češi byli konečně připraveni (1989) „dostat se ze začarovaného kruhu evropského utopismu“.

Gruša připomíná německým a rakouským čtenářům knihu, jež si poprvé volí téma vyhnání, a to z více než jen pragmatické perspektivy: román Jaroslava Durycha *Boží duha*. Ten směl vyjít v době tání roku 1968 a je k dispozici i v německém znění v řadě Tschechische Bibliothek (Česká knihovna) – ačkoliv Gruša jinak nesouzněl s Durychovým poetickým světem, ovlivněným expresionismem a tomismem. Zde je tomu jinak: starý muž se vrací do své vesnice a v kostele najde ještě nepohřbeného mrtvého (vyháněči tak spěchali) a chce ho pohřbít – s pomocí německé ženy, která mu přináší jídlo a pití. Nad nimi se klene duha jako znamení božské harmonie, která ještě čeká na obnovení prostřednictvím

„usmíření a spojení s přeživšími“. Gruša zdůrazňuje, že Durych byl první, kdo nastolil otázku české viny; bez něj „by byli Češi ve svém vyrovnávání s minulostí takřka bezbranní“. Je pozoruhodné, jak výrazně se zde Gruša ve svých historických úvahách blíží k myšlenkám a perspektivám, které první mladá generace emigrantů formulovala již v letech 1949 až 1953 ve svém ženevském exilovém časopisu *Skutečnost*, ovšemže s odvoláním na sociologickou a filozofickou věcnost Tomáše Garrigua Masaryka. Stálo by za námahu jednou podrobně prozkoumat analogie (ale také nesoulady) myšlenkového světa emigrantů sdružených ve *Skutečnosti* a Jiřího Gruši.

Literární kritik Gruša se nenechá zlákat „tribalismem“ (jak nazývá provinciálnost) a zdůrazňuje „bémáckou“ pospolitost české, německé a židovské literatury bez ohledu na jazyk nebo vyznání. Jeho oblíbenými autory jsou Rilke (zejména *Elegie z Duina*), Hašek, Kafka, bratři Čapkové, Poláček a Deml; a později se k nim ještě z významných důvodů přidávají Jaroslav Seifert a Durych. Se smutkem přihlíží, jak židovská literatura po roce 1938 začíná z Čech mizet a brzy poté vzniká literatura falešného kolektivismu. Někdy se Gruša jako kritik literatury stává kritikem života, který (takřka s psychoanalytickou přesností) zdůrazňuje, jak si Milena Jesenská v konfliktu s otcem prosadila svůj život a jak se jí v případě Kafky (který představuje „mužskou neměnnost“) nepodařilo zbavit se dívky v sobě a proměnit se v ženu, ze které pramení mateřství.

Jako literární historik kreslí Gruša panorama epoch a zdůrazňuje smysluplné mezníky let 1900, 1938 a 1945. Má jemnou citlivost pro nebezpečí levičácké pokrokovosti, když je bez debat přijímána, a od roku 1918 nachází široce rozšířené „šosáctví pokrokovosti“, kterému unikne jen málokdo (Čapkové, František Gellner nebo Richard Weiner). Mýtus pokrokovosti měl za nežádoucí následek, že se z českých spisovatelů a básníků stalo „sdružení souvěrců“, ze kterého mohl být ten či onen bez okolů vyloučen. Politicky zásadním je dlouhý a jen zdánlivě soukromý dopis (napsaný v roce 1979,

avšak zveřejněný až o tři roky později), který Jiří Gruša adresoval svému příteli Ludvíku Vaculíkovi, jenž najednou proti nežádanému hrdinství jiných (Charta?) vynesl kartu „slušné“ a každodenní práce normálního občana, která je ve své „vytrvalosti“ „legitimní součástí života“. Gruša v tom slyší „protektorátní normalizaci a šéfovskou rétoriku“ – polemický tón však nezakrývá jeho melancholii nad ztrátou přítele, kterého jednou nazval „nejmilitantnějším Středoevropanem v Čechách“, ale také nad postojem, který je ochoten poskytnout „konformismu moci“ pomocí „normální většiny“ proti „hrstce“ neústupných.

Gruša nás stále znovu vyzývá – někdy hravě, někdy netrpělivě –, abychom se jako ti, kteří čtou a přemýšlejí, sami účastnili procesu objasnění. Je šťastným paradoxem jeho života, že jako spisovatel a politický intelektuál přeměnil skepsi na pozitivní princip a negaci (neboli ono: nemůžu uvěřit...) pozvedl na tvůrčí proces, který nám neomylně ukazuje sílu posuzování a psaní. Byl si vědom toho, že patří ke generaci, která pochybuje, ale hledá také autentičnost života, byl jeden z těch, kteří sametovou revoluci antcipovali a prožili, ono převrácení věcí naruby během deseti dnů, když jinde bylo k témuž zapotřebí deseti týdnů nebo měsíců. Jsem v pokušení citovat pouze s minimální gramatickou úpravou Boženu Němcovou, kterou Gruša vždy uctíval jako první moderní českou autorku, a sice její poslední slova z *Babičky*. Však už to víte: „Šťastný to člověk!“ ■

/ Z němčiny přeložila Věra Koreňová. /

Peter Demetz (1922), americký germanista narozený v Praze, spisovatel, literární vědec, překladatel.

Eugen Brikcius uvádí Jiřího Grušu

V rozhovoru s Radimem Kopáčem

Když jsme o Grušovi mluvili poprvé, zmínil jste, že se svého času „pantograficky rozšířil“. Kdy se to stalo?

V polovině osmdesátých let. Když jsme se po dlouhé pauze uviděli v Bonnu u příležitosti každoročního setkání PEN-klubu pro německou jazykovou oblast, došlo k politováníhodnému „pantografickému incidentu“. Pořadatelé konference Jiřího na tato setkání nezvali, ačkoli v Bonnu dokonce bydlel. Zřejmě netušili, že se později stane prezidentem světového PEN. Opět jednou musela jít hora k Mohamedovi. Spolu s Alexejem Kusákem jsme Jiřího navštívili. Ze zámku Eichholz bylo do Bonnu blízko. Leč co se nestalo. Naneštěstí jsem si povšiml, že se Jiří „pantograficky rozšířil“, a hned mu takto formulovaný dojem sdělil.

Přibral na váze?

Byl to nepovedený žert. Málem to dopadlo jako ve stejnojmenném Kunderově románu. Jenže tady nešlo o politickou osudovost žertu, ale o pantografické zúžení našeho přátelství. Naštěstí se vše po čase vrátilo do starých dobrých kolejí. Shodli jsme se,

že podle Freuda je vtip šestý chybný úkon. Zejména je-li vydařený.

Vy máte taky s „pantografickým rozšiřováním“ zkušenost?

Stejně jako Jiří se nedívám do zrcadla. Třeba bych se v něm neviděl, jak je tomu v případě obětí i objetí hraběte Draculy.

Gruša začínal jako literát, později se dal aktivně na politiku: byl ministrem školství, velvyslancem České republiky v Německu, pak v Rakousku, šéfem PEN International. Měnily ho funkce? Mění člověka mocenské pozice?

Výčet honosných funkcí musím doplnit: stal se také ředitelem Diplomatické akademie ve Vídni. Je to

Prezident PEN International na kongresu v Hongkongu v roce 2002 podepisuje vydání svých básní v čínštině.

V roce 2007 se konal světový kongres v senegalském Dakaru a prezidentovi nezbylo než se nasoukat do nabídnutého obleku místního šéfa...

jeden z nejprestižnějších postů. Funkce Jiřího ale nezměnily, vlastně ani nemohly. Sotva vylezl z kolébky, byl už ministrem školství, avšak zatím in potentia, teprve později in actu. U většiny ostatních však platí, že pánbůh míní, mocenské pozice mění. Mohl bych uvést jmenné příklady, ale o mrtvých jen v dobrém – o živých nemluvě.

Vás by velvyslancování bavilo?

Možná by to byla zajímavá etuda. Místo „mistře“ by mě oslovovali „excellence“. Když byl Jiří velvyslancem ve Vídni, jednou se mi ve své pracovně „vyzpovídal“. Chápal své působení jako představení, kde hraje hlavní roli a své vystoupení se zájmem sleduje. V Českém centru se ho zeptala Eva Kantůrková: „Jak tě mám teď oslovovat? Excellence?“ Jiří odušil: „Říkej mi ‚existence‘.“

Četl jste Grušovy básně, jeho prózy, jeho esejistiku?

Četl jsem *Dotazník* i další díla. Náramně jsem ocenil báseň, kterou mi věnoval: „Ať neklesají brikcie / a burzy / drží kurzy.“ Posloužila mi jako motto jedné sbírky.

Našel byste nějaké myšlenkové spojnice mezi svým a jeho dílem?

Řekl bych, že společným jmenovatelem je uvědomění si vlastní tvůrčí mohutnosti a z toho pramenící suverenita. Jen buran si může myslet, že jde o pýchu, tedy smrtelný hřích, který, jak známo, nebude nikdy odpuštěn. S Jiřím nás každého tížil jiný smrtelný hřích...

Jaký?

To neprozradím. Snad jen to, že Jiří by ze všeho nejméně rád zažil, kdyby mu byl jeho hřích odpuštěn.

Oba jste laureáty Ceny Jaroslava Seiferta. Gruša ji dostal v roce 2002, vy o třináct let později. Gratuloval jste mu tehdy?

Gratuloval jsem mu, bylo k čemu. Nebyl jsem od něj tematicky tak vzdálen. Jiří ovládal i žánr jazykové grotesky, té vážně míněné. Za jeho velvyslancování ve Vídni jsme se občas bavili o jazyku, a sice v našem mateřském o sousedním německém. Jednou si Jiří zavzpomínal. Když přišel do Němec, německy uměl, ale ne jako česky. Stalo se, že onemocněl. Když se konečně probral z kómatu, zjistil ke své potěše, že německy myslí, mluví a píše, jako by se narodil v Hannoveru.

Byl Jiří Gruša bodrý kumpán, když jste se potkávali?

Dokázal být kumpánem bez onoho přívlastku. Bodří jsou žvanilové v putyce. Když už se stal Jiří něčím kumpánem, byla to pro dotyčného pocta.

Bavili jste se někdy taky o exilu, o „šťastném bezdomovectví“, jak říkal Gruša?

Bavili jsme se hlavně o jazyce, jak už řečeno. Jiřímu se zamlouvalo moje tvrzení, že literatura je jazyk, nikoli motto nebo syžet. Přes veškeré psaní v jazyce cizím jsme horovali pro jazykové vlastenectví. Jiří, v exilu i doma, byl učitelským příkladem pro nezralé literáty. Svůj důraz na jazyk uplatnil například v roli ministra školství. Tam se jeho metodologie hodila. Posluchačům i čtenářům bylo vše jasné.

Onemocnět touhou po jazykové seanci a pak se probrat z kómatu, aby mladý literát zjistil, že umí myslet, mluvit a psát. Jedině tak si lze osvojit jazyk, zejména ten rodný.

Zkoumal jste někdy etymologicky jeho příjmení? Gruša – Gruscha – grošák?

Coby ministr školství se Jiří nechal vyfotografovat, jak hladí koně. Nebyl to grošák, oř byl spíš vraný. Zdá se, že Gruša pochází z groše. Jeho opera je ale mnohogrošová. Nesmíme zapomenout na Grušenku z Dostojevského *Bratrů Karamazových*. Ta je zřejmě odvozena rovněž od groše, jenže je spíš jednogrošová. Když jsem se kdysi zeptal Pavla Šruta na etymologii jeho příjmení, mlčky na papír napsal: „Šrut – Žrut – žrout.“ Vedle našich přátel přeložených do latiny se pak vyjímal jako Vortius. Jiří Gruša by pravděpodobně napsal: „Gruša – Groša – groš.“ V latině by pak zněl Georgius Nummus. A ještě něco: Má choť mě upozornila, že každý Jiřího rozhovor je jiný než ten předcházející. A všechny jsou brilantní. Velký autor musí mít smysl pro funkční rozmanitost. ■

Vyšlo v kulturním magazínu *Uni 1/2021*, knižně vychází pod hlavičkou *Eugen Brikcius uvádí* v nakladatelství Malvern na podzim 2021.

Eugen Brikcius (1942), prozaik, básník, esejista, filozof a výtvarník.

Radim Kopáč (1976), literární a výtvarný kritik, editor a kurátor.

Bude nám Evropa ukradená?

Jiří Přibáň

Dnešní luxus nemá v českých dějinách obdoby. Nemyslím množství věcí, které nás obklopují a nabízejí se v nákupních centrech, nebo cestování, které se stalo stejně samozřejmé jako přístup k bezbřehým informacím z mobilních telefonů, jaké nosí v kapse pubertáci i důchodci. Mám na mysli historicky výjimečnou situaci, kdy v naší zemi již téměř tři desetiletí vládnou lidé, které si svobodně volíme, a bezprostřední ohrožení naší svobody nepřichází zevnějšku, ale zevnitř. Sami sobě jsme se stali největším nepřítelem a největší nebezpečí paradoxně spočívá v tomto luxusu svobody.

Luxus se od antiky spojoval se zhýralostí, přemírou a chtíčem. *Luxuries*, tj. smilstvo se z antické neřesti proměnilo v jeden ze sedmi smrtelných hříchů a ještě v Shakespearově *Mnoho povyku pro nic* Claudio viní Heru z cizoložství slovy „She knows the heat of a luxurious bed.“ Luxus znamenal nevěru a frivolnost a teprve v moderní době se začal spojovat s pohodlným a přepychovým životem, jaký si mohl člověk zaslouženě i nezaslouženě dopřát díky svému původu, úspěchům nebo životní náhodě. Tělesné požitky nahradilo materiální blaho, ale i tak se nadále s luxusem běžně spojuje nezřízený chtíč.

Luxus svobody přináší současně pocit konejšívého pohodlí i obavu ze ztráty míry a soudnosti. Vyvolává nejen odvěkou iluzi, že člověk může cokoli, protože je mírou všeho, ale zrovna tak i zdání, že neexistuje rozdíl mezi uměřeností a excesem. Hrozí,

že z excesu se příště stane měřítko a z hodnot jejich vysmívané protiklady. Údělem moderního člověka je neustálé přehodnocování hodnot a hledání smyslu i v nesmyslně absurdních situacích, avšak luxus svobody představuje současně hrozbu, že se existenciální absurdita promění na sociální normu a z pochyb přehodnocování se stane jistota znehodnocení všeho, co stojí v cestě momentálnímu politickému, ekonomickému či jakémukoli jinému mocenskému zájmu.

Filmový režisér Luis Buñuel a mnozí další svědci minulého století si dobře uvědomovali, že svoboda se velmi snadno může stát *přízrakem*. Zatímco řád společenských konvencí skrývá nebezpečí autoritářství, ze svobody se může zrodit tyranie libovůle. Dávno před Buñuelem a dalšími avantgardisty, kteří viděli, jak se jejich utopické sny postupně měnily v noční můry modernity, však již Alfred Jarry v *Králi Ubu* upozornil na zvláštní konstelaci, kdy pod maskou společenského řádu a konvencí bují anarchie bláznivosti a pošetilosti, kterou však nelze chválit po vzoru Erasmově nebo podříditi řeči dramatu, jak to dokázal Shakespeare.

Kromě roztvářeného využití slavných syžetů ze Shakespearových dramát *Král Ubu* obsahuje i Rabelaisovu nebo Cervantesovu genetickou stopu ducha nepřístojnosti, který nás chrání před vážnou tváří světa a jeho moci. Na rozdíl od raně moderních románů však Jarryho *patafyzika* může stavět

jen na směšnosti světa, který svou vlastní vulgaritu, obscénnost a krutost povyšuje na základní ctnost, sociální normu a pramen politického řádu. Není to svět, v němž by se ve zdánlivé bláznivosti klaunů zrcadlila pošetilstv mocných. Patafyzika je definitivní výsměch světu, z něhož se rozum vytratil a kde se neřád povyšuje na svrchovaný řád, bezpráví na právo a krutost na jedinou a správnou cestu ke štěstí.

♦♦

Stát se patafyzikem tak znamená zachovat si zdravý rozum ve světě, v němž se mocní nestydí povyšovat nad fyzické zákony a „poroučí větru a dešti“. Jedním z takových patafyziků, i když oficiálně neorganizovaným a nekanonizovaným, byl i Jiří Gruša, kterému se v románu *Dotazník* povedlo do neosobního řádu předem naprogramovaných kolonek a otázek vložit osobní vzpomínky a konkrétní život hlavního hrdiny, historii jeho rodiny i rodného města. Kniha je ironickým svědectvím, že žitý svět nelze vtěsnat do formuláře a jazykovou i obrazovou bohatost a fantazii nelze spoutat strohými frázemi a administrativně hodnotitelnými fakty. Omyl hlavního hrdiny, který se domnívá, že řádné a stručné vyplnění předchozích dotazníků bylo příčinou toho, že nemohl získat zaměstnání, a proto se rozhodne tentokrát namísto byrokratických odpovědí sepsat co nejpodrobnější životopis, vede ke konfrontaci životní rozmanitosti s jednorozměrností systému, který chce namísto nezpracovatelného života jen zpracovatelné informace.

Téma systému, jehož fráze a rituály bytostně ohrožují lidskou svobodu, dobře známe z Havlových esejů a her a popis historie rodného města a obyvatel s jejich pokrytectvím a slabostmi, ale také dobrotivostí nebo důvtipem úspěšně využil například Josef Škvorecký ve svých *Zbabělcích*. Na Grušově *Dotazníku* je však důležitá především lehká ironie, se kterou vypravěč do primitivního systému dotazníkových otázek vkládá nepatřičné symboly, metaforu, obrazy a slovní hříčky.

Myslím, že právě z tohoto důvodu se komunistická justice v roce 1978 rozhodla Jiřího Grušu stíhat pro trestný čin pobuřování, protože z hlediska jejího symbolického uspořádání se samozřejmě nemohlo jednat o nic jiného než přímo o podvrácení samotného systému, což byl podle tehdejšího trestního zákoníku zločin ještě závažnější. Gruša se navíc nespokojil s popisem toho, co se skrývá za oficiální fasádou režimu. Nešlo mu jen o zachycení protikladu mezi oficiální lží a pravdou skrývajících se za vnější podobou a jazykem systému. Na rozdíl od Havlova protikladu mezi vyprázdněným systémem a autentickým životem Gruša přímo vstupuje do symbolické mřížky systému a jako kukačka naklade mezi dotazníkové fráze vejce poezie.

♦♦

Pro *Dotazník* je typické to, co spisovatelka a literární teoretička Sylvie Richterová označila za estetiku absurdního, kterou Gruša sám v souvislosti se samizdatem a disentem v textu *Pod petlicí a zpod petlice* popisoval jako vytváření situací, v nichž například Heinrich Böll jde ke knihvazači, aby vyzvedl čtrnáct výtisků své knihy a mohl je potají půjčit přátelům, nebo Friedrich Dürrenmatt už deset let neviděl svou hru na německém jevišti, přestože se jeho díla uvádějí v zahraničí, a Günter Grass píše veřejné projevy ve vězeňské cele.

Estetika absurdního má samozřejmě i politický význam. Je jasná a přímočará v konfrontaci demokracie a totalitarismu, ale stejně tak ji lze aplikovat na dnešní luxus svobody a obavy s ním spojené. Stačí se letmo rozhlédnout a člověk vidí, jak největší neřadí a malí i velcí Ubuové chtějí vytvářet nové řády a učinit z politického karnevalu permanentní stav, v němž se znehodnocuje vše kromě jejich vlastní moci a zisků. Největší velmoc světa dnes řídí nezodpovědný egomaniak bez potřeby rozlišit pravdu a lež, ale s o to větší schopností charismaticky mobilizovat nespokojené

občany své země a přetavit jejich hněv a pocit bezmoci do volebních hlasů. Na druhém konci zeměkoule mu poskytuje vzor bývalý tajný policista, který vede Rusko zpět k někdejší slávě a na této cestě jakoby mimochodem dokáže vylovit antické amfory (podezřele nepoznamenané dlouholetým působením mořského živlu), ukázat z rogala jeřábům jejich tažnou cestu, uspat ranou z pušky divokého tygra atp.

Ve Spojeném království zase dlouholetou tradici ekonomicky výhodné diplomacie, která nakonec přivedla zemi k evropské integraci, nahradila identitární pošetilost a s ní spojená nostalgie po zašlé slávě impéria, někdejších jistotách sociálního státu a dalších ztracených hodnotách a příslibech. Kdo by si ovšem myslel, že proti těmto excesům stojí uměřenost a uvážlivost politických elit na evropské i národní úrovni, měl by rychle vystřízlivět, aby viděl, že opilý koráb Evropské unie se dnes řítí do záhuby a nedávné francouzské prezidentské volby zcela ovládl nový populistický styl, takže země mohla v osobách Emmanuela Macrona a Marine Le Penové volit pouze mezi krizí a katastrofou.

Demokracie se ocitla v pasti mezi agresivitou a apatií, ze které je stále těžší se dostat. Politici, ekonomové, byrokraté, manažeři a všichni další, kdo slibovali vytvoření racionální organizace zajišťující mír, prosperitu, blahobyt a důstojnost pro evropské občany, ve skutečnosti nedokážou vyřešit současnou krizi legitimacy a jen opakují prázdné fráze unijního *ptydepe* a posilují všeobecně rostoucí *horror vacui*, z něhož se rodí nové politiky strachu a nepřátelství. Osud kontinentu je jeho obyvatelům lhostejný a stále více ukradený, a to v mnohoznačném smyslu toho slova. Namísto celoevropského společenství se náš kontinent rozpadá opět na národní státy, štěpí se podle národních zájmů a jednotlivé země i celé části, jakými je například střední Evropa, se ocitají v situaci, kdy se z luxusu svobody začíná stávat její příznak.

♦♦

Na rozdíl od ostrého dělení života v pravdě a ve lži, které se stalo nešťastným sloganem disentu, Jiří Gruša se zkušeností literáta, disidenta i diplomata

Při oficiálním přijetí v Říjnu 1995 v jeho rodných Pardubicích s primátorem Liborem Slezákem. Společně s paní Grušovou je přítomna také spisovatelova matka Blažena Grušová. Je hluboce dojata – satisfakce po tolika letech, kdy to jako matka „nepřítele státu“ neměla právě jednoduché.

v eseji *Moc mocných* věcně poznamenává, že „politika je život ve lži“. Žít v politice proto znamená vždy schopnost žít i s přízraky.

Grušova poznámka ovšem není moralistní obžaloba zkorumpované moci, ale připomínka toho, že v demokracii jsou lidé současně původci i adresáty moci, která se opírá o neurčité a rozplzlé pojmy, jako je *lid* nebo *národ*. Namísto hrubé síly přichází produktivní moc, která sice nabízí zdánlivě svobodné alternativy, ale přitom využívá nahodilosti, této základní vlastnosti moderní společnosti, a rozplzlého jazyka demagogů k vytváření účinného tlaku na člověka.

„Čím víc takových svobod, tím více moci“ – poznamenává Gruša a s přesností sociologa odhaluje, že moc roste se schopností využít společenské a politické kontingence. Politici jsou rukojmí proměnlivých nálad veřejnosti, ale současně mohou v komunikaci s veřejností vybírat a nabízet různé varianty těchto nálad a definovat jejich formy a funkce.

Nejen totalitní, ale každá moc si tak vytváří *nomenklaturu*, která postihuje zrovna tak prezidenty jako disidenty. Na rozdíl od *moci bezmocných* je *moc mocných* svůdná a přitažlivá právě tím, že funguje a její slovníky mají politický účinek bez ohledu na jednoduché distinkce jako Východ–Západ, pravda–lež nebo demokracie–totalitarismus, které před rokem 1989 definovaly politický prostor a zápas v Evropě i po celém světě.

Jak Gruša správně tvrdí, komunismus nepadl kvůli disidentskému lpění na životě v pravdě, ale proto, že se nedokázal adaptovat na „všeobecnou změnu poměrů... možná nejhlubší od časů pyramid“. Globalizace totiž propojila v nevídané míře všechny společnosti a komunistická ideologie nedokázala reagovat na tuto novou komplexnost, ve které podle Gruši staré pravidlo, podle něhož „moc roste s počtem bezmocných“, zmutovalo v maximum „moc bezmocných osvobozuje!“, podle které je to právě moc bezmocných, co dokáže přetrvat i v podmínkách, v nichž jsme všichni zdánlivě zdrojem moci, ale přitom ji bezmocně obsluhujeme.

♦♦♦

Základní iluze nacionalismu spočívá v představě, že si národ jako lidské společenství vystačí sám se sebou a jeho existence je zaručena vnitřními zdroji jedinečné kultury, dějin, jazyka, náboženství nebo lidových tradic a zvyků. Vytváří se tak ostrý rozdíl mezi *my* a *oni*, který z kolektivní identity činí otázku existence a přežití v nepřátelském okolí. O to důležitější je v takovém moderním světě vytvářet *politiky sousedství* namísto klasických *politik spojenectví*. Zatímco spojenci se mění a mohou zklamat i zradit, sousedy si totiž národy vybrat nemohou, a proto musejí o to usilovněji hledat k sobě vzájemnou cestu.

Biblické přikázání *Miluj svého bližního jako sebe samého!* zní v dnešní angličtině *Love your neighbour as yourself!* Anglický soused se tak v češtině stává bližním, s nímž díky lásce dokážeme vytvořit nejbližší pouto a společenství přesahující omezení tohoto světa. Imperativ se však okamžitě stává paradoxem, když za bližního Ježíš prohlásí i nepřítele, jemuž by logicky měla patřit nenávist a před nímž bychom měli mít obavy.

Zatímco angličtina trvá na *sousedech*, kteří mohou být přáteli i nepřáteli, čeština předjímá rozšíření pole lásky, protože blízkost sice zvyšuje riziko konfliktu, ale snižuje možnost druhého považovat za nepřítele a podle toho s ním nakládat. O bližních se předpokládá, že patří k *nám*, zatímco soused patří k *nim*, tj. ke všem, kdo náležejí do okolí našeho domova a vytvářejí protipól naší identity.

Rozdíl mezi *sousedem* a *bližním* je rozdíl mezi právem a teologií. Zatímco bližní musíme milovat, i kdyby to byli naši největší nepřátelé, sousedy nemusíme milovat, ale o to víc je třeba, abychom se s nimi domluvili a dobře vycházeli. Sousedství se proto musí řídit základní ctností uvážlivosti, a ne předvídatelnými výstřelky. Politika sousedství musí vycházet z uměřenosti a hledat míru, takže spočívá ve schopnosti komunikovat prostřednictvím rozdílu *my–oni* bez apriorního vytváření obrazu nepřítele a pocitu nedůvěry nebo dokonce strachu.

Jedním z nejvýznamnějších činů Jiřího Gruši pro českou literaturu v německy mluvícím prostředí byla iniciace a editace třiatřicetisvazkové České knižnice v němčině (*Tschechische Bibliothek*). Ta vycházela od roku 1999 do roku 2007. Zásadní pro možnost vydání bylo, že velvyslanec přesvědčil Nadaci Roberta Bosche, aby projekt financovala jedním milionem marek. V srpnu 2008 byla celá řada představena německému spolkovému prezidentovi Horstu Köhlerovi v jeho berlínské rezidenci, na zámku Bellevue. Přítomni byli spolueditoři Peter Demetz, Hans Dieter Zimmermann, Peter Kosta a Eckhard Thiele. Nechyběli ani Pavel Kohout, český velvyslanec Rudolf Jindrák a další.

Schopnost komunikovat neznamená automaticky větší míru legitimacy, protože komunikace obsahuje zrovna tak porozumění a souhlas, jako i nepochopení a konflikt. Ve srovnání s bližními naše sousedy nikdy nebudeme tak důvěrně znát. Můžeme vidět, jak se oblékají a jaké svátky slaví, s kým se stýkají a mluví, co jedí a poslouchají za hudbu, nebo kdy se zpravidla ukládají ke spánku, ale vhléd do jejich nitra a pocitů nám zůstane utajen, nestanou-li se našimi bližními. Křesťanská etika jednoznačně přikazuje přijmout za bližní i nepřátele, ale každodenní realita nám připomíná, že se často vyhneme konfliktu a násilí tehdy, když namísto otevřené náruče lásky nabídneme podanou ruku sousedské slušnosti. S náručí lásky totiž přijímáme i temné stránky bližního a nás samých, o nichž možná ani netušíme, ale které hrozí kdykoli přejít v otevřený rozkol.

Sociolog Max Weber tento rozdíl označil jako rozdíl mezi etikou smýšlení a odpovědnosti. Politika sousedství musí vycházet z odpovědnosti, a ne ze

smýšlení. Málokdo přispěl k českým politikám sousedství tak jako Jiří Gruša, který po roce 1989 v nové funkci velvyslance pomohl zásadním způsobem nově uchopit naše vztahy k Německu i Rakousku. A z jeho politických projevů a textů je víc než patrné, že i tady diplomatická imaginace často vyžadovala schopnosti blízké estetice absurdního, a tím odhalila její politický i etický rozměr. Jmenování literáta diplomatem se mladému českému státu vyplatilo a Grušova literární diplomacie plynule přecházející v diplomatickou literaturu dokázala rozvázat jazyky i těm, kdo by jinak nejraději zarputile mlčeli a na souseda se mračili.

◆◆◆

Grušovy politiky sousedství přitom zapadají do obecnějšího rámce politiky evropanství, ve které demokratické státy i celý kontinent mohou být, slovy Grušovými, zemí „zaslíbenou pro uměřené lidi“. Gruša přichází se zdánlivě minimálním

požadavkem, aby se politici zdrželi rozplizlých frází a obecných slov, do nichž si lze dosadit různé a často protichůdné významy. V poznámce *Opět k pojmu Unrecht* navrhuje zbavit se nároků na úplné vyrovnání nebo nápravu minulých křivd a namísto nich přijmout omezení a parciálnost ne-spravedlnosti i její nápravy. Připouští, že politika se bez gest neobejde, ale přitom zmiňuje jednu důležitou politickou pravdu, že totiž „podmínkou úspěchu je morálně praktická limitace gesta“.

Souhlasím s touto pragmatickou představou politiky jako limitace gest a symbolů, které jinak hrozí, že nás zahltí svou komplexností. V jazyce, stejně jako v politice, se totiž podle Gruši skrývají nejrůznější pasti. Týkají se pojmů jako *vina a odpuštění, odsun a vyhánění*, ale i *identita, národ* nebo *Evropa*.

„Hašteření národů“ je údajně „stará kakánská past“, jak Gruša poznamenává v eseji *Malá planeta*. Evropská naděje potom spočívá v možnosti vytvořit politickou unii, která neunifikuje a nevytváří politické tautologie identitární politiky, jako například *My jsme My* nebo výhrůžná hesla typu *Nic než Národ*. Velmi se mi v této souvislosti líbí i Grušova představa vzdělávání, ve kterém by namísto unifikující angličtiny měli studenti studovat hned ve třech jazycích, a to v místním, sousedním a úředním jazyce EU. Když identitu, tak jedinečnou polyglotickou, a ne geograficky kulturní!

Riziko retronacionalismu a úpadku směrem k politice národních států a zájmů nelze v dnešní Evropě podceňovat. Zrovna tak nelze jednoduše tvrdit, že každý kritik Unie je nepřítel Evropy, protože

současná forma evropské integrace si chce přisvojit podobně výhrůžná hesla typu *Alternativa neexistuje!* Dnešní Unie je racionální mašina v hluboké krizi, která se navenek tváří jako osvícený rozum a duch, proti kterému bouřit se znamená dopouštět se smrtelného hříchu. Evropané dneška proto nemohou být lhostejní, ale naopak se musejí bouřit jak proti nacionálnímu hašteření, tak proti instrumentálnímu rozumu povyšovanému na objektivního ducha evropských dějin.

Naše dějiny našťestí žádného takového ducha a zákony nemají, takže nezbyvá než z přehodnocování našich hodnot budovat dnes a denně naše sousedsky sdílené evropanství. V opačném případě nám hrozí lhostejnost a postupné znehodnocení evropské kultury a její ukradení nějakým příštím králem Ubu, který ve jménu evropské identity a civilizace bude zase vraždit cizince, sousedy a všechny Evropany, kteří se mu odváží postavit do cesty. Jarryho *patafyziku* a Grušovy poetické i diplomatické *dotazníky* tak potřebujeme dnes víc než kdy v minulosti, aby nám Evropa nebyla ukradená! ■

Text vznikl jako doslov k V. svazku *Díla Jiřího Gruši: Eseje a studie o diplomacii a politice* (nakladatelství Barrister & Principal, Brno 2017).

Jiří Příbáň (1967), právník a sociolog, profesor univerzity v Cardiffu.

Současník Jiří Gruša

Erhard Busek

Slovo současník dnes používáme s lehkostí jako upozornění na to, že určitý člověk může na základě své konkrétní znalosti něco objasnit o nějaké osobě nebo o nějaké události. Není třeba zvlášť zdůrazňovat, že Jiří Gruša to uměl. Zájem právě pro nás a dnešní dobu musí spočívat v tom ukázat jeho život jako oblouk nad událostmi před druhou světovou válkou a během ní, v rámci rozdělení Evropy na Východ a Západ, komunistického systému a nesmírných osobních následků, jako je vypovězení ze země, ztráta občanství atd. Je to však také cesta zpět do vlasti, především ale vypořádání s věcmi, které byly politicky podmíněné a které vedly k tomu, že se Jiří vlastně stal časem občanem ve dvou jazycích. Jiří byl diplomatem, který působil ve Vídni a v Bonnu, politikem pro vzdělávání v české vládě, především však působil v síti lidí, kteří usilovali o svobodu a demokracii a přinášeli tomu nevýslovné oběti. Z toho vyplýval ohromný proces učení, který byl ovlivněn nejen podáváním zpráv, nýbrž také způsobem řešení. Jiří Gruša je přesvědčeným Středoevropanem, což je dáno nejen zeměpisnou polohou a historickým pozadím, nýbrž také způsobem, jak se vypořádal s tím, co zažil. Existuje známé rčení popisující rozdíl mezi Němci a Rakušany. Naši přátelé vždy říkají: „Situace je vážná, ale nikoli beznadějná!“, přičemž Rakušany je vlastně mluvit: „Situace je beznadějná, ale nikoli vážná!“ To je vlastně středoevropské diktum, se kterým jsou práce Jiřího velice těsně spojeny. Tady se však nejedná o potěšení z ironického zacházení s různými pravdami, nýbrž o způsob, jak věci vylicit, přiblížit

a na pozadí osvětlit. Jeho práce jsou svým způsobem „Laterna magica“, kde není ukázán pouze obraz, ale jsou přítomny také stíny, čímž vzniká pozoruhodný hloubkový rozměr.

Jako Vídeňan a Rakušan bych chtěl Jiřímu Grušovi na tomto místě vyjádřit upřímné poděkování. Toto město, které je tak úzce spojené s Čechami a Moravou, vyznamenal svou přítomností, rozuměl mu někdy lépe než my Vídeňané. Přispěl k vyjádření společného prostoru, ne jako nostalgik toužící po habsburské monarchii, nýbrž jako představitel hluboké kulturní sounáležitosti, kterou v Evropě opět potřebujeme.

Doporučuji jeho práce nejen číst, nýbrž o nich přemýšlet v hlubším smyslu – jako o zprávě podané o historických zkušenostech v lidských rozměrech. To však je třeba nejen při posuzování uplynulých časů, ale i budoucnosti světadílu, který je ohrožen ze své podstaty a doposud měl sílu přece jen znovu povstat. Střední Evropa je také svůj vlastní světadíl, kterému je Jiří Gruša hluboce oddán! ■

Text vznikl jako předmluva ke svazku *Prosa III, Der 16. Fragebogen*, Werkausgabe, Wieser Verlag 2014.

/ Z němčiny přeložila Věra Koreňová. /

Erhard Busek (1941), rakouský politik ÖVP, vicekancléř rakouské spolkové vlády 1991–1995.

Oči Světa Jiřího Gruši

Sylvie Richterová

Dějiny české literatury netvoří souvislou vývojovou linii nebo křivku, v nárysu by je nejspíš mohla vystihnout teorie katastrof. Nesamozřejmost českého jazyka i samotné existence národní kultury byla jednou z historických konstant. Umění však často odpovídá na krizi a ohrožení vývojovým skokem i novými formami. V devatenáctém století například chybí kapitola klasický román, jak je známe z francouzské, anglické, ruské i německé literatury, převažuje básnictví. Na začátku dvacátého století tuto mezeru „přeskočili“ největší spisovatelé, kteří vydali knihy tak excentrické a bezprecedentní, že je do literatury odborníci ani nezařazovali, leda jako odstrašující příklady. Platí to zejména o Jaroslavu Haškovi a jeho *Dobřem vojáku Švejkovi*. Hašek byl slavný a nedostatečně chápáný, další velký autor, Ladislav Klíma, zůstal dlouho neznámý. Z dnešního pohledu je jejich způsob psaní cosi jako „fuga in avanti“. Geniální knihy z relativně šťastné doby mezi dvěma válkami mají stále ještě čím překvapovat – a také čím osvětlovat současný svět. I Karel Čapek jako romanopisec experimentoval s formou a obsahem.

Dalším relativně šťastným obdobím dvacátého století byla šedesátá léta, kdy vystoupili na veřejnost autoři jako Bohumil Hrabal, Ludvík Vaculík nebo Milan Kundera; každý z nich jiným způsobem prolomil hranice románové formy. V tutéž dobu se na české scéně objevili také básníci o generaci mladší a oproti ideologicky i formálně povinnému totalitnímu kánonu veršování převratní. Mezi nimi byl i Jiří Gruša narozený 10. listopadu 1938 (jeho soupevníky a přáteli byli mimo jiné Ivan

Wernisch, Antonín Brousek, Stanislav Dvorský nebo Petr Kabeš).

Když se v šedesátých letech ukázalo, jak silné a slyšené může být slovo básníků a spisovatelů, západní kolegové přijíždějící do Prahy měli pocit, že českým kolegům mohou obrovskou váhu slova ve společnosti závidět. Velmi nezáviděníhodný byl ovšem v oné době režim, který význam literatury také správně rozpoznal. Na knihy některých autorů (například Bohumila Hrabala) stávaly ve čtvrtěk v ranních hodinách fronty před knihkupectvími. Zároveň ovšem „tiskový dohled“ komunistického vedení po celá padesátá léta a až do roku 1968 knihy cenzuroval a třeba i posílal do stoupy. Avšak pozor na to nejdůležitější: konflikt se většinou odehrával nikoliv v plánu ideologickém, který byl otevřeně prolhaný, nýbrž ve spodních a skrytých vrstvách skutečného umění. Přesněji, ve vlastních principech a tématech *poiesis*, svobodné, individuálně ručené tvořivé práce. Za poklidnějších okolností by si široká společnost hned tak nevšimla, nemohl si však nevšimnout „režim“ (čti desítky, stovky i tisíce totalitě podřízených mozků, které pro něj pracovaly). Lze říct, že policejní režim vyzdvihl význam literatury v souvislosti s tím, co za svobodu slova autoři riskovali a platili. Zaplatila nakonec celá země, když „československé jaro“ spálila srpnová invaze pěti armád roku 1968. Tanky a cenzura zasáhly postupně celou společnost, až na ty spisovatele, kteří se nedali.

Konflikt odhaluje hluboký rozpor mezi uměním a aparátem moci. Proměny umělecké normy, experimenty s poetikou, kompozicí a vůbec se vším, co se týká složitěho vztahu formy a smyslu

v literatuře, působí hluboce na způsob vidění a myšlení, cítění i jednání čtenáře. Proměňují vnímání i vědomí. Věděl to samozřejmě Stalinův arbitr přes „socialistický realismus“ Ždanov, věděli to jeho následovníci. Jedno z největších kulturních dobrodružství české společnosti se od šedesátých do osmdesátých let odehrávalo na tomto poli. Kultura prolomila v šedesátých letech ocelovou strukturu monolitního myšlení a přestala mít strach. Radikální rozchod s kánony „socialistického realismu“ se projevil v šedesátých letech jako originální estetika v kinematografii (českou „Novou vlnu“ představují režiséři Miloš Forman, Věra Chytilová, Pavel Juráček, Jan Němec, Ewald Schorm a další). Divadelní scénu radikálně proměnily osobnosti jako Otomar Krejča, Josef Topol, Ladislav Smoček a Václav Havel.

Jiří Gruša byl muž mnoha talentů: v šedesátých letech založil časopis *Tvář*, pracoval jako redaktor v dalších literárních periodikách, pustil se do řady veřejných polemik, publikoval básně, pohádky pro děti, experimentální prózy, úvahy a články. Za jeden takový text byl obviněn z „devastace literárního socialistického kánonu“. Možná dnes ani nestačí užít pojmu „krize“ v historii literatury, aby si čtenář představil, že za programový článek o poezii mohl být autor pronásledovaný. Mohl, dokonce bylo proti autorovi zavedeno v roce 1963 trestní řízení. A to mluvím o šťastném období: začínalo přece „československé jaro“! Když jaro vystřídala represe, Gruša dál psal, polemizoval, organizoval, pomáhal, korespondoval, konspiroval a tři měsíce také seděl ve vězení. Za „experimentální román“ *Dotazník* z roku 1975. Je důležité, že ho „zločin románu“ do cely přivedl, ale za nedlouho z ní také vyvedl, protože *Dotazník* se zavčas dostal za hranice a protože západní kulturní veřejnost se solidárně zastala autora. *Dotazník* je precizně vystavěný experiment „devastující“ románovou stavbu jako takovou, ne jenom tu „socialistickou“. Literární i neliterární kánon musel být rozlámán na kusy, aby slovo nepřišlo nejen o svobodu, nýbrž

o celý svůj smysl. O pět let později se v samizdatových opisech objevil druhý Grušův román, totiž právě *Dr. Kokeš, Mistr Panny*.

Nad otázkou, jakým způsobem je *Dr. Kokeš, Mistr Panny* napsaný, se mi vybavil úvodní verš prastaré epopeje: „O muži, který všechno viděl, chci vyprávět světu.“ V mytologickém světě společném zemi a nebi platí tato slova o Gilgamešovi, ve světě spoutaném materialismem a na lži postavenou ideologií platí o vypravěči a hlavní postavě románu dr. Marianu Kokešovi. Jeho vidění i vědění jako by bylo bezbřehé, nevyčerpatelné a neustále umocňované básnický tvořivým vnímáním věcí přítomných i minulých. Jeho svědectví je soucitné i kruté, mystické i groteskní, lyrické i absurdní. Žije v nepříjemné skutečnosti „znormalizovaného“ Československa sedmdesátých let, jeho vědomí se však rozpíná do okruhu tří generací vlastní rodiny a dál. Konkrétně do rakousko-uherského císařství, k první světové válce a k tomu krátkému času, který ji odděloval od druhé. Nevynechá koncentrační tábor, protože nemůže vynechat jistou „Židovku“, která ho přežila a na jejíž smrt od začátku románu lačně čeká bezcharakterní spekulant Robus. Tento neobarbar a úspěšný občan říše vulgárního materialismu přizve Kokeše v poslední kapitole románu k rodinné rituální žranici. Marian Kokeš zde prožije svou smrt, ztotožňuje se sama s vepříkem, kterého právě do křupava opékají. „Ukroj a žer!“ jsou jeho poslední slova k bližnímu. Je smířen s údělem oběti a zná své poslání: jsem tuto „Očima Světa“, říká.

Mysterium smrti je alfou a omegou Gilgamešova tázání a totéž platí o Oráči ze staroněmeckého dialogu *Ackermann aus Böhmen* od Jana ze Žatce. Pro oba je zlomovou událostí smrt milované bytosti a tutéž bolestnou zkušenost v sobě nese Kokeš, zraněný náhlou smrtí mladičké a krásné Janinky. Od ní se odvíjí v jeho paměti životní příběhy a smrti osob blízkých i vzdálených. Spor mezi Smrtí a Oráčem musí v *Ackermannovi* nakonec rozhodnout Bůh. S vlastní smrtí je Marian Kokeš smířený: „Vidím

Patrony České knihovny se stali díky Jiřímu Grušovi oba prezidenti – Horst Köhler a Václav Klaus. Horstu Köhlerovi ji v roce 2008 představil v prezidentském sídle hlavní iniciátor.

světlo,“ odpovídá hlasu, který k němu promluví jiným, nejspíš už nebeským jazykem.

Kokeš je směšné jméno a jeho vyprávění je plné humoru. Smysl pro humor je další talent Jiřího Gruši, dovoluje mluvit o nekonečné bolesti a nevypočitatelné smrti, čtenáře nešetřit, a přitom jeho životní síly neničit. Jako dar mu totiž zároveň přináší právě to své vidění bez hranic, štědře rozdává i směšné, trapné, lyrické a absurdní podrobnosti. Mezi první a poslední stránkou románu jsou stránky a třeba jen odstavce, které by vydaly na další romány. Autor věděl, že jeho čas je vyměřený, že může znovu skončit ve vězení. Čekal ho život v exilu, i ten však znamenal konec pro jeho *Mistra Panny*, přerodil se v německého básníka. A co tu dělá „Mistr panny“? Je to exemplum z roku MCMLIII, stojí v kapitole *Rozkoš*. Lze předpokládat,

že exemplum na univerzální téma napsal patnáctiletý básník. Je to podobenství o velkém malíři, kterému ďábel dal moc stvořit božsky krásný obraz Panny. „Profesorka smrti“ Talamcová, která si mladického básníka Mariana pěstuje jako zdatného milence a zároveň pronásleduje jako propadajícího žáka, exemplum ironicky komentuje: není originální. Neví, že univerzální archetyp originální nemůže a nemá být. Ani mariánský motiv Panny není originální, zato tvoří jednu z hlavních nití románu. Spojuje jméno vypravěče s krásnou tváří panny Janinky, která si přála mít čtyři syny a dát jim jména evangelistů, i s milenkou Marianova otce Marií Vandasovou, která také umírá předčasně. (Pak je tu ještě jedna vulgární Mariana, která pannou určitě není.) Další nití v hustém předivu příběhů jsou setkání a rozhovory Mariana Kokeše s dědečkem

Antonem a s otcem Karlem Kokešem (označovaným K. und K., protože byl počat v době, kdy K. und K. Rakousko-Uhersko dostalo smrtelnou ránu).

Intenzita jednotlivých odstavců, vět a pojmenování v textu je až neuvěřitelná. Je také básnická, symbolická, plná oxymór i neologismů (přeložitelných možná právě do němčiny). Škála stylových rovin je tak široká, že nelze nejmenovat Jamese Joyce s ohledem na převratný formální impuls jeho próz. Pro čtenáře tedy nemusí být snadné sledovat linii nesčetných příběhů nesčetných postav. Autor mu četbu neulehčí, některým postavám bude střídavě říkat pravým jménem, přezdívkou, zdvořilostí a třeba ještě jménem divadelní role, kterou sehraje v Antonově ochotnickém divadle. Nebo na jevišti Marianova obrovského vnitřního divadla. Odkud, kam a proč ten který osud spěje, se dozvídáme postupně, přerušovaně a na přesáčku; postavy jsou jednou staré a hned zase mladé, jako například jedna z nejsilnějších, devadesátiletá Marianova babička Odeta, vlastním jménem Tereza, přezdívkou také Labuť. Na počátku dvacátého století si píše deníček a miluje krásného Maďara Salače. Ten ji zradí, později zahyne na bitevním poli a nakonec, když jako devadesátiletá umírá, ji přijde odprosit. Ze scény zde totiž mrtví neodcházejí. Velkou postavou je i Berta Samueli, na jejíž smrt čeká dravý neobarbar Robus, aby se zmocnil jejího krásného, zchátralého a smrti zasvěceného domu. V ostrozrakých průhledech se objeví řada dalších osob, třeba císař v kapitole *Kriegserklärung*, kde mu jeho vybraný císařský oběd přestane chutnat, zrovna když krásný Salač umírá ve ztracené bitvě a Marianův otec Karel Kokeš se poprvé pohne v děloze Odety. Simultaneita časů tvoří cosi jako fresku, obraz je ovšem vícerozměrný a v neustálém pohybu. Patří k němu i nebeská tělesa, například Arktur, „oranžová hvězda Čech“. I jazyk překračuje své běžné hranice, zazní němčina a maďarština, uplatní se latina a myslím dokonce hebrejštiny v jednom nápisu. Poslední slova románu jsou v řeči, jejíž jméno neznáme. Grušova čeština, vybavená obrovskou

slovní zásobou a střídající řeč hovorovou, básnickou, vulgární i prorockou, často doprovází děj svéráznou hláskovou mimikou. Nese s sebou aluze a staro- i novozákonní citáty, pohádky, pořekadla a básně. Velkou inspirací a paradigmatickým jsou Rilky *Sonetten an Orpheus* (*Und fast ein Mädchen wars... Wo ist ihr Tod?*).

Marianovo panchronické vidění se dotýká časů druidských, antických, biblických, středověkých a moderních, zároveň jsou tu první plány výjevu z války, z koncentráku nebo ze *Snu noci svatojánské*. Smrt Janinky inspirovala spolu s Rilky sonety Grušovu sbírku básní *Modlitba k Janince* (dokončenou v roce 1973), forma modlitby je v románu jednou z nejdůležitějších kláves výrazového repertoáru. Čtenář by udělal velkou chybu, kdyby chtěl rychle postupovat kupředu, kdyby ztratil trpělivost v neobvyklé románové krajině. Adekvátním způsobem četby je procházet tudy zvědavě a pozorně, dát slovo vlastní představivosti, očarované a umocňované Grušovými rukopisem.

Na „devastaci“ románové formy a „příběhu“ pracovala v sedmdesátých a osmdesátých letech celá jedna generace: Jan Hanč, Milan Nápravník, Jiří Kratochvíl, Karol Sidon, Daniela Hodrová, Zuzana Brabcová (a další včetně autorky této předmluvy). Jiří Kratochvíl k tomu napsal: „Příběhy byly totiž takřka synonymem oficiální literatury, pro jejichž dohlázele a kulturtrégy byla zas naopak nepřiběhovost (příběhová fragmentárnost) něčím až ideologicky podezřelým. Ale cítili jsme k příběhům nedůvěru netoliko z jakéhosi nonkonformního negativismu. Hladově zakulacené příběhy, šikovně adaptující ‚výdobytky moderní prózy‘, to byla totiž ta literatura, která nás nikdy nezajímala, od rozbujele produkce konzumních příběhů, například v podobě televizních seriálů, se lišila vlastně jen pranepatrně...“*

Proměny románového kánonu, které v období politické „normalizace“ svobodní autoři prováděli, každý jiným způsobem, ale z téže nezbytnosti, se ohlašovaly již v šedesátých letech v tvorbě Věry

Linhartové a před ní ještě v díle Milady Součkové. Netýkají se zdaleka jen dnes znovu oblíbené a opět často konzumní „příběhovosti“. Jaké jsou nejradikálnější proměny románových forem v Grušově románu? Je to zaprvé básnická intenzita textu dovolující plnovýznamové vnímání kvalit a hodnot, které jinak do románu nevstupují nebo zůstávají v druhém plánu. Podobně působí hra s kauzální souvislostí věcí. Velký estetický zážitek přináší také sémantické zkratky jako věta: „Moment, usmívá se doktor, změniv svůj ksicht v prdel.“

Rafinovaně ukrývané a odkrývané, všudypřítomné a dominantní je téma náboženské. Toto slovo se však v textu nevyskytne ani jednou. Jsou tu ale rozesety nespočetné motivy, jejichž společným jmenovatelem toto téma je. Na prvním místě mariánský motiv, ale také třeba motiv hlasu. Biblické „pozná hlas svého pána“ může zaznít ostře ironicky, ale také způsobem povznášejícím jako apoštolské svědectví: „Nenaplnuje mě to nějakým hnusem, nýbrž hlasem, zase tamtím, v kteréj se proměňuju a ve kterým mi všechno přichází vstříc“. Je to jedna z nejkrásnějších vět románu a najdeme ji v kapitole apokalypticky nadepsané číslem *šest set šedesát šest* je zde popisné číslo složky, kterou advokát dr. Kokeš dostává od spekulanta (v jehož opékaného vepře se na poslední straně promění, pravděpodobně proto, že neodmítl spolupracovat na Robusově podlé akci). Z množství podobných nápodív či znamení si povšimněme ještě třeba „kyselého dropsu“ značky Ariel. „Nejdřív je to sladký, pak to v puse kysne,“ vysvětluje Tereza-Odeta. Kdysi jí drops nabídl milovaný Salač a ona se jím krmí ještě před smrtí, přijímá jej z rukou Mariana. Kdyby čtenáři náhodou uniklo, že drops Ariel vykazuje podobné chuťové vlastnosti jako kniha, kterou Janovi na ostrově Patmos podal v Apokalypse anděl, napoví mu autor, že „Ariel je přívlastek značící zjevování Boha“. Vyhledávat

podobné souvislosti může být poutavější než nejnapínavější příběh, neboť odhaluje věci neviděné či neviditelné.

Do této perspektivy je vsazeno hlavní téma smrti a smrtelnosti. Tereza-Odeta se probouzí k lásce v době velkého očekávání hromadné, společné smrti při srážce s Halleyovou kometou. K té nedorazí, každého očekává individuální osud a individuální odcházení. Marianovu smrt přivolá úspěšné završení transakce zdokumentované ve složce 666. „Zmákte to,“ pochválí ho blahobytný Robus za nečistou práci a pozve na vepřové hody. Marianova duše přežívá smrt vlastního těla a z nitra opékaného prasete promlouvá: „A hle, obrazení mne, kůži z hlavy přetahují přes oči, takže mají pocit, že jsem ve tmě, že už se jim nekoukám na ty jejich svižné prsty, ačkoli jsem tuto Očima Světa.“ Je to groteska, karikatura, žert? Nebo parodistické mysterium? Fraška, ludus či „*risus paschalis*“? Ve středověku znamenaly karnevalovou svobodu obracet naruby liturgii a scény ze života Krista. „Devastovaly“ je, aby byly opět vzkříšeny a ožívaly s novou silou. Jiří Gruša propojil vážné s parodií, posvátné s profánním – a odkázal nám tento geniální román jako mysterium věcí přítomných, minulých a univerzálních. ■

* Jiří Kratochvíl, Tvar smyslu, in *Příběhy příběhů*, Atlantis, Brno 1995, s. 136.

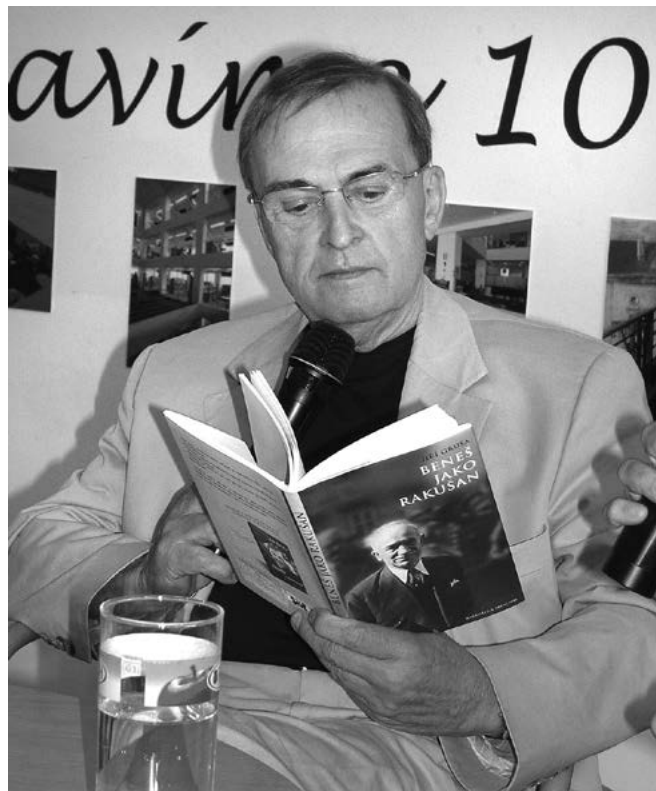
Sylvie Richterová (1945), spisovatelka a literární vědkyně, žijící od roku 1971 v Itálii. Emeritní profesorka univerzit v Římě, Padově a Viterbu.

S Jiřím Grušou o jeho Benešovi

Milan Uhde

Jiří Gruša předčítá ze své knihy
Beneš jako Rakušan, 2011. Zdroj Wikipedia.org

Své pochyby o Edvardu Benešovi jsem poprvé konfrontoval s názory Jiřího Gruši někdy v polovině sedmdesátých let, když jsme spolu trávili dva dlouhé večery v jeho pražském bytě. Vyslovil se jednoznačně: v osmatřicátém roce bylo třeba bojovat. Ptal jsem se, jak by to podle něj dopadlo. Odpověděl, že ztráty, a to nejen na životech, by byly obrovské. Ale prokázali bychom, že svůj stát máme za hodnotu života a smrti.

„Národ, který se nebrání, není hoden existence,“ připomněl jsem pohrdavý soud jednoho z účastníků mnichovské konference, vůdce italských fašistů a pozdějšího válečného zločince Benita Mussoliniho.

Od té doby jsme s Jiřím v rozpravě na benešovské téma pokračovali s kratšími nebo delšími přestávkami až do chvíle, kdy jsem dočetl jeho esej s názvem *Beneš jako Rakušan* (překlad z německého originálu Jiří Gruša a Mojmír Jeřábek, Barrister & Principal, Brno 2011). Pochopil jsem mezitím, že hádka o to, zda po Mnichově bojovat, nebo ne, není

při tehdejších konkrétních podmínkách a okolnostech k ničemu: prezident republiky a vrchní velitel armády nebyl ochoten ani schopen dát k boji povel.

Často jsem se zamýšlel nad jistotami, o které opíral Beneš svou meziválečnou zahraniční politiku. Mezinárodní konference v Locarnu (1925) zahrnuje mezi devět přijatých dokumentů i takzvaný Rýnský pakt, který se týkal francouzsko-německých hranic. Německé stanovisko, že hranice na východě Výmarské republiky nejsou potvrzené, a tudíž ani definitivní, do žádného dokumentu pojata nebylo. Vzali jej mlčky na vědomí. Na tento fakt, naznačující smír vítězných mocností s případnými příštími územními nároky poražené velmoci, Beneš ani Masaryk nikdy nereagovali.

Československý velvyslanec v Paříži Štefan Osuský, Masarykův a Benešův spolupracovník v úsilí o samostatný československý stát, varoval Beneše jako ministra zahraničních věcí a posléze tím naléhavěji jako prezidenta, že spoléhání na francouzsko-československou smlouvu je liché.

Nálada v tamní veřejnosti i mezi předními politiky vyjadřovala obecnou nechuť vůči samé úvaze o možnosti válečného konfliktu v Evropě, nechuť velmi pochopitelnou po nedávném světovém masakru. Mnichovská tragédie varovným zprávám Osuského odpovídala.

Beneš na varování nedal ani v nejmenším. Otázky spjaté s německou menšinou navzdory určitým pokusům zůstaly nezodpovězené. Po Hitlerově převzetí moci a henleinovském úspěchu ve volbách bylo na každou odpověď pozdě. Na fakultě jsme se v padesátých letech učili, že Osuský byl slovenský nacionalista, separatista a zrádce. Pravda je, že se rozcházel s Benešovým postupem před Mnichovem i po něm, stal se sice ministrem v londýnské zahraniční vládě, ale pro stále zásadnější spory s prezidentem o zahraniční politiku a o podobu poválečného Československa byl v roce 1942 odvolán.

Není tajemstvím, že velká většina čelných československých politiků dlouho a úporně vzdorovala prezidentovu přání, aby se Beneš stal jeho pokračovatelem v úřadě. Pavel Kosatík ve své knize *Jiný Masaryk* popsal historii, která započala v hloubi dvacátých let: úmysl ukončit politickou kariéru spojoval Masaryk s přijetím Benešovy kandidatury. Představitelé demokratických stran se k tomu zavázali teprve před Masarykovou volbou 24. května 1934. Provázela ji indispozice těžce nemocného prezidenta: nedokázal odříkat prezidentský slib ani připojit k němu podpis – v rozporu se zákonem zaskočil kancléř Šámal.

Proti Jiřímu Stříbrnému, jednomu z nejostřejších Benešových odpůrců, zasáhl předtím Masaryk neslýchaně: obvinil jednoho z pěti mužů 28. října, že byl léčen na syfilis, a přiměl brněnského venerologa Antonína Trýba, aby tuto skutečnost dosvědčil. Měla přispět k morálnímu odsudku známého politika a svůj díl vlivu na jeho pád vykonala.

Stříbrný nepochybně nebyl vzor politické ani lidské morálky, do dějin české žurnalistiky vstoupil neblaze tím, že po rezignaci na politické funkce dal ve své tiskovině založit tradici hrubých

novinářských pomluv a sprostých útoků na vybrané oběti, ale syfilidou nikdy netrpěl. Profesor Trýb lživost svého odborného svědectví po letech přiznal. Boj o Beneše probíhal zkrátka nelítostně a neštítel se žádných prostředků.

Obraz jiného prezidenta než Beneše nenabyl obrysů umožňujících praktické provedení. Očekávat nebo dokonce požadovat od Beneše jiné činy, než jaké coby hlava státu konal, bylo však a je neméně nerealistické. Prezident Budovatel, bez něhož bychom republiku neměli, nepřipouštěl myšlenku pomnichovské vojenské obrany: vždyť by byla marná. Patřil k racionalistům, kteří smysl marného počínání popírají stejně jako perspektivu, že by se mohl jeho smysl projevit dodatečně.

Nevyhověl demokratickému principu, že má státník za svou politiku ručit osobně a po jejím naprostém nezdaru odejít. Abdikoval sice, ale v zahraničí se začal brzy chovat jako prezident. Nutně k tomu potřeboval souhlas a podporu československé komunistické emigrace a mnohé pro to učinil, včetně nastolení vstřícného vztahu k Sovětskému svazu. Prohlásil, že Stalina a jiné sovětské činitele zná a že se změnili, a navzdory západním doporučením jel do Moskvy uzavřít spojeneckou smlouvu (1943). Pokládal ji za svůj triumf odůvodněný zkušeností, že nás Západ zradil a že musíme hledat další mocnou záštitu.

Ze Sovětského svazu se vrátil nadšen. Před svými ministry hájil představu, že Sověti nebudou po válce zasahovat do naší politiky, pouze v hospodářství budeme prý muset experimentovat, a rozešel se kvůli tomu v roce 1944 s ministrem financí Ladislavem K. Feierabendem. Vysvětlil mu, že kdo nezaujme příznivý postoj k Moskvě, musí se místa v československé politice vzdát. Výmluvně ten rozhovor líčí Feierabendovy memoáry.

Beneš tak nastoupil cestu, na které musel hlasitě nebo mlčky souhlasit s pomalým, ale soustavným omezováním svých věrných v armádě a s nástupem kádřů školených v Sovětském svazu a favorizovaných Gottwaldovým vedením. Vrchol

v tom směru znamenala poúnorová kriminalizace českých a slovenských vojáků druhé světové války, činných na západní frontě.

V únoru 1948 se demitující ministři velmi mylili, jestli ve vážně nemocném prezidentovi spatřovali nositele naděje, že se pokusí – jak jinak než přísně ústavními prostředky – zastavit tažení komunistů k diktatuře a čelit jejich hrozbám občanskou válkou a nasazením ozbrojených stranických bojůvek, zejména když armáda ústy ministra národní obrany Ludvíka Svobody oznámila hlavě státu a vrchnímu veliteli, že „nepůjde proti lidu“.

Václav Černý ve svých vzpomínkách podotkl, že Masaryk by po takovém sdělení dal ministra zatknout. Vynikající literární historik, kritik a významný člen hnutí protinacistického odporu napsal, že si z posledního osobního setkání s Masarykovým následníkem odnesl smutek a soucit: prezident i po fyzické a psychické stránce ztělesňoval konec demokracie, na kterém se podílel a o němž bylo rozhodnuto dávno před osudným únorem.

Jiří Gruša ve svém esejistickém textu podal Benešův portrét s nadhledem a z odstupu. Nijak mě tím nepřekvapil, protože jsem znal jeho vyznání šťastného bezdomovce, totiž českého umělce, občana a politika, který se brzy a rázně zbavil posledního zbytku národnostních pověr a iluzí. Dobral se nadsázky, s níž spříznil Hitlera a Beneše jako stoupence etnické čistoty a národního socialismu. Právem?

Někdy v roce 1941 vyzval Beneš německy píšící spisovatele a československé občany, většinou židovské antihitlerovské exulanty, aby v tvorbě přestali používat mateřštinu. Doložil tím svou amúzičnost, ale hlavně se přiznal k přesvědčení, že

je jazyk Havlíčkův, Nerudův a Čapkův morálně hodnotnější než Goethův, Schillerův a Mannův, případně k mínění, že nacistické zločiny němčinu eticky znehodnotily. Takový výron nacionalismu si básníkovu nadsázku zasloužil.

Českou slootovorbu obohatil Beneš o sloveso vylikvidovat, kterým charakterizoval vyhnání německého obyvatelstva z československého území. Tento akt, který byl z československé strany označován za odsun, připravovali odbojoví právníci na prezidentův pokyn už v roce 1939, tedy před obludným terorem, jež rozpoutali okupanti a jehož se protektorátní Němci buď aktivně účastnili, nebo se provinili pasivitou a nezapojili se do ilegálního odboje. Profesor a pozdější partyzánský velitel Josef Grňa-Vlk plán jejich hromadného poválečného potrestání popsal ve svých pamětech. Počítalo se například i s tím, že budou vysídlenům zabavovány šperky.

Znal jsem také zvyk a dar Jiřího používat argumenty z oblasti etymologie při výkladu idejí a lidských a národních charakterů. Bavil se tím, vnášel hravý prvek do vážně míněných reflexí a vtiskoval jim beletristický odstín. Také proto jeho publicistické dílo miluju a benešovský esej čtu znovu s radostí, která je obdobou chuti, s níž jej autor a kamarád vytvořil. ■

Milan Uhde (1936), dramatik, literární vědec a kritik, emeritní docent JAMU.

Milý Pavle, Milý Jiří

Eleonora Jeřábková

Úvod

Před více než deseti lety se rozhodly dvě velké osobnosti našeho literárního, společenského a politického života Pavel Kohout a Jiří Gruša předat své rukopisy, korespondenci a nejrůznější dokumenty Moravskému zemskému muzeu. Následně oslovily ještě další spisovatele, především ty, kteří měli potíže s politickým systémem vládnoucím u nás v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století. Tak posléze do Oddělení dějin literatury MZM přibyly další a další akvizice významných osobností, které v době normalizace buď emigrovaly, jako oba výše zmínění (dalším byl například spisovatel Ota Filip), nebo měly zákaz veřejně působit a psaly do šuplíku, nebo publikovaly pod vypůjčenými jmény a pod vlastními jmény byly často známější v cizině než u nás (Jan Trefulka, Milan Uhde a další). Postupem času nabývala tato nová část literárního oddělení nejen větších a větších rozměrů, přibývaly též fondy, které nebyly zcela jednoznačně spjaté s literární činností, ale například s pedagogikou, jako pozůstalost Boženy Komárkové či materiály tzv. Podzemní univerzity, která v komunistickém Československu z velké části působila právě v Brně. Tento nárůst, a v některých případech spíše vědecké než umělecké zaměření, způsobil, že se nově vzniklá část Oddělení dějin literatury vydělila a vzniklo zcela nové oddělení s literaturou ovšem i nadále úzce spjaté, nesoucí dnes název Oddělení dějin kultury antitotalitního zaměření, zkráceně ODKAZ. Nelze pochybovat o tom, že veškeré materiály, které

nyní ODKAZ vlastní, stojí za studium a bádání. Budou i v budoucnosti nesmírně vzácným materiálem použitelným pro poznávání našich nedávných dějin, svědectvím o vývoji naší literatury, žurnalistiky, divadelní tvorby, prostě vůbec slovesného umění, samozřejmě vždy ve spojení i s dalšími uměleckými odvětvími.

Ukázka z korespondence Pavla Kohouta a Jiřího Gruši

Hned v úvodu jsme zmínili známá jména dvou literátů, ovšem i jinak veřejně činných osobností, Pavla Kohouta a Jiřího Gruši, kteří se zasloužili o vznik tohoto nového oddělení v Moravském zemském muzeu a potažmo též o název domu na ulici Hudcova 76b v Brně-Medlánkách, který dnes nazýváme Domem Jiřího Gruši.

Pavel Kohout, známý především jako autor mnoha divadelních her, ovšem i tvorby prozaické, byl v roce 1979 doslova vynesena se svou paní, scenáristkou Jelenou Mašínovou, z vlasti do Rakouska a donucen k emigraci. Jaký byl život českého spisovatele v cizím prostředí? Dokáže umělec přenést a předat své zkušenosti jinému prostředí, lidem, kteří si život v socialismu ani představit nedovedli? Pomineme-li smutek a psychickou újmu, které se snad ani popsat nedají, musíme vzít v úvahu, že bylo naprosto nutné začít nový, jiný život. Nalézt nové přátele, přesvědčit svou činností okolí, že lze vyprávět i v jiném světě a jiným lidem o zcela jiném

světě a lidech donucených žít jinak. Současně však v podvědomí stále myslet na ty, kteří zůstali za železnou oponou. Naděje na změnu byla začátkem osmdesátých let nepředstavitelná. Zdálo se, že Sovětský svaz a jeho sluhové vládnoucí v naší zemi mají vše pevně v rukou a že daný systém pravděpodobně přetrvá životy těch, kteří třeba jen i pouhým slovem, a v tomto případě naprosto nevinným textem, kterým vlastně Charta 77 je (dnešní mladí lidé vůbec nechápou, co mohlo v tomto textu vyvolat nevoli jakéhokoli systému), vzbudili nepřátelství na život a na smrt. Pavel Kohout, který začíná svou literární kariéru především budovatelskými básněmi a právě v komunismu hledá záruku šťastné budoucnosti, byl probuzen jinými, snad prozíravějšími, jakým byl například Jan Trefulka, který se nebál kritizovat tendenční dílo nadaného básníka. Jiří Poláček píše ve své stati Literární kritika 1945–1999:

Po roce 1953 se v literatuře začaly objevovat první příznaky tzv. tání, na němž měly svůj podíl i literární časopisy (týdeník Literární noviny a měsíčníky Květen, Nový život a Host do domu), které mj. začaly kritičtěji posuzovat dobovou literaturu. Největší rozruch v tom směru vzbudil negativní soud Jana Trefulky o poezii Pavla Kohouta (Host do domu 11/1954). Vyvolal obsáhlou diskusi, jíž se zúčastnili například Jan Skácel, František Trávníček, Sergej Machonin, Jan Štern i sám Pavel Kohout.¹

A básník se probudil a jeho dílo dostává hloubku a jeho um začíná sloužit umění. O další probouzení se postaraly události tragické (okupace 1968) a vývoj společnosti s podivnými představami o zářných zítřcích. A Pavel Kohout to dokáže, a leč vyhnán, roste dál nejen v umělce, ale i v člověka vždy ochotného pomoci jiným, třeba i s méně známými jmény.

Připomeňme si jen krátce, jak popisuje Pavel Kohout své vyhnání z vlasti, nebo lépe řečeno

nevpuštění zpět do vlasti v jedné ze svých nejznámějších knih *Kde je zakopán pes*:

... ti druzí zprvu nic, úřednice Státní banky si dokonce vyžádá autogram, je to jen rutina, s níž nás odbavují, než cosi, asi telefon s Prahou, změni klima, z Jindřichova Hradce je povolán náčelník, jejich šok vzrůstá, je vidět, že nepočítali s naším návratem.

Nejdřív špatně improvizují, náčelník, dosud v civilu, nás počne vyzývat, abychom se otočili a přijeli později, neboť se, nic hloupějšího ho nenapadne, vracíme dřív, pak přejde k obvyklým hrozbám nedozírnými následky, bude odbíhat a přibíhat, postupně si oblékne uniformu, nasadí čepici a připne zbraň, vrůstaje teprve těmi doplňky do své funkce jako Brechtův papež, zavření v zasedačce v prvním poschodí, jejíž zdi ozdobeny diplomy za zkrášlení hraničního úseku, budeme vytrvale odpovídat, že v žádném případě nejsme ochotni dobrovolně odejít, až konečně před desátou večer kdosi, snad tajemný generál, snad generálův doktor prezident, dojde k řešení a jeho prodloužený prst na nás povolá družstvo vojáčků tak mladých, aby nemohli tušit, že jejich zem si mohla kdysi dovolit i spisovatele, zvednou nás ze židlí a povlečou ze schodů, na prostranství před celnicí, přezářeném světlometry jak filmový ateliér, se nám naskytne jedinečný pohled – závora do světa bude dokořán, zato cesta do vnitrozemí přehrazena barikádou služebních aut, dostrkají nás do našich vozů a s nimi do Rakouska, současně se již začne elektricky ovládaná pancéřová kláda zavírat a otočením vypínače zmizí jako po skončeném natáčení ve tmě naše vlast...²

Snad bylo velkým „štěstím“, že neskončili ve vyhnanství sami. Jedním z mnoha, kteří pod vlivem podivných machinací, hrozeb, vězení

K vrcholným momentům veřejné kariéry Jiřího Gruši patřil 24. březen 2004: jako prezident PEN International otevírá Mezinárodní lipský veletrh.

a nejrůznějších perzekucí byli nuceni emigrovat, byl i Jiří Gruša. Ten však v roce 1981 zůstává v cizině bez manželky, bez syna. Vlast trestá a zbavuje se svých moudrých, svých umělců a ničí jejich životy po všech stránkách. Zde možná ještě s větší chutí a zadostiučiněním, Gruša totiž nikdy ani na chvíli nepropadl ideologii socialismu. V knize *Panorama české literatury* se praví:

Píše verše evokující svár mezi odlidštěnou absurditou a vzmachem touhy po svobodném světě rozumnosti. Ze zděšení nad stavem společnosti, v níž musí žít, se obrací ke kruté satíře, k sarkasmu a nelibivým symbolům.³

Gruša má Boha a k tomu se modlí, právě když opouští svou zem. Jeho manželství bude rozbito a básník magického jazyka se ocitá v zemi jiného, cizího jazyka, aby byl umlčen.

Je až ku podivu, že se pokus umlčet básníka vyhnáním zlému systému nezdařil. Ba je to až jako v pohádce. I Jiří Gruša roste, i u něj můžeme dnes jmenovat řadu titulů z oblasti poezie, je však také autorem próz, esejů, přednášek. Zvládne bravurně němčinu tak, že se jeho jméno ocitá ve výboru

z nejvýznamnější německé lyriky a po sametové revoluci se stává českým velvyslancem v Německu, aby vstoupil do budovy, v které před ním působili jeho nepřátelé a před kterou ještě nedávno demonstroval, do místností se stejným nábytkem, stejnými koberci a stejnými výhledy z oken, ovšem s jinými myšlenkami a jiným výhledem do budoucnosti svého národa.

Jaké pocity měl sám básník, se dozvíme například v rozhovoru s Jürgenem Serkem:⁴

... V létě minulého roku, když psal Gruša poslední stránky svého nového románu (Kokeš), dostal pozvání ke studijnímu pobytu v USA. Státní bezpečnost v Praze ho tlačila, aby toto pozvání přijal. A protože jet nechtěl, začal úřad vydávat signály: dřívější pracovní kolegové ze stavební firmy byli zatýkáni. Gruša byl povoláván k svědeckým výslechům. Měl vypovídat o přestupcích těch druhých. Výslech, u kterého bylo jasné, že se status svědka může změnit ve status obviněného. Nepřihrával byty sympatizantům hnutí Charty 77? Nebude pro něho lepší zemi opustit? Gruša porozuměl a zemi

opustil. Dnes, skoro po roce pobytu na Západě, soudí: „Na kulturu mé země je zde shlíženo jako na východní kulturu, čímž ovšem není. Hranice mezi Východem a Západem je hlubší, než jsem si v ČSSR myslel. Na Západě ruské impérium vnitřně akceptovali. Československo bylo po dobu mého života vždy obsazenou zemí. Nebylo by ani podivné, kdyby tomu tak bylo i další čtyři desetiletí. Ale kdybychom kdy věřili na spravedlnost, pak bychom již neexistovali ani jako národ. Změna k dobrému zdá se v mé zemi nepravděpodobná. Ale nepravděpodobné dosud vždy tuto zemi zachránilo.“⁵

... Pomalu nachází Jiří Gruša své místo ve Spolkové republice, vyzná se v bonnském regionu, ví, kde se dá výhodně nakoupit, ví, které silnice použít, aby člověk došel bez námahy k danému cíli. Mluví dobrou angličtinou a ještě lepší němčinou. Ale okruh přátel zůstává stále tak malý jako na počátku jeho pobytu. Co umí jako spisovatel, znají jen ti, kteří mluví česky. Co se děje na Východě, o tom si lidé na Západě myslí, že vědí lépe. Gruša zjistil, že mnozí lidé, s kterými se zde seznámil, akceptují jeho zkušenosti jen do té chvíle, dokud se shodují s jejich politickými představami.⁶

Přibližme si však nyní situaci ukázkami z korespondence Pavla Kohouta a Jiřího Gruši, kteří spolu byli až do smrti Jiřího Gruši v kontaktu a které k sobě poutaly zcela zvláštní sympatie.

Praha 17. 7. 1980

Milý Pavle,

... Pokusím se být i stručný v naději, že to ostatní má čas a že si to třeba řeknem ústně, tj. zažil jsem v posledním půl roce řadu napínavých chvil, které mne nakonec donutily uvažovat o všech případech svého života, až jsem, jak už u mne bývá zvykem, na

základě znamení došel k závěru, že se pokusím vycestovat nejméně na půl roku do MacDowell Colony v New Hampshiru, neboť dopis od mého amerického nakladatele slibující, že mne do téhle kolonie vybrali, resp. konsolidovali, byl oním omen, jež mne nakonec donutilo hnout se v dosud netušeném směru. Znamenalo by to pro mne ad a) tři nebo dva měsíce někde v USA, abych si zvykl na jejich angličtinu, potom další tři měsíce v coloniefellow, posléze půl roku někde s Ivanou, která by za mnou přicestovala, závěrečný pokus o návrat mezi čs. spartakiádní cizince. Kdyby se nezdařilo (něco v Tvém stylu), tedy bych si rychle vzpomenu na některé ze svých mnoha řemesel a jak žít s představou, že mne po nějakých pár letech nezkalí žal po mém vyšetřovateli. Můj literární osud tamo (to už by mělo být ad b), někde nahoře jsem začal s tímhle řešením) mi neleží nijak zvlášť na srdci, tj. chci samozřejmě dál psát, ale nepředstavuji si, že budu zvlášť sklíčen, když zas o mně někde napíšou: „Ein Tscheche schildert sein bizzares Leben.“ [Čech popisuje svůj bizarní život. Přel. EJ] nebo dokonce se zapomenou zmínit, nu a třebaže mi tu včera jeden Američan vysvětlil, že už to jmenování do New Hampshiru je vlastně pocta, vím dobře, co lidé napíšou knih jen za jeden jediný rok. Protože má volba je značně jednodušší, je to volba mezi možnostmi pracovat anebo se strachovat, a já se teď strachuji, tj., aby se mi dobře rozumělo, ztratil jsem dobrý důvod být tu, neboť k běžnému způsobu vydírání a nátlaku přistoupil i jeden nový (mj. i díky jedné naší společné známé, jíž jsem poskytl jakousi přátelskou službu a ona /ta známá/ ne ve zlém to vlastně s úmyslem ukázat, jak hodný a slušný chlapec jsem byl, se s tím svěřila těm nejpovolanějším), který na mne působí zvlášť depresivně, neboť mne vede k té klasické zkušenosti, že za každý dobrý skutek následuje zasloužená přes dršku. [...]

A teď vlastně k tomu, co původně mělo být jediným námětem dopisu. Skupina asi 30 čs. autorů se na mě obrátila s žádostí, abych já se obrátil na H. Bölla jakožto jejich mluvčí a požádal ho, zda by jako nositel Nobelovy ceny, a tím i jako možný (podle

Brno bylo Jiřímu Grušovi milé z mnoha aspektů – zde měl svého vydavatele a přátele, zde se cítil vždy dobře. Přijal rád i pozvání k účasti na brněnském zasedání Exilového PEN centra německy mluvících zemí. To se konalo v soukromém Muzeu českého, slovenského a rusínského exilu v Brně manželů Kratochvilových v říjnu 2010. Mluví předseda Centra Wolfgang Schlott, u předsednického stolu jsou dále Jan Kratochvil a Mojmír Jeřábek.

statutu) navrhopatel dalších kandidátů, nenavrhl na rok 1981 Jaroslava Seiferta; kdyby k tomu byl ochoten (připojili bychom samo sebou obsáhlou doprovodnou dokumentaci), očekáváme, že k tomuto návrhu byste se přidali i vy, kdo z čs. literátů žijete venku, a dále snad i někdo z lidí, kteří se v Česku jakž takž pohybují v soc. strukturách státu (SS/S).

Sděl nám prosím Tě ad a) co o tom soudíš; b) zda zvolený postup je správný, nebo zda navrhuješ jiný.

Pro případ, že bych z nějakých důvodů (viz MacD. Colony) nemohl takový dopis autorizovat, dávám Ti plnou moc (pokud bys ji samozřejmě Ty přijal) napsat to a mým jménem zaslat (tomu nebo onomu navrhopateli). Seznam podpisovatelů, dokumentaci atp. – budu mít k dispozici nejdříve koncem příštího týdne, takže bys ho obdržel příští poštou...⁸

◆◆◆

31. 8. 1980

*Milý Jiří,
dostal jsem Tvůj dopis hodinu poté, co jsem se – jako Josef Kajetán Tyl a jiní kolegové – stal Rakušanem,*

nepřestav být Čechoslovákem: tak delikátně a geniálně vyřešil Kreisky⁹ mou prozatímní – chci věřit – situaci, abych nemusel přerušit svůj spor o původní občanství. Nuže. A přišel jsem domů, nalezl jsem v poště Tvé psaní. Smutné psaní, myslím-li na ten stále se zmenšující kruh, a kupodivu hlavně na Ludvíka.¹⁰ Vracím se ke svému blbému vtipu a ptám se, kdo mu tam ještě bude posilou, když mu už nebudeš nadávat ani Ty. Avšak tj. jedna věc, a druhá, že Ti na-prosto rozumím. Domnívám-li se já patřit do Čech jako pecka do švestky, je v tom stále i pocit zodpovědnosti za cosi, s čím Ty nemáš nic společného. A při Tvém věku a při Tvém talentu bych řekl, že máš na čase poznat svět, abys zjistil, že se jeho části od sebe liší jinak, než se to jeví z Čech. Horší než doma to mít nebudeš, zejména, máš-li někde startovací blok.

A vezmu Tvůj dopis od tématu k tématu, ať na nic nezapomenem. Kdo je naše společná známá a co Ti provedla? Co nazýváš popisem svých dobrých skutků, kde je a co s ním, kdyby se Ti něco přihodilo? Jak si zcela konkrétně představuješ svůj výjezd a/ organizačně, b/ materiálně a c/ jinak, a co pro to nutno podniknout? A co tě vede k obavě, že MacD. Colony na tě čeká?

Aniž bych si osoboval právo plést se do Tvých věcí, přece jenom vidím za dané situace obecně i Tvé osobní možnost Tvého návratu mnohem bleději, než kdysi svou – také proto, že dle zpráv nejvyšších zdejších mužů byla má šance až do konce zcela otevřená, o což více se divím některým svým kamarádům, kteří si v Praze vážně sdělují, že jsem se nechtěl vrátit... jako by jim nestačilo, že jsem provedl důkaz fyzickým vstupem. Nebylo by, chlapče, tedy lepší, kdybys to udělal se vším všudy? Důvody jsou hlavně dva: a/ sbalíš si v klidu všechny věci a nebudeš jako já pobíhat po světě třeba bez pravidel českého pravopisu; b/ využiješ skromné, ale přesto velkorysé pomoci mého !!! rakouského státu pro mé !!! české spoluobčany, který Tě na chvíli ubytuje a nenechá zajít hlady, aby ses nejdříve aklimatizoval v Evropě, než si pojedeš udělat úplně jiný dojem o světě do Ameriky. Vídeň přece není konečná, nýbrž pro

mnohé přestupní stanice, odtud se žádá o vše ostatní v prostředí, které je více méně stále pražské, jen bez Tvých vyšetřovatelů [...]

Věc Jaroslav. Ano, stokrát ano. Byv na jaře ve Stockholmu, konferoval jsem s Petrem Weissem¹¹ a Perem Westbergem,¹² velmi pro to pracuje Janouch,¹³ myslím, že bychom to dokázali, budeš-li mít hlavně ten základní dokument. Myslím ale, že než na jediného Bölla bylo by lépe obrátit se s výzvou na světový PEN a současně na některé národní PENy, aby se toho ujaly organizace. Když je to adresováno jednomu, řada jiných se cítí být dotčena. Böll by to jistě silně a veřejně podporoval, pokud nám, kristepane, vydrží, je moc nemocnej. Ale pořád skvěle. Tak tedy: sem s tím dokumentem. Až dojde, poradím se s jinými a vyčkáme na příznivou chvíli k publikaci, neboť jak praví Shake, je zákon přílivu a odlivu.

♦♦♦

Capri, 5. 5. 1981¹⁴

*Vážený a milý Willy Brandte,¹⁵
domluvili jsme, že se ozvu, kdykoli se objeví nějaký nouzový případ, který si zaslouží pozornosti. Takovým případem se nyní bezpochyby stala situace Jiřího Gruši.*

Jiří Gruša je dle mého mínění nejvýznamnějším českým spisovatelem své generace. O deset let mladší než já, že dvakrát promoval na pražské Karlově univerzitě jako filozof a historik, dokázal především svým románem „Dotazník“, vydaným též německy v nakladatelství Reich, Luzern a Hoffmann&Campe, Hamburg, 1979.

Tento román, výrazně umělecká bilance jeho generace od války až po srpen 68, byl dokonce důvodem, že byl v roce 1978 jako první československý spisovatel zatčen jen a pouze pro své literární dílo a několik týdnů vyslýchán. Tento proces byl ukončen především pro to, že jsme jako věci znalí získali přední spisovatele Evropy, mezi nimi Heinricha Bölla.

Jiří Gruša, který měl od roku 1969 zákaz činnosti, směl pracovat jako úředník jedné pražské stavební kooperativy. Rychle tento podnik opustil, když zjistil, že tam probíhají hojné malverzace. Poté, co celá věc vyšla najevo a mnozí zaměstnanci byli zatčeni, byl varován, že i on by mohl být do celé záležitosti vmanipulován. Z toho důvodu se rozhodl přijmout tříměsíční stipendium americké nadace MacDowell Colony a směl opravdu v prosinci minulého roku odcestovat. Poté, co absolvoval tyto tři měsíce a vrátil se do Evropy, dostal z domu zprávu, že nutně – jeho vízum platí do konce 1981 – musí vyčkat na výsledek onoho stavebního procesu, který se bude v létě konat

S profesorem Zimmermannem představuje Jiří Gruša Českou knižnici v němčině na Mezinárodním knižním veletrhu v Lipsku v roce 2004. – Obklopen mladými na stánku ČR v Lipsku. S mladými lidmi si Jiří Gruša vždy skvěle rozuměl. Vždy milý, vždy přívětivý, tak ho mnozí pamatují.

v Praze: jedna jediná špatná svědecká výpověď, která se dá očekávat, by mohla pro Jiřího Grušu znamenat několik let vězení; je dávno známo, že se pražský režim pokouší dle známých příkladů kriminalizovat své politické odpůrce.

Tedy stručně: Jiří Gruša, který mluví našťestí dobře anglicky a německy, musí ten čas existenčně překonat do prosince, než se s konečnou platností rozhodne. Dopadne-li to negativně, což se mi jeví reálné, musel by pak ještě překonat další čas, během kterého by budoval svou novou existenci. Nutno podotknout, že jeho rodina dosud žije v Praze a je jím podporována. Moje nakladatelství a já jsme se zatím obrátili na Nadaci Heinricha Heineho, na univerzitní fakulty slavistiky ve Švýcarsku a Spolkové republice, abychom je inspirovali k stipendiu či nějaké nabídce. Já jsem ovšem toho názoru, že Jiří Gruša potřebuje okamžitou a dlouhodobější pomoc a že si ji i zaslouží: nakonec to byl on, kdo nesl tíhu neuvěřitelného podniku – vytvoření právě vyšlého lexikonu všech zakázaných nebo emigrovaných českých spisovatelů. Toto rozsáhlé vědecké dílo, vzniklé v obklíčení, nemá precedens.

Proto Vás prosím, vážený a milý Willy Brandte, abyste se této věci ujal osobně. Skutečnost, že je Jiří Gruša profilovaným křesťanem, u toho jistě nebude hrát roli, když vidíme, jak se ujímají křesťané profilovaných sociálních demokratů...

Byl bych Vám velice vděčný, kdybyste mne mohl informovat, na koho bych se eventuálně ještě mohl obrátit, a domluvit další možnosti. Se srdečnými pozdravy a přáními Váš Pavel Kohout, spisovatel Kohlmarkt 1, 1010 Wien¹⁶

♦♦♦

28. 11. 1981

Ahoj Jiří,
posílám Ti Ludvíkův dopis, který díky jistým dobrákům došel přesně za čtvrt roku. Prosím, sděl mi, máš-li ještě možnost rychléjšího spojení, brzy

budeme muset své kamarády /bývalé?!/ informovat, že věci Ho&Ca¹⁷ vzaly katastrofický obrat. Zavolej Jürgenovi, sám o tom dost málo vím a především: informovat Tě i mne musí on. Jürgen bude příští sobotu ve Vídni, pokusím se v tom rychle vyznat. Jeví se mi však, že dny české edice jsou sečteny. Dostal jsem sice velmi třesutou nabídku, abych u Ho&Ca zůstal, ale cítím se být v této situaci součástí balíku už proto, že ti hoši v Hamburku se chovají jako prasečkáři. Ale až to odstojím, nebudu už spojovat svůj osud se žádným jiným, protože – především vinou liknavosti našich kolegů – je spojení s nimi prakticky žádné a mně nic nedává legitimaci jednat za jiné, kteří si to čím dál tím méně přejí. Už jsi nabral dech? Bydlíš či budeš? Jak s Ivanou? [...] ¹⁸

18. 1. 1982 píše Jiří Gruša Pavlu Kohoutovi:

Milý Pavle,
odpovídám zpožděně, vyobčanštěn, přestěhován do této garsoniery, kde mi po ránu lezou z psacího stroje švábi /dočasně, jednak má přijít soudruh exterminátor, jednak se zdá, že jsem od března našel slušný byt/. Smuten, neboť chuť na Německo – beztak malá – se zdejšími duchovními výkony v souvislosti s Polskem scvrkla do úplného povážliva. A jak se nám z té ostpolitiky klube starej štrassemann? A k popukání je, jak tenhle Schmidt není ani vlastně žádnéj kovář, jenom kováříček.

Ale k věci: napsal jsem, že ono neškrtání se týká mého tehdejšího textu, nikoli života. Dech se Ti tedy užít nemusí, neboť v mém životě je mnoho slov, která bych byl býval raději neproněsl, a mnohé, co bych rád opravil. Avšak v psaném se odjakživa považovalo za dobré znamení, vydrží-li nějaká ta věta nějaký ten čas. A čím déle, tím lépe.

Tvá argumentace je sice eristicky vedena správně, tj. ad hominem, ale jelikož já se nehádám, aniž mi jde dokázat Ti mou takovou či makovou lidskou kvalitu, vraťme se ad rem. Nechme rovněž staré chyby plavat, ale pokusme se věnovat těm novým... nebo staronovým. Nebo opravdu vážně

myslíš, co tam dál ve svém dopise říkáš? „Vylepšení socialismu“, „restaurace kapitalismu“. Bože! Socialismus, toto opium pro intelektuály, v jehož jménu (i Hitler byl socialista) bylo vyvražďeno už víc lidí než v celých předchozích dějinách. „Kapitalismus“, to strašidlo, které obchází v hlavách už jen socialistických funkcionářů, neboť se ho snaží dohnat a předejnat, tj. čapnout ho vůbec. Myslíš si opravdu, že dělíci čára tohoto světa jde a šla v tomto století mezi tzv. socialismem a tzv. kapitalismem? Nezdá se Ti, že zatím nejdokonalější kapitalistickou firmou je právě tzv. socialistický stát? To jsou jen podotázky, náznaky, návody k pochybám. Neschopnost zvládnout hospodářskou krizi? Kde? Jmenuj mi, kde byla tehdy zvládnuta. V Rusku? Myslíš, že genocida třicátých let... byla schopnějším zvládnutím? Zrada spojenců? Nevidíš, jak vznikla a vzniká – zde na kovaříčkově Schmidtovi? Myslíš si však, že by „nezrada“ takového spojence jako Rusko byla pro českého politika Benešova formátu lákavější.

Nevšiml sis pobaltských republik? Nebo si opravdu myslíš, že takový „kapitalistický Zenkl“ (Tebe jako zvlášť aktivního příslušníka nepřátelské strany respektive její mládežnické organizace poslal by ve 20. letech na 12 let do koncentráku – původně na doživotí, viz např. Rotrekl¹⁹) by dal v r. 1950 (po únoru dopadlém v jeho prospěch) pověsit Jana Drdu a Gertrudu Sekaninovou – třeba? Věříš, tak zní otázka položená Tobě v r. 1982 jako námět k úvahám před psaním a spaním /to bedtime/, věříš... neboť s myšlením to nemá nic společného..., že se jednalo o „revoluční přestavbu společnosti“ a nikoli o její zničení? Nepleť si to ještě laskavě s tím, co sis myslel tenkrát. To bych Ti ještě uznal... v tom věku a po té válce. Občanská válka? Už sis někdy sečetl zabitě tajemníky a jejich „třídní nepřátele“? Viš, co je vůbec „kulak“? Myslíš si, že taková sociální vrstva u nás kdy existovala? A nebo to bylo označení stejného druhu jako žlutá hvězda pro židy? Nevšiml sis někde při svých lekturách, že i ti kulaci v Rusku byli pravděpodobně jediná pracovitá a široká sociální vrstva právě proto zničená moderní oprávněnou;

zločinně, masově, způsobem, jehož hrůznost má skutečně stepní rozměry. Zdůvodníš to čím, kromě tím slovem? Hospodářsky, jako zemědělská někdejší mocnost, se z toho Rus dodnes nevzpamatovala. Politicky? Lidsky? Kamaráde, jedinež socialisticky se dá zdůvodnit. V rámci tohoto ismu na to najdeš celou řadu škatulek. Opravdu jsi v roce 1982 přesvědčen, že to Beneš myslel s republikou hůř než Gottwald? Opravdu Ti nedošlo, že by tento Gottwald v každém civilizovaném státě byl označen nejen za vraha, ale že by jakožto syfilitik a notorák ozdobil galerii zloduchů v takovém shakespearovském kódu Macbetha. Až na to, že les by se na konci nepohnul? Nenapadlo tě ještě, co si asi tak myslel Clementis, když ho vedli pod věšák, o Únoru? Vítězný Únor, kamaráde, nic víc. Nitku, ba nitečku z toho nezachráníš. A Jalta? Nu ovšem. Ale co byla na počátku než dohoda s velikou meziplochou politické šedi, do níž – do této meziplochy Československo zcela určitě patřilo.

Nedošlo Ti někdy, že kdyby bývali byli měli v Rakousku také takovou chytrou, entusiastickou, skvělou politickou stranu s čistými rukama, které by se bylo bývalo jednalo hlavně o přestavbu společnosti a proti níž by bývala společnost byla tak málo imunní jako tehdy ta naše, že bys teď musel emigrovat o zem /doufejme, že jenom o jednu/ dál. Opravdu ti nikdy nedošlo, že ta slavná historická úloha komunistické strany spočívá hlavně a zejména v tom, že to byla ona, kdo v roce 1948 fatálně strhla Československo z „finlandizační“ cesty, která byla „geopoliticky“ reálná? Je nebezpečné zpětně interpretovat historické skutečnosti /prohry i vítězství/ jako výsledek historické nutnosti /leč velmi marxistické/. A rok 68? Ze všeho nejvíc, milý Pavle, definitivní účet pana vrchního za r. 1948, jímž právě ti ve straně, kteří měli ještě jakoukoli spjatost s českou politickou kulturou a civilizací, byli vyvedeni z omylu co do podstaty Února... atd.

Znovu opakuji, jsou to náměty: k úvahám o tvé terminologii, abychom si dalších dvanáct let ušetřili rozčilování, kdo to jak myslel – a kdo byl jak chytřej.

Neboť na Tobě je pozoruhodné, že se pokoušíš stále něco zachránit z onoho ideologického začarovaného kruhu, do kterého sis kdysi stoupl. Lidsky je to zcela pochopitelné, ale ten kruh se právě stálými korekturami zužuje, je čím dál nepohodlnější, stále se cítíš víc v koutě, zatímco nejjednodušší je odtamtud vyběhnout: zahodit všechna slova, všechna adjektivní sousloví oné hantýrky – neboť, Pavle, ono se to dneska už nedá kritizovat „reformisticky“, už ani tak ne. Ono se to musí zahodit se vším sakumprásk, už to nejde jenom vyprat, usušit, přežehlit v naději, že ta košile byla někdy k nošení, že materiál je ještě dobrý, nýbrž uvědomit si, že to vždycky byla kazajka do blázince, ruzyňské tepláky, policajtská uniforma, potažmo vojenská. Nikdy nic víc.

Tím se dostáváme k té nepolitické, existenční (nikoli existenciální sféře...): mé. Měl jsem 3 000 franků, pokoj u známých a sliby jako např. ten z Vídně, že Kokeš vyjde ještě na podzim 82. Zrovna jsem zjišťoval, že v mé firmě tak říkajíc po plácnutí nestál ani za přečtení do konce. V Hamburku jsem viděl, jak to stojí s firmou. Stípko došlo až v říjnu. Ivana tehdy vedla úvahu sociální – a já se domníval, že tuto bídu nějak překleneme. Ale že se už nemáme dělit o nic jiného než o ni, tj. zůstat pohromadě. Ostatně už 30 let jsem přesvědčen – a je mi jedno, je-li to mužské či ženské, že v určitém bodě se nečaruje – myslím v lidských vztazích a zejména se pro druhého nic nepřipravuje, jelikož i já /ty, kdokoli/ je v jistém slova smyslu ten druhý. Snad se ukáže, že to oběma prospěje. O vstupování do vztahů? Nezmínil jsem se o tom, neboť to byl „hint“, že si nepřiju dalších zmínek. Ne proto, že bych to nemohl odargumentovat, ale že mi to bylo zakázáno, resp. že jsem dal slovo. To platí i teď, ty jako muž to prosím vezmi mužně na vědomí. Anebo se obrať na L., kam to ostatně patří.

Pozdravení Tobě i Jeleně²⁰

♦♦♦

Vídeň, 22. 9. 1982

Nazdar Jiří,
posílám Ti slíbených pět měsíčníků Únor–Červen 82; zpoždění zaviněno poruchou mého kopírovacího stroje, dělal jsem od nejlepších čísel kopie. Až přečteš, pošli Škvoreckému,²¹ jak si Saša²² přeje. Dostanu-li další, pošlu. Dostaneš-li další Ty, prosím, učiň totéž, v Praze je málo kopií a tohle je, myslím, věc, kterou nutno pozorně sledovat. Najdeš tam pro svůj sborník rozhodně jednu povídku – od Idy Kotrlé... ale Ty máš jiný vkus...!

Jürgena jsem požádal, aby Ti poslal mé „Nedorozumění“ česky i německy. Asi bych si ještě škrtl, budeš-li chtít použít. Napiš, prosím, až přečteš.

S lítostí jsem uslyšel, že Tvůj překladatel jel do Prahy, byl bych poslal jeden veldůležitý vzkaz Ludvíkovi via Saša. Mohl bys mi to příště stručně zavolat, až někdo pojede? Máme spojení tak málo, že si je musíme půjčovat [...] ²³

Po roce 1989 se mnohé změnilo, Pavel Kohout se vrátil zpět do své vlasti a žije v Praze, léto tráví ve svém krásném letním domě na Sázavě. S elánem mladíka tvoří, jeho hry se hrají v divadlech už nejen v cizině, ale i po celé České republice, píše však nejen hry a romány, ale pilně publikuje i v novinách, čte ze svých textů. Z jeho životní pouti bychom se všichni mohli mnohému naučit.

Jiří Gruša se sice po roce 1989 domů nevrátil, měl již rodinu v Německu, ale to zřejmě nebyl jediný důvod, dá se předpokládat, že by ho jeho žena Sabine Gruša doprovázela kamkoli. Stal se však na přání svého přítele prezidenta Václava Havla brzy po revoluci nejdříve českým velvyslancem v Německu, pak v Rakousku. Tvořil a přednášel dál, bohužel smrt si ho povolala příliš brzy.

Během své opravdu pestré kariéry po pádu komunismu byl Jiří Gruša také nějakou dobu ministrem školství. Škoda že tak krátce, možná by se jeho slabikář přeje jen dožil dalších vydání. Byl sice určen dětem exulantů, aby se nemusely učit z učebnic

dodávaných z husákovského Československa, ale byl tak krásný, že ho mohly využívat i děti v České republice. Je to dnes skoro již zapomenutá kniha, nesmírně však důležitá, neboť nejlépe je začít učit ty nejmenší tím nejlepším. A právě toto dílo je dalším vzorem spolupráce obou osobností, o kterých tu píšeme.

Odmítnutý slabikář

Autorem slabikáře *Máma, táta, já a Eda. Česká abeceda*²⁴ byl Jiří Gruša, editorem Pavel Kohout, ilustroval a graficky upravil Miroslav Wagner. V *Katalogu knih českého exilu 1948–1994*, Libri prohiiti, který se postavil Jiří Gruntorád, čteme: „*Máma, táta, já a Eda: Česká abeceda*, Jiří Gruša; ilustroval Miroslav Wagner, editor a autor doslovu Pavel Kohout. – Vídeň: Rakouské spolkové nakladatelství, 1988 – 207 s.: ilustrace. – Připojena *Malá čítanka* a vložení *Klíč k českému slabikáři a malé čítance*.“²⁵

O této spolupráci obou literátů vypovídá dopis Jiřího Gruši Pavlu Kohoutovi:

Merl, 4. I. 1990

Milý Pavle,
díky za dopis paní dr. Ladrové, náměty v něm považuji za rozumné. Můj koncept postrádal výuku psaní, protože ta je v každé zemi jiná, museli jsme se tedy spokojit s typem písma, jakému se kde učí. Kdyby se konečně doma mělo přistoupit k novodobějšímu písmu, vítal bych to a závěr slabikáře by se mohl v tomto smyslu upravit.

Čítanka měla samozřejmě nahradit málo dostupné čtení ve světě, její věkové určení, jak je uvádí dr. Ladrová, je správné, rozdělení obou textů bych uvítal.

Klíč našeho vydání slouží vyučujícím rodičům, učitelům by se mělo dostat obsáhlejší a důkladnější pomůcky. Chtěl jsem Ti už v tom směru psát. Však víš, jak marně jsme se pokoušeli sehnat nějaké pedagogické vis-a-vis, tím lépe, je-li teď po ruce.

Jediné, čeho bych se bál, jsou zbytečné průtahy, které se zpravidla dostavují, když se podobných podniků účastní instituce. Praha by nám musela garantovat, že nebude pracovat v byrokratickém tempu socialismu, na které byla zvyklá. Záruku toho, že se tak nestane, vidím v tom, že bys zůstal dál manažerem i této nové, rozšířené podoby a že dosavadní autorsko-právní pozice nebudou narušeny.

Tobě i Jeleně ještě jednou vše dobré

Tvůj

Jiří Gruša²⁶

O slabikáři *Máma, táta, já a Eda. Česká abeceda* se dočteme mimochodem též v knize Pavla Kohouta *To byl můj život?*:

Dílo nazvané Máma, táta, já a Eda aneb Česká abeceda bylo v říjnu 1988 hrdě představeno na Frankfurtském knižním veletrhu rakouskou ministryní kultury. Protože konec totality se zdál být vídeňské české škole zřejmě i tehdy v nedohlednu, odmítla jej přijmout za pomůcku s odůvodněním, že autorem slabikáře nebyl pedagog. O deset let později se k její smůle stane právě Jiří Gruša velvyslancem České republiky ve Vídni...

*Knížka vyjde po listopadu 1989 v Čechách v jediném vydání, než se trhu ujmou stálí autoři učebnic a zavedou do čítanek symboly vítězného kapitalismu.*²⁷

Ideální pár na Hrad

V knize *To byl můj život?* se ovšem též dozvídáme, jaký byl vztah Pavla Kohouta k Jiřímu Grušovi a jak celý ten příběh korespondence a slov ukazuje hlubší podstatu hledání a nalézání opravdových hodnot v lidském životě:

Jiřího Grušu měl rád už dávno a stýkal se s ním, jak mohl, od chvíle, kdy ho ve Vídni

prechodně ubytoval při jeho výjezdu z Čech za moře; právě s ním prožije těžký porod slabikáře pro české děti v exilu, k němuž příběh teprve míří, a když příteli v Praze nečekaně zemře syn, domluví mu překlad svého tlustého románu Konec velkých prázdnin, aby přišel na jiné myšlenky. Do srdce pojal také jeho novou německou ženu Sabinu, která dokázala, že ten skvělý duch přestal být ohrožován chronickým nezájmem o své zdraví. On jako věřící katolík, řekla jednou, popírá existenci střev. Stala se pojistkou proti jeho nepraktičnosti a bude později nejen dále šéfovat městské knihovně v německé vládní metropoli Bonnu, ale současně domlouvat nákupy pro bankety s kuchařem české ambasády, kde bude prvním velvyslancem její muž. Dramatik si nikdy neuměl představit lepší pár pro Pražský hrad.²⁸ ■

- 1 Jiří Poláček a kolektiv, *Průhledy do české literatury 20. století*, kapitola Literární kritika 1945–1999, Akademické nakladatelství CERM, Brno 2000, s. 218.
- 2 Pavel Kohout, *Kde je zakopán pes. Memoáromán*. První vydání vyšlo v roce 1987 v exilovém nakladatelství INDEX e. V., Společnost pro českou a slovenskou literaturu v zahraničí, Kolín na Rýnem, kde vyšlo v roce 1988 i vydání druhé. Třetí vydání vyšlo v Indexu v roce 1990 ve spolupráci s nakladatelstvím Atlantis v Brně a za přispění Albrecht Knaus-Verlag, Mnichov. Úryvek je ze čtvrtého vydání, 3. svazek Nakladatelství Kanzelsberger v Praze, s. 533–534.
- 3 *Panorama české literatury*, kolektiv, kapitola Poválečná literatura do roku 1968, Rubico, Olomouc 1994, s. 326.
- 4 Jürgen Serke, nar. 1938, německý novinář (*Stern*, *Weltwoche*, *Woche*) a spisovatel. Autor mj. publikace *Die verbannten Dichter – Berichte und Bilder von einer neuen Vertreibung* (Vypuzení autoři – Zprávy a obrazy nového vyhnaní).
- 5 Jiří Gruša, *Ich will nicht hassen* (Nechci nenávidět), Jürgen Serke – rozhovor *Die verbannten Dichter* (10), časopis *Stern* 48, 19. 11. 1981, přel. EJ.
- 6 Jürgen Serke, dovětek rozhovoru, tamtéž, přel. EJ.
- 7 Heinrich Böll, 1917–1985, německý spisovatel, nositel Nobelovy ceny za literaturu, prezident PEN International.
- 8 Fond Jiřího Gruši, Oddělení dějin kultury antitotalitního zaměření, MZM.

- 9 Bruno Kreisky, 1911–1990, právník, spolkový kancléř Rakouské republiky, který nabídl azyl pronásledovaným chartistům z ČSSR.
- 10 Ludvík Vaculík, 1926–2015, český spisovatel, autor manifestu *Dva tisíce slov* z roku 1968, zakladatel samizdatové Edice Petlice.
- 11 Peter Weiss, 1916–1982, německý spisovatel, výtvarník, filmový režisér, žijící ve Švédsku.
- 12 Per Wästberg, nar. 1933, švédský spisovatel, novinář.
- 13 František Janouch, nar. 1931, český a švédský jaderný fyzik, zakladatel a předseda Nadace Charty 77.
- 14 Fond Jiřího Gruši, ODKAZ, MZM.
- 15 Willy Brandt, 1913–1992, německý politik, spolkový kancléř Německé spolkové republiky.
- 16 Fond Jiřího Gruši, ODKAZ, MZM.
- 17 Nakladatelství Hoffmann und Campe, Hamburg.
- 18 Fond Jiřího Gruši, ODKAZ, MZM.
- 19 Zdeněk Rotrekl, 1920–2013, český básník, spisovatel, literární historik a scenárista.
- 20 Fond Pavla Kohouta, ODKAZ, MZM.
- 21 Josef Škvorecký, 1924–2012, česko-kanadský spisovatel, esejista, překladatel, nakladatel '68 Publishers v Torontu.
- 22 Alexandr Kliment, 1929–2017, spisovatel a dramatik, spoluvůrce časopisu *Obsah*.
- 23 Fond Jiřího Gruši, ODKAZ, MZM.
- 24 *Máma, táta, já a Eda. Česká abeceda*, napsal Jiří Gruša, ilustroval Miroslav Wagner, editorem byl Pavel Kohout. Österreichischer Bundesverlag, Rakouské státní nakladatelství, 1988 Vídeň, nakladatelství Galaxie, 1990 Praha.
- 25 Katalog knih českého exilu 1948–1994, Libri prohibiti, sestavil Jiří Gruntorád, Nakladatelství PRIMUS, Praha 1995, s. 66.
- 26 Fond Pavla Kohouta, ODKAZ, MZM.
- 27 Pavel Kohout, *To byl můj život? Druhý díl 1979–1992*, Pistorius & Olšanská s.r.o., Příbram 2006, s. 231.
- 28 Tamtéž, s. 135.

Text je upravená verze studie vzniklé za finanční podpory Ministerstva kultury ČR v rámci institucionálního financování na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace Moravské zemské muzeum (DKRVO, MK 000094862).

Eleonora Jeřábková (1957), bohemistka a germanistka, kurátorka Oddělení dějin literatury Moravského zemského muzea.

Pavel Kohout

Pavel Kohout a Sabina a Jiří Grušovi
na velvyslanectví v Bonnu v roce 1992.

Der Fall Gruša

(Koncept článku pro noviny, hesla do slovníku, vysokoškolských skript, kapitoly memoáru, laudatia, obžaloby, nekrologu apod.)

Ten drzý sršeň z Pardubic napsal počátkem šedesátých let o mých raných verších do časopisu *Sešity* tak strašně, že bych si byl možná delší čas netroufl vyjít na ulici, nebýt toho, že mě už před ním vykopal z Olympu zlý brněnský medvěd Jan Trefulka. Jenomže právě díky jim dvěma jsem včas zanechal planého básnění a dost rychle se stal poměrně úspěšným dramatikem. Brzy nato chtěla tu odbojnou postilu mladistvých autorů zakázat moje

rodná strana KSČ, ale já jsem už patřil k mnoha jejím členům, kteří to nechtěli připustit, když jim z očí spadly klapky a oni sami se sbírali ke vzpouře proti pseudosocialismu sovětského ražení.

Když to mírumilovné povstání ducha převálcovaly v srpnu 1968 pásy bratrských tanků a sekery normalizace začínaly měnit československý les v paseku, některé stromy kupodivu odolaly. Tak se spolu v rozpačitém úžasu shledali, kdo k sobě do té

doby nikdy nepatřili věkem, vírou, ani vzájemnou vazbou. Jednoho večera přivezli psanci Ludvík Vaculík a Václav Havel psance Jiřího Grušu do Sázavy nad Sázavou číslo 177 k psanci Kohoutovi, aby společně pojedli vuřtový guláš psankyně Jeleny Mašínové. Od té noci pak spolu s dalšími zakázanými autory, mezi nimiž nechyběl ani psanec Jan Trefulka, tvořili celých dvacet let obranný kruh, který zuřící moc nikdy nedokázala prolomit, takže v něm později vyrostla i Charta 77.

Největším objevem našich životů zřejmě bylo, že lidé k sobě nepatří názory, ale charakterem. Všechny naše, byť tak odlišné povahy se zásadně shodly v tom, že na rozdíl od fyziků, kteří mohou snadno odvolat jakoukoli pravdu, vědouce, že bude stejně platit dál, my poznané pravdy etické vzdát nesmíme, nemají-li se proměnit v cynickou lež. Usilovným hledáním jsme pak časem našli pevný základ, na němž jsme mohli bez zábran stavět všichni – i s rozdílnými biografiemi, světonázory a vztahy: bezpečně nás spojil společný zápas o návrat občanských a lidských práv. Bývalí umělci konkurenti i osobní rivalové přestali myslet na to, čím se kdy vzájemně urazili, a začali pilně vymýšlet, jak viribus unitis, spojenými silami nejvíc uškodí podlému režimu.

Ať už to byla strojopisně opisovaná knižní Edice petlice, samizdatové fejetony, almanach svobodné literatury pro zahraničí či slovník zakázaných spisovatelů pro domov – Jiří Gruša sršel při všem. Jeho podpis Charty jsme zpočátku dočasně stáhli, to, jak se jevílo být nezbytným, aby pár spolehlivých dál obstarávalo kurýrní služby pro houf obklíčených. Když pak ale i jeho pro jistotu připozavřeli, aby snad nějak nenarušil návštěvu Leonida Brežněva v Praze, zlegalizoval svou příslušnost k Chartě nahlas „potrubní poštou“ v ruzyňské věznici. Za trest se mu pak snažili přišít podvracení republiky jeho románem *Dotazník*.

Bylo nutné zmobilizovat autority evropské literatury Heinricha Bölla a Siegfrieda Lenze, potvrzující, že nejde o pamflet, nýbrž svrchované literární dílo, aby si domácí represivní aparát uvědomil, že se

může chystaným soudním řízením proti knize těžce blamovat. Propuštěný sršatec si však nedal pokoj a podvracel čile dál slovy i činy – to, když jako zaměstnanec jakéhosi stavebního podniku pomáhal potřebným přátelům k půdním bytům.

Poté, co byl jako já vypuštěn z domácí klece k časově omezenému pobytu na Západě, dorazil před odletem za Velkou louží k nám do Vídně. Byl prvním obyvatelem hostinského pokojíčku v čerstvě adaptovaném bytě na Kohlmarktu číslo 1, a vyprovázal jsem ho potom až na letiště. Už dávno nebyl útočící sršeň, ale můj druh a spojenec v podobné nouzi, který mířil za svým snem do neznáma jako středověcí Kolumbové.

Spatřili jsme se zas, když brzy po návratu do Evropy přijel na mou premiéru v Hamburku. Všechno, co tvořilo jeho identitu a stabilitu, totiž doklady i peníze, tam zapomněl v telefonní budce, z níž mi volal. Když mu sklíčenému, ale vzápětí žasnoucímu obratem obnovily úřady Německé spolkové republiky půdu pod nohama novými doklady, zatím co český režim ho krátce po mně zbavil občanství, našel novou vlast na Rýně.

Tvrdý život exulanta změkčila o něco později jeho nová žena Sabina, šéfující městské knihovně v Bonnu, tehdy hlavním městě Spolkové republiky Německo. Tam napsal několik skvělých románů v mateřském jazyce a zároveň zvládl hostitelský jazyk tak brilantně, že se z českého básníka stal v krátkém čase i poeta laureatus germanicus. Tam do němčiny přeložil můj nejtlustší knižní špalek, osmisetstránkový román *Konec velkých prázdnin*. A napsal tam i dílo, jaké v té době nemělo obdoby: knihu knih – slabikář pro české děti vyrůstající v cizině, koncipovaný tak, aby podle Klíče mohli učit své ratolesti rodiče-emigranti.

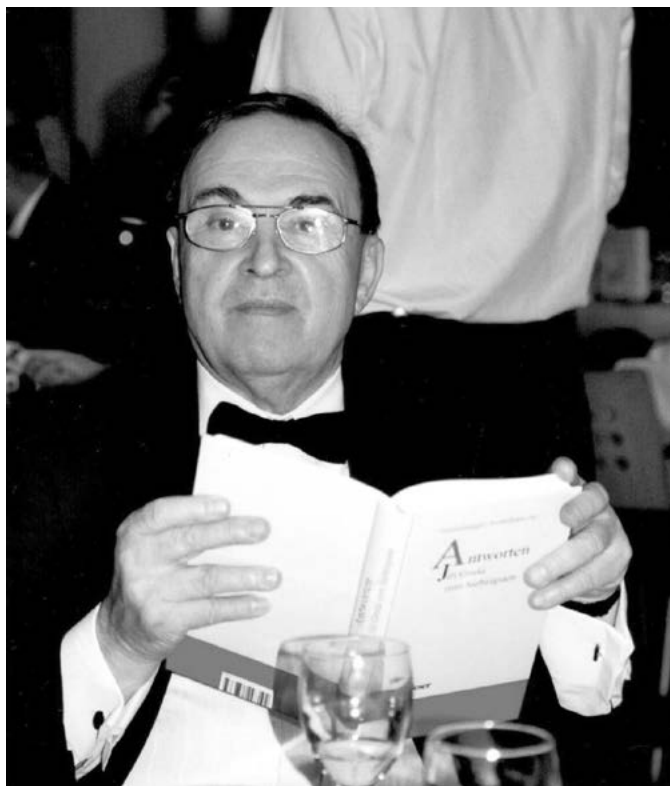
Když se po berlínské zdi začal kácet i pražský režim, děsil pardubický sršeň už zase v plné zbroji Husákovy diplomaty v řadách protestujících krajanů a Němců před bonnskou ambasádou. Jak krásná ironie osudu, že do téže budovy, z níž mu několik let předtím zpupně oznámili vyobčanštění, vstoupil

záhy jako velvyslanec prezidenta Václava Havla. Vzdal se občanství německého a sloužil ve spojeném Německu své spojené i rozdělené staré vlasti skoro sedm přelomových let, v nichž se i ona vracela z vyhnání zpátky do Evropy.

Poučnou epizodou byla jeho kandidatura do Senátu České republiky. Ucházel se o ni v Chebu, kam se hodil se svou znalostí česko-německých problémů a vztahů jako pecka do švestky. Prohrál zřejmě ve chvíli, kdy ho na radnici navštívila početná delegace místních obchodníků se žádostí, aby radikálně zatrhl konkurenci Vietnamců. Protože přímo pod okny leželo náměstí bičované právě deštěm, předvedl svým rodákům názorně, že české stánky na trhu jsou zavřeny a zákazníky obsluhují pouze Vietnamci.

Židli ministra školství ve vládě Václava Klause mu po pár týdnech podrazil slavný „sarajevský atentát“, který znamenal změnu premiéra. Ke štěstí nového ministra zahraničí, který ho mohl jako špičkového diplomata poslat tentokrát do Vídně. Jeho nadřízeným v pražské centrále se pak stal tentýž pan Kopecký, který ještě jakožto soudruh předsedal stranické organizaci na ambasádě v Bonnu, když před ní Jiří Gruša stál na protest. Teď na něho z Prahy posílal do Rakouska kontroly, dokud jsem mu při náhodném setkání neslíbil, že o něm, pokud s tím nepřestane, napíšu pro média, jak nejlíp umím. Bylo to poprvé i naposled, co jsem komu vyhrožoval.

Když po šesti letech ve Vídni a celkově po třinácti od nástupu v Německu ukončil kariéru velvyslance ve věku, kdy většina mužů odchází pěstovat skalničky, hrát bridž či chytat ryby, čekaly ho naráz kariéry dvě. Stal se prezidentem všech spisovatelů na planetě, kteří jsou na rozdíl ode mne členy PENu. Poučnou epizodou přitom bylo, že ho do vrcholné funkce navrhli spisovatelé rakouští, zatím co delegát českých kolegů při volbě v Mexiku roztržitě vhodil národní hlas do urny protikandidáta; sám se tomu pak moc smál... V té době napjatě čekala ve Vídni desítka emeritních velvyslanců Rakouské republiky, komu z nich

Sedmdesáté narozeniny byly velkou a milou oslavou na půdě Diplomatické akademie ve Vídni. Před oslavencem se podařilo dokonale utajit vznik publikace s texty jeho přátel. Svazek vyšel v němčině (s řadou textů v českém originálu) pod titulem *Odpovědi – Jiřímu Grušovi k sedmdesátinám*.

bude přisouzeno vakantní křeslo ředitele prestižní Diplomatické akademie, založené už císařovnou Marií Terezií. Jmenován byl k jejich nesmírnému nadšení jistý sršatý Čech...

To je stav případu Jiří Gruša ke dni jeho sedmdesátých narozenin. Po doběhnutí obou mandátů plánuje závěrečnou kariéru básníka, prozaika a publicisty, čímž by se celý jeho tvůrčí život od Pardubic po Globe spojil v logický kruh. Naše ustavičná součinnost potvrzuje dál onen největší nález našich životů, že lidé k sobě nepatří názory, ale povahou. Vyvinuli jsme dokonce hru, která si už našla mnoho posluchačů: vyprávíme našim obecnstvům o době, kterou jsme oba prožili každý po svém, z pohledu bývalého komunisty a z protipohledu odvěkého

demokrata. Posloucháme se, vpadáme si do řeči, scelujeme dvě půlky rozporuplného obrazu v jeden, co nejbližší objektivnímu pohledu na tři čtvrtiny dvacátého století. Každý z nás přitom zpívá svůj hlas, aby publikum uslyšelo co nejčistší duet o tom, že ani zcela rozdílné životy nemusí běžet proti sobě.

Můj protinožec a spojenec Jiří Gruša je zásluhou své vzdělanosti i zkušenosti šízravý ironik, a přitom díky své nátuře veselý a milý muž. Cítím, že je mi příbuzný jako novodobý Odysseus, který ale doputuje k cíli tím spíš, čím mň ve srovnání se mnou bloudil. Cítím, že je mi blízký jako současný Patrokles, který je vždy ochoten zaskočit za ochablého přítele. Mám ho, věčného sršně, rád. Patří k vybraným lidem, kteří mi stáli za to pracně napsat zdravici na jeho iniciálu. Když končil jako česká excelence ve Vídni, obsloužil jsem ho dokonce v němčině:

Grusa geht! Geborener Glaubensmensch, gebuertiger Gedichteschreiber, geuebter Gurmet und geschaetzter Gesandter Gesamtschechiens in geleuterter Germania und geschrumpftem Grossoesterreich, generell genannt Georg der Groesste, geruht gerade zu gehen. Geh, geliebter Georg, geh und goutiere gemaess gewohnter Gepflogenheiten gehobener Guilde gut gelaunt, mit Glamour, Genuss und Gusto die grob gerechnete Glanzleistung:

Graben und Graeber gestriger Gegner geschlossen, gefaehrliche Geschwuere gegenseitiger Gehaessigkeit geheilt, grausige Gewalt-grandguignols in gemuetliche Gasthausgelage gewandelt und gewichtige Gefechte um Grundsaeetze gemeinsamer Gerechtigkeit zu Gunsten ganzer Generationen

gewonnen, geh, geh geraden Ganges in den geheiligsten Gral der Geogeschichte. Goehead, gelegentlicher Ghostwriter geringfuegig gescheiter Gallionsgestalten, gottseidank gewaehlter Gouverner des Global-PENs, geniessse grenzenlos gewagt gemischte Getraenke wie Genever-Grenadine-Gin, grundgesunde Gerichte wie gebratene Gans mit gezuckerten Germknoedeln, genauso wie gewaehrte Gunst getreugeliebter Germanen-Gattin.

Grossartig gebotschaftert, gewaltig gedichtet, gekonnt Gaumen gepflegt, grandios Gesicht gewaehrt – gastfreundlich, gradlinig, geistreich, gesamt gesagt genial! Gesundheit und Glueck, Georg! Geschenke, Gebete, Gesaenge, Gratulationen, gesammelte Gruesse geistiger Genossengemeinde. Googbye! Gott gab, Gott geb! Go, go, Grusa, go!

Tím *der Fall* Gruša zdaleka nekončí. Materiál může být proto zatím použit pro všechny shora uvedené příležitosti s výjimkou nekrologu! ■

Sázava 8. 8. 2008

Tento text byl napsán pro sborník příspěvků k životnímu jubileu Jiřího Gruši *Antworten – Jiří Gruša zum Siebzigsten*. Geburtstag nakladatelství Wieser, Klagenfurt/Celovec 2008, a vyšel zde v češtině i v němčině.

Pavel Kohout (1928), spisovatel a dramatik.

Jürgen Serke, Jiří Gruša, Ivan Blatný – a poesie

Stalo se 22. a 23. října 1981
v Ipswichi a v Maison Talbooth

Mojmír Jeřábek

Motto:

Poznámka o poesii

Je to jen jedna z mnoha míz,
které si do nás vyrazily
je to jen enigma a kvíz
v jazyce jménem tyrylili

Navštívili jsme Ivana Blatného, básníka, který od roku 1919 vyrůstal v moravském Brně ve dvojjazyčném prostředí. Básníka, který přežil německou okupaci Československa a pak v roce 1948 utekl před šíleným světem komunistů do bezpečí anglického ústavu pro choromyslné. „Mluvíte německy?“ ptal se Blatný. „Je to jazyk mé babičky. Je to jazyk mých přání. Říkal jsem je babičce.“ Básník, který byl svým národem zapomenut, poskytnul třicet tři let po svém útěku do ústavu pro choromyslné první rozhovor. Gruša a já jsme viděli jeho básně, které byly převedeny z češtiny do němčiny a pak do angličtiny. Zažili jsme básníka, který jako by držel pohromadě svou starou Evropu.

Tak popisuje známý německý novinář a spisovatel Jürgen Serke¹ v roce 2008 v publikaci *Antworten – Jiří Gruša zum Siebzigsten*² (Odpovědi – Jiřímu

Grušovi k sedmdesátinám) událost, nepochybně důležitou pro českou kulturu. V říjnu 1981 navštívil jako reportér německého časopisu *Stern* v doprovodu Jiřího Gruši společně s fotografem Wilfriedem Bauerem (1944–2005) zapomenutého českého básníka. Tehdy vycházela ve *Sternu* jeho řada reportáží o exilových autorech, zejména českých (knižně v roce 1982 pod názvem *Die verbannten Dichter – Berichte und Bilder von einer neuen Vertreibung* – Vypuzení autoři – Zprávy a obrazy nového vyhnání).

Připomeňme si, jak se dostal tento (takřka) zapomenutý básník do hájemství St. Clement's Hospital ve východoanglickém Ipswichi, kde jej navštěvuje naše trojice.

Ivan Blatný (1919–1990), již ve čtyřicátých letech velmi respektovaný autor, vstoupil jako řada jiných v roce 1945 do KSČ a byl nejen levicovými intelektuály oslavován jako největší hvězda mezi mladými básníky. Pouhý měsíc po komunistickém převzetí moci – 29. března 1948 – letěla tříčlenná delegace Svazu československých spisovatelů na pozvání Britské rady do Londýna. V delegaci byl kromě Jiřího Koláře a Arnošta Vaněčka také osmadvacetiletý básník z Brna Ivan Blatný. Nahrazuje v delegaci Jana Čepa, který byl už 26. února 1948 vyloučen ze Syndikátu českých spisovatelů. (V srpnu 1948 se Čep po útěku z Československa dostává do exilu v Paříži a nikdy se nevrátí zpět.)

Ivan Blatný, 1989. Foto archiv Martina Reinera.

Ivan Blatný, který se naopak jeví komunistům politicky plně spolehlivý, však v Londýně delegaci okamžitě opouští a hned následujícího večera vystupuje v československém vysílání BBC. Zde líčí jako jeden z prvních očitých svědků politickou a kulturní nesvobodu nastolenou novými vládci a vysvětluje své rozhodnutí zůstat v exilu. Vzápětí posílá poštou zpět průkazy členství v KSČ a v Syndikátu českých spisovatelů. Bezprostředně poté je zbaven všech občanských práv a je mu zabaven majetek. Na začátku dubna ho v československém tisku ostře odsuzují jeho nejbližší literární přátelé: Jindřich Chalupecký, Josef Kainar, Jiří Kolář...

V Londýně se však brzy ukazuje, že Blatný není schopen se postavit na vlastní nohy a založit novou existenci. Už na podzim 1948 končí poprvé v psychiatrické léčebně. Můžeme jen hádat, nakolik to byla pro něho svým způsobem záchrana – takto

se již v roce 1943 v Brně zachraňuje před totálním nasazením v Říši. Blatného obavy z pomsty československého režimu a z únosu jsou ovšem zcela realistické. Do roku 1954 se ještě pokouší dál psát poesii a přivydělat si jako spolupracovník BBC a Svobodné Evropy. Od roku 1954 je však již trvale hospitalizován s diagnózou paranoidní schizofrenie. Projde různými psychiatrickými léčebnami. Československý rozhlas toho zřejmě využívá k dezinformaci o Blatného úmrtí v Anglii.

V roce 1963 se Blatný přesouvá do Ipswiche, kde žije až do konce života. V House of Hope – na jeho první ze zdejších adres – jej lékaři berou spíše jako sociální než psychiatrický případ. I přes to všechno však doma není úplně zapomenut. Nadechnutí svobody v roce 1968 přináší i probuzení zájmu o ztraceného básníka; v Brně mu dokonce vychází v reedici sbírka *Melancholické procházky* a je mu

věnován literární večer v Domě umění. Následují první návštěvy z jeho rodného města: 1969 bratranec Jan Šmarda se ženou a o něco později básník Vladimír Bařina. Tyto kontakty v něm zřejmě probudily chuť psát opět poesii. Bařina s ním dokonce natáčí dokumentární film.

V roce 1977 byl Blatný přeložen do ipswichského St. Clement's Hospital. Zde ho začne navštěvovat zdravotní sestra z Ipswiche, Frances Meachemová, cíleně poslaná jeho brněnskými přáteli. Její návštěvy pak trvají až do básnickovy smrti, tedy celých třináct let. Cílem jejich návštěv je zachránit papíry popsané Blatným před jejich zničením – bývaly vyhazovány do odpadu. To se jí daří natolik, že se Blatného básně dostanou do nejdůležitějšího československého exilového vydavatelství Sixty-Eight-Publishers manželů Škvoreckých v Torontu. Antonín Brousek, exilový autor a literární kritik žijící v Německu, z nich připraví k vydání sbírku *Stará bydliště*. Způsobí to velký úžas nejen Blatného přátel, ale i literárních znalců, kteří si mysleli, že Blatný v anglických psychiatrických léčebnách s uměleckou tvorbou definitivně skončil. *Stará bydliště* a později druhá sbírka *Pomocná škola Bixley* se tak stávají pro mnohé téměř zázrakem.

Svět však na něj úplně zapomenul. Serke byl prvním zástupcem mezinárodního tisku, který Blatného objevil. Jeho reportáž z prosince 1981 – s přispěním Jiřího Gruši a s vynikajícími Bauerovými fotografiemi – znamená vzbuzení širšího mezinárodního zájmu o Blatného.

Ale jak přišel Serke na tuto zapomenutou adresu? Patrně při návštěvě na jiné adrese: u Milana Kundery v Paříži, kde vznikla jedna z předchozích reportáží pro *Stern* ze Serkeho řady o exilových autorech.

Milan Kundera i jeho žena Věra si zjevně s dvojicí Serke – Bauer při vzniku reportáže dobře rozuměli. Svědčí o tom jedinečné fotoportréty manželů Kunderových. Jürgen Serke na tuto návštěvu rád vzpomíná, spojení mezi nimi zůstalo zachováno i později. Na cestu zpět do Německa mu Kundera

dává ještě jednu radu: *Navštivte, prosím, Ivana Blatného v Ipswichi!* A Serkeho rovnou vybavuje básnickovými texty.

Kundera „hvězdného básníka“ znal a uctíval ještě ve svém rodném městě. *Moje první básně byly pravděpodobně mnohem lepší než ty, které jsem vydal později, byly někde mezi surrealismem a tou poezií, kterou tenkrát dělala Skupina 42, Blatný, Kainar, Kolář. Tyto tři básníky jsem měl moc rád*, říká A. J. Liehmovi v šedesátých letech.³ Milan Kundera, o více než devět let mladší, šel v Brně v Blatného stopách už na slovném Klasickém gymnáziu; na něco takového se nezapomíná. A Kundera na to zřejmě nezapomněl ani v roce 1981!

K Blatnému reportéra *Sternu* doprovázel Jiří Gruša, také jeden z exilových autorů, o kterých psal Jürgen Serke reportáž a který se mezitím stal jeho blízkým přítelem. *V letech před rokem 1989 jsme se stali takřka nerozlučnými. Vedle návštěv jsme si každý den i dlouze telefonovali. Bral jsem s sebou Grušu k těm autorům, kteří utvářeli levicové intelektuální klima Spolkové republiky. O jeho hledisko vzniklé na základě zkušeností ale nikdo neměl zájem*, vzpomíná později Serke. Jiří Gruša doprovází Jürgena Serkeho také při jiných reportážích o českých exilových autorech; společně navštěvují např. Jiřího Koláře v Paříži.

Nyní se tedy reportér *Sternu* ocitá se svými společníky v St. Clement's Hospital. Blatnému návštěva zjevně dělá velkou radost. Do výtisku *Starých bydlišť*, kterou přinesl Serke, mu napíše německy věnování: *An den Herrn Jürgen Serke sein dankbarer Ivan Blatný 23. 10. 1981 in Ipswich, meiner Mutterstadt* (Panu Jürgenu Serkemu jeho vděčný Ivan Blatný. 23. 10. 1981 v Ipswichi, mém mateřském městě). Blatného německý novotvar „Mutterstadt“ svědčí nejen o jeho znalostech němčiny, ale také o jeho existenční situaci a zřejmě bezpečí, které v Ipswichi našel.

Setkání je však velmi inspirující i pro Jiřího Grušu, který si 23. října 1981 poznamenává do deníku:

Ipswichský blázinec a Blatný

*Vedou nás do Beschäftigungstherapie
Abteilung, kde leží – mají ležet jeho
nastřádané verše.*

*Můj bože – toto je přece taky lidský a básnický
osud. Mister Darling, tak se jmenuje zřízenec
a pečovatel, se po chvíli vrací – a říká I am
sorry, but I cannot find it, unfortunately, říká
už třicet roků, somebody has thrown it out.
Blatný se usměje a říká (se vši uchovanou
inteligencí, ale s tím vůči každé autoritě
ochranným a vypěstovaným tikem úplné
podrobitivosti [sic – MJ]) – No co, it doesn't
matter, byly to jenom moje papíry – stejně to
mám všechno v hlavě.*

Smutné verše v I. o I.

Tento deníkový záznam se pak téměř doslova
ocitá ve sbírce básní *Grušas Wacht an Rhein aneb
Putovní ghetto* – České texty 1973–1989, Praha – Li-
tomyšl 2001.

Blázinec a Blatný

(Ipswich)

*Vedou nás na léčebnu, vlastně místo činu. Tam
prý leží jeho rukopisy, nastřádané personálem.
Průvodce se jmenuje Mr. Darling, je jistě
i pečovatel. Vstupujeme do malé kanceláře
s výhledem do areálu. Jas říjnového slunce,
zažloutlá zeleň anglického parku. Mr. Darling
se chvíli hrabe v regálech nad skříní.
Pak říká: „I'm sorry, but I can't find it,
unfortunately (jistě už dvacet let), somebody
has...”*

Jeden ze snímků Wilfrieda Bauera ze série reportáží Jürgena Serkeho v časopise Stern „o vyhnaných básnících”.
V srpnu 1981 se Jiří Gruša na německé straně železné opony setkává s manželkou Ivanou a synem Václavem.

*„Thrown it out?“ dodám blbě a Blatný se usmívá,
zapadlý do svého tvídového sáčka, zapnutého na
veliký knoflík, kdysi nejspíš zimníku.*

„No, co se dá dělat,“ povídá česky. „Napíšu jiný.“

A ony v Grušově deníku zmíněné smutné verše
v I. (míněn je Ipswich) o I. (míněn je Ivan)? Než se
k nim dostaneme, přečtěme si jiné smutné verše,
které básník Gruša napíše ještě v předvečer prvního
setkání s básníkem Blatným. Avšak nikoliv o Blat-
ném, nýbrž o své celoživotní vzpomínce na první
velkou lásku – tragicky zesnulou Janu, Janinku:⁴

As long as... (Dokud)

*Odlupuje se
ale netrvá*

*žádné pousmání
žádné rajcování*

*říkáš mi něco
některým svým
pyskem
– až mám namlčino
jako vápenec*

*až jsem vyhořelej
jako hrobní svíčka
o Dušičkách
pětapadesát*

*když nám o půlnoci
domžikával hřbitov
měnil se a hasl
v černou díru kosmu*

*a když Jana
prý jen na neděli
odjížděla do Hradce*

*ale za Brížkama
rázně vykročila
z naší galaxie*

(22. 10. 1981, Talbooth v Anglii)

A inspirován prostředím svého ubytování –
všechny pokoje v hotelu Talbooth nesou jména spi-
sovatelů; Grušův Shakespearovo – doplňuje ještě ve
stejný den následující báseň:

Ivan Blatný v San Clemens Hospital⁵

*Shall I compare thee to this autumn day,
kdy lapiduch ti pálí rukopisy,
cos napsal celej skrčenej
na dekle zdejší záchodmísy?*

*Shall I describe this blázinec,
kde v noci svítí toaleta,
und eine Spinne webt ihr Netz,
odkud se prostě neodlétá,*

*kde Zubatá tě šoustá bezzubýho,
až drkotáš svou prostořeč:
vem si můj jazyk – ušmikni ho!
budu to básnit can as catch,*

*my madness is můj hrad,
a nikoli má víra...
ach, pozoruji rád,
jak čas ten rozdíl stírá.*

*(Shakespeare-room v Talbooth, po návratu
z návštěvy nemocnice do hotelového pokoje
s repro prvotisku osmnáctého sonetu)*

A stejný den doplňuje Jiří Gruša ještě toto čtyřverší:

Poznámka o poesii

*Je to jen jedna z mnoha míz,
které si do nás vyrazily
je to jen enigma a kvíz
v jazyce jménem tyrylili*

(tamtéž)

Všechny tyto čtyři texty, které vznikly v Tal-boothu – tedy *As long as...*, *Blázinec a Blatný*, *Ivan Blatný v San Clemens Hospital* a *Poznámka o poesii* vyšly tiskem v tomto pořadí v roce 2001 ve sbírce *Grušas Wacht am Rhein*, za niž autor obdržel roku 2002 cenu Magnesia Litera a Cenu Jaroslava Seiferta Nadace Charty 77.

Doplňme již jen, že Grušovy básně popisují velice přesně Blatného život a tvorbu v Ipswichi. Podle různých svědectví Blatný skutečně psal v noci na záchodě: *blázinec, / kde v noci svítí toalety*. Blatný byl v této době již značně shrbený, snad proto používá Gruša vystupňování *celej skrčenej*. K tomu přidává obraz Blatného posedlosti psaním: *kde Zubatá tě šoustá bezzubýho, / až drkotáš svou prostořeč: / vem si můj jazyk – ušmikni ho! / budu to básnit can as catch*. Dalším klíčovým rysem Blatného bylo, že z „blázince“ vlastně už nikdy nechtěl odejít: *blázinec... / odkud se prostě neodlétá*. Personál a lékaři, jak již řečeno, opakovaně vyjadřovali pochybnosti, zda Blatný svou duševní nemoc jen nepředstírá. Gruša: *my madness is můj hrad, / a nikoli má víra... / ach, pozoruji rád, / jak čas ten rozdíl stírá*.

Epilog I:

V prosinci 1981 zveřejnil Serke reportáž z Ipswiche pod titulkem *Útěk do blázince*. Mezinárodní veřejnost se dozvěděla o Ivanu Blatném a o osudu zapomenutého básníka, jednoho z největších v české literatuře 20. století, a byla tak opět připomenuta

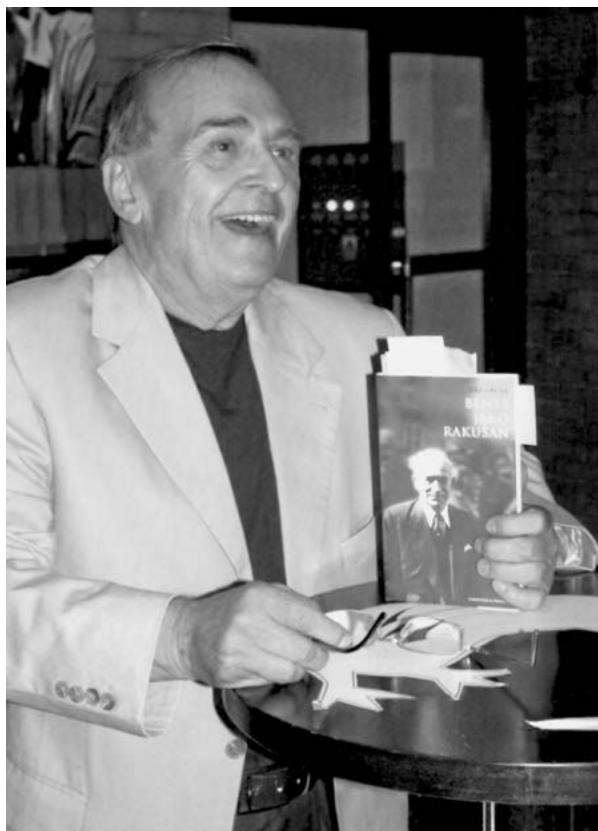

Prezentace nových děl Jiřího Gruši se tradičně odehrávaly v Praze v Rakouském kulturním fóru. V roce 1999 to bylo *Česko / Návod k použití*. Z knihy četli Alois Švehlík, autorův přítel z dob mládí. Spolu hrávali divadlo u pardubických salesiánů, než přišel šok roku 1950, přepadení a uzavření klášterů. Režim Aloisi Švehlíkovi rozhodně nepřál, nakonec však jeho talent nešlo pominout, jak napsal Jiří Gruša, a tak to v roce 1988 dotáhl až na prkna Národního divadla. V době revolučních událostí roku 1989 se oba přátelé v Praze opět shledali.

situace v Československu. Zásluhy Jürgena Serkeho a Jiřího Gruši jsou tedy nezpochybnitelné. Jürgen Serke byl prvním novinářem, který Blatného navštívil, Jiří Gruša prvním, kdo jeho život umělecky zpracoval. Reportáž ve *Sternu* měla za následek ... *zvýšený zájem o básníka, přicházelo stále více dopisů a návštěv. Britská a norská televize natočily v následujícím roce o Blatném dokumenty. On sám je svým psaním jako posedlý, jak píše Blatného biograf Martin Reiner na svých webových stránkách.*

Epilog II (vzpomínka po takřka čtyřiceti letech):

Na cestě za básníkem však bylo něco zvláštního, jak po čtyřiceti letech vzpomíná Jürgen Serke:

4. červenec 2011, Divadlo Husa na provázku a Měsíc autorského čtení. Jiří Gruša čte z „Beneše“. Jde o poslední veřejné vystoupení ve vlasti.

Setkání s Ivanem Blatným mělo na mé dlouhé novinářské cestě jedinečný význam. Tenkrát jsem cestoval za básníky, které komunistický systém pronásledoval a zahnal do exilu, kromě Čechů také za autory jako Josif Brodskij, Czesław Miłosz a Alexandr Solženicyn.

Na tu cestu jsem s sebou vzal přítele Jiřího Grušu, kterému právě odňali státní občanství. Dělal jsem si naději, že Blatného potěší, když bude moci komunikovat v rodném jazyce. Já česky nemluvil. Ale Blatný nás překvapil plynulou němčinou, kterou užíval s velkou radostí. Když Gruša zabrousil do češtiny, velmi rychle od češtiny utekl a vrátil se do němčiny – do jazyka své babičky.

Nikdy nezapomenu na jeho velkou radost z tabulek čokolády a kartonu cigaret, které jsme přivezli a jež si schoval do kapes saka. Neměl žádnou uzamykatelnou skříň. V ložnici deset postelí a objemná kniha na jeho nočním stolku. Tu knihu potřeboval, aby mohl zakrýt otvor na záchodě. Od deseti hodin večer se svítilo už jenom tam, kde proto seděl na té knize a psal. To byl jeho čas, to byl čas básníka.

Do mého portréту o Blatném přeložili básně z češtiny do němčiny Jiří Gruša a Reiner Kunze. Četl to i básník Frank-Wolf Matthies, ročník 1951, disident z NDR, který byl po uvěznění v roce 1981 odsunut z Východního do Západního Berlína, a ujali se jej v domě Güntera Grasse. Matthies byl nadšen básněmi z Blatného portrétu. Aby je mohl číst v originále, naučil se česky. Ve vlastní německé adaptaci a na vlastní náklady vydal šest bibliofilských svazků z Blatného Pomocné školy Bixley – celkem 50 kusů, které věnoval přátelům.

Frank-Wolf Matthies o Blatném napsal: „Jazyk zvoní. Každé slovo dává další slovo... Nechává mě žít dál: Když se cítím špatně, vytáhne mě vzhůru. Kdybych se ptal sám sebe, jestli existují básníci, kterým věřím a kteří mohou věřit mně, pak by to byli Friedrich Hölderlin, Friedrich Nietzsche a Ivan Blatný.“

Během sametové revoluce jsem vyzvedl Grušu v Rendsburgu, kde měl stipendium, a jeli jsme do Bonnu na české velvyslanectví. Já, po roce 1968 persona non grata, jsem vízum dostal, Gruša ne. Vysvětlení českých diplomatů: Gruša si má nejdříve upravit svůj vztah k československému státu. Gruša dostal před vítězstvím revoluce vízum jako jeden z posledních emigrantů z ČSSR. Divadlo Na zábradlí uspořádalo Grušovi večer, na kterém mluvil o svém exilu. Před plně obsazeným sálem. Jedna studentka se ho ptala na mou knihu Böhmisches Dörfchen, která popisovala osudy německy píšících autorů v Československu, autorů, kteří se dostali nejprve do soukolí nacistů a pak

komunistů. Gruša se na pódiu obrátil a ukázal na mne: „Tam stojí muž, který to napsal.“

Následoval tak intenzivní rozhovor o pro-následování a exilu, jaký jsem v takové podobě zatím nezažil. V určité chvíli jsem vyprávěl také o Ivanu Blatném. Z úžasu publika jsem poznal, že tito mladí lidé jednoho ze svých největších básníků už neznali. Musel jsem odpovídat na řadu otázek.

11. listopadu 2002 jsme byli Gruša a já hosty Pražského divadelního festivalu německého jazyka v Divadle Komedie. To už se Blatný opět vrátil do své země. Mluvili jsme o našem přátelství a o našich přátelích Jiřím Kolářovi a Milanu Kunderovi. Ale hlavně jsme mluvili o Blatném a našem setkání v Ipswichi. Gruša četl básně pro Blatného a o něm. Gruša a já jsme na konci byli happy. A publikum také.

Epilog III (takřka po čtyřiceti letech):

Dne 10. září 2020 se v Ipswichi konala malá slavnost: na návrh člena městské rady Martina Cooka a za přítomnosti českého velvyslance Libora Sečky byla pojmenována ulice v areálu bývalé nemocnice pro nervové choré⁶ *Ivan Blatny Close*. V areálu, kde Ivan Blatný strávil mnoho let, kde vznikla většina jeho básnické tvorby, ze které se zachovala pouze část. Tak bylo v Ipswichi připomenuto 100. výročí Blatného narození v Brně (21. 12. 1919) a 30. výročí jeho úmrtí. *Ivan Blatny Close* je teprve pátou ulicí na britských ostrovech, která nese jméno osobnosti z Československa, popř. z Čech nebo Moravy. ■

- 1 Jürgen Serke (1938), autor mj. objevných a přelomových publikací *Die verbrannten Dichter* (Spálení autoři), *Böhmische Dörfer – Wanderungen durch eine verlassene literarische Landschaft* (Putování opuštěnou literární krajinou), *Die verbannten Dichter – Berichte und Bilder von einer neuen Vertreibung* (Vypuzení autoři – Zprávy a obrazy nového vyhánění).
- 2 Greisenegger/Lederhaas (edd.), Wieser Verlag, Klagenfurt/Celovec 2008.
- 3 V knižním rozhovoru s A. J. Liehmem. In: A. J. Liehm, *Generace*, Praha 1990.
- 4 Jana Krátká, spolužačka a první velká láska Jiřího Gruši během dospívání. Zemřela mladá po tragické nehodě (dle deníku Jiřího Gruši to bylo 6. 12. 1966. Do deníku si poznamenal: 6. 12. 66. Janina smrt a moje předtuchy...). Její jméno – Jana nebo Janinka – a motivy lásky k ní a brzké smrti se vyskytují v mnoha literárních pracích Jiřího Gruši: např. v básnických sbírkách *Cvičení mučení* (1969), *Modlitba k Janince* (1972), v románu *Doktor Kokeš – Mistr Panny* (1980) a v jeho poslední publikaci – v příběhu *Život v pravdě aneb Lhaní z lásky* (2011). Zdá se, že také postava Erny v románu *Dotazník* (1975) se Janě podobá.
- 5 Pod tímto původním názvem vyšla báseň ve sbírce Grušas *Wacht am Rhein aneb Putovní ghetto*, Praha – Litomyšl 2001. Ve svazku *Básně, Dílo Jiřího Gruši*, Svazek VI, Barrister & Principal, Brno 2018, je použit název *Ivan Blatný v St Clement's Hospital* bez dalšího vysvětlení. Je fakt, že toto je opravdu správný název nemocnice, autor však svůj název nikde „neopravil“.
- 6 St. Clement's Hospital v Ipswichi byl založen v roce 1870. Od roku 1948 je to psychiatrická léčebna. V osmdesátých letech minulého století byl v Británii zaveden systém *Care in the Community* (Péče v komunitě) a v jeho důsledku byla omezena také činnost tohoto institutu. Po definitivním ukončení činnosti v roce 2002 došlo k přestavbě areálu na rezidenční.

Text je součástí připravované disertační práce autora psané v němčině.

/ Z němčiny přeložila Věra Koreňová. /

Mojmír Jeřábek (1957),
germanista a bohemista,
ředitel Českého centra Vídeň.

Ten, který se neschovával za svůj jazyk

K poezii Jiřího Gruši

Radek Fridrich

Když se chceme přiblížit k básním Jiřího Gruši, je třeba zapomenout na to, že byl diplomatem, politikem, emigrantem, prozaikem či překladatelem, a soustředit se pouze na začátek jeho tvorby, a tedy na to, že byl básníkem.

Jeho prvotina nese prostý název *Torna* a svým názvem odkazuje na zdánlivě nekomplikovaný svět putování. V Čechách se říká, že si někdo vezme uzlíček a jde. Básník Gruša si bere tornu, tedy brašnu přes rameno, obsahující pouhých sedmnáct básní. Název ale může odkazovat také na autorovu základní vojenskou službu v roce 1962. Dle kritika Jiřího Karfíka s rýmovou strukturou *postnezvalovskou*, budiž, co je však na debutu již pozoruhodné, je pocit analytického myšlení, bez lyrických ozdůbek a girland. Civilnost básní se projevuje nejen v motivickém rejstříku jako autobus, vlak, pozorování, jízdenka, kufřík, ale také v tématu paměti. *Paměť jsou ptáci / vyhnání z budek*, píše se v básni

Paměť. Čtenáři se tak nabízí nejen pocit cesty, ale zejména pocit prázdnoty, opuštění a samoty, zároveň ve smyslu vyprázdňené paměti. Vždyť, kdo nemá paměť, neexistuje, zejména ve střední Evropě.

Jiří Červenka ve své kritické reflexi *Torny* („Předzvěst konfliktu“, in *Obléhání zevnitř*, 1996) píše o debutantově laskavém stesku, ale také si již všímá klíčového motivu celého budoucího básnického díla. Cituji: *U Gruši častěji než u jeho vrstevníků se objevuje motiv smrti – ale nejen té okupační, historické, ale tvé i mé, denní a obyčejné*.

Kým jsou myšleni oni vrstevníci? Jednalo se o silnou básnickou generaci narozenou v druhé polovině 30. let 20. století a na počátku okupace – Petr Kabeš, Ivan Wernisch, Antonín Brousek, Jiří Pištora či Miloslav Topinka. Tito básníci vstupovali do literatury kolem *Sešitů pro mladou literaturu* a kolem časopisu *Tvář*, kde byl Jiří Gruša krátce redaktorem se svým přítelem Jiřím Pištorou. V letech dozrávání

se tito básníci bezprostředně střetávali se stalinismem, vydávaným za šťastné budování nového světa. Následně tato generace debutovala v 60. letech 20. století a byla umlčena na počátku normalizace komunistickou mocí; typické je pro ni nové modelování a objevování jazyka. *Říkali nám: takhle jsme si utrhovali, takhle jsme krváceli; ale pak nás posadili do vozíku a my jeli zákrutami té pouťové atrakce – za každou zatáčkou mrtvola. A říkali nám, když jsme se zakláněli, zavírali oči – nebo prostě zvraceli: vždyť je to pro vás, ano, toto je navzdory všemu socialismus* (Jiří Gruša, 1982).

Marie Langerová v textu „Jiří Gruša 60. let: nahota, smích a morálka“, otištěném v *Literárních novinách* v roce 2004, dodává: *Z jazyka se stává monstrum představující moc a ve sledování jeho pohybů je něco masochistického. Ukazuje se v něm jakási ničivá síla, které je sice možné se smát, ale tento smích se mění v škleb, v černou grotesku, v tanec smrti, modlitbu a záhrobní život.* Podobně se k této problematice vyjadřují také akademické dějiny české literatury: *Snaha stvořit vlastní jazyk souvisela se snahou stvořit vlastní svět básně kdesi jinde, mimo, v prostoru za řečí* (Miloslav Topinka), *v dalekých snových krajinách a časech* (Ivan Wernisch), *v uhranutích pradávnými prožitky a jejich mytologickými významy* (Jiří Gruša), *v hloubkách niterných končin, tvořených mantrickým opakováním protikladných a do sebe vkloubených životních elementů* (Petr Kaboš) (Pavel Janoušek a kol.: *Dějiny české literatury 1945–1989*, Academia 2008). Všechny tyto indicie platí od *Torny* na celou básnickou tvorbu Jiřího Gruši, již zde se objevují neologismy typu: *zobánátek*, *vyčítač* či *klovnutí křehkolásků*.

Druhá Grušova básnická kniha *Světla lhůta* vyšla v roce 1964. Řada básní psaných volným veršem je uvozena vždy společným názvem – *Píseň o našem stínu*, *Píseň o větrném stromu*, *Píseň o zkoušení noci* či *Píseň do hodin* – a sjednocujícím tématem je hledání jistoty a její ztráta. Zároveň se implicitně projevuje společensko-politická zkušenost, *Podepiš přiznání / a já tě popravím / neboť zítra je den*

poprav /. A opět jsou tu slova jako matérie života, jako hmatatelní svědci času: *Dotýkaly se mne tlapky slov / a že jsem mlčel / byly shovívavé.* Zásadněji se ale Jiří Gruša vyjadřuje ve své knize třetí, jež nemohla vyjít a světlo světa spatřila až v souborném vydání v roce 2003. Jmenuje se *Právo útrpné* a svým názvem odkazuje na právo mučení užívané při výslechu.

Jiří Gruša k tomu píše: *Tuto knihu jsem na začátku roku 1964 zadal nakladatelství Mladá fronta. Ujal se jí Ivan Diviš jako editor. Ale už v říjnu téhož roku jsem si ji vyžádal zpátky, zdrcen polemikou, která se strhla kolem mého působení v časopise Tvář, trestním stíháním, s ním spojenými neurvalostmi oficialit a také mlčením mnoha přátel. Je to dobový dokument – také mých pochyb.* Kniha je oproti předchozím členěna do tří oddílů, jež jsou uvozeny antickou tematikou – *Empedokles*, *Hefaistovy děti* a *Stížnost Kerberova*. Naznačená situace je pak rozvíjena v rámci celého oddílu, kdy se jedná o deformaci dějin a její básnickou reinterpretaci. Vrcholným bodem básnické tvorby Jiřího Gruši jsou pak sbírky *Cvičení mučení* a *Modlitba k Janince*.

Sbírka *Cvičení mučení* z roku 1969 obsahuje básně bez konkrétního prostoru, plné bezčasí a plamenné erotiky – *až by ta má prsatá / kozatá a zubatá / až by se natáhla / až by mě zalehla // nic bych jí nepověděl / jenom bych ležel // její klín držel // tu rybu dlouhou //*, ale také popěvky, kvazilidovou píseň psanou jednoduchým jazykem s lexikálními novotvory, které se mění v litanie, v modlitby či ve vzývání a vytvářejí jakýsi model jazykových rituálů. Vedle výrazných zvířecích bytostí se tu objevují také rodinní blízcí jako bratr, sestra, milénka, otec či matka.

Tato zvýrazněná intimita blízkých bytostí se otevírá hlouběji a erotičtěji v následujícím svazku *Modlitba k Janince*. Tato sbírka vznikla mezi lety 1969 až 1973 a poprvé vyšla v samizdatu, oficiálně až v roce 1994 v pražském nakladatelství Český spisovatel.

Temná stránka české poezie, která se vrací ke Karlu Hynku Máchovi, je naznačena dvěma leitmotivy láskou a smrtí – *hloub do mě / přirážej*, stejně jako zmutovanými výrazy typu – *pomorče inkoustů / pláč zastudenců z Pílan / pitvance řinčenec / a spílán // jdu vyzván k zásviní / a plný měsiměře / si čmouchám k zdechyním / zda vypustili šeřeň //*. Zde je Jiří Gruša na vrcholu své básnické tvorby, zde nejspíš autorsky dosáhl všeho, co chtěl. V tomto čase se ale již více věnuje próze a jeho básnická tvorba je odsunuta na druhou kolej.

Gruša se vrací do svého jazykového prostředí teprve v roce 2001 sbírkou *Grušas Wacht am Rhein aneb Putovní ghetto*, která obsahuje texty z let 1973 až 1989. Jedná se zejména o básně, jež jsou spojeny s konkrétními událostmi či místy. Nejedná se však o básnickou sbírku v pravém slova smyslu, ale o časově sestavený sled, ve kterém k nejsilnějším patří báseň „Modlitba za Martina Grušu“, věnovaná smrti básníkova syna.

Literární kritik Jiří Trávníček v recenzi na sbírku *Grušas Wacht am Rhein aneb Putovní ghetto* píše: *V jeho verších je mnoho ataků mytologie reálně socialistického Československa, parafrází, šklebivých pokroucenin, blasfemií*. To je nesporné, zároveň však Jiří Gruša v těchto básních odhaluje své já a jeho ich-forma pokračuje dál. Jednoduše řečeno – básník se sotva schová za svůj jazyk. Tento svazek obdržel nejen Cenu Magnesia Litera za poezii, ale také významnou Cenu Jaroslava Seiferta. Při jejím předávání Jiří Gruša řekl: „Nebyl jsem nikdy emigrant, byl jsem pouze vyloučen z češtiny lidmi, kteří o ní nic nevěděli, protože mluvili mocenský žvást. Trpěl jsem tím. A kniha, kterou jste teď vyznamenali, je toho důkazem. Nemohli mě však vyloučit

z pospolitosti Čechů a z české duchovní RES PUBLIKA. Jsem rád a vděčný, že jsem obdržel její nezrušitelné občanství. Jeden z dopisů, který jsem tenkrát do věznice dostal, napsal jistý V. Havel. Byla v něm věta, která mě velmi povzbudila: Nezapomeň nikdy, že existuje také svět venku. Nezapomněl jsem na to. Proto se dnes mohu vrátit do světa dovnitř. Do světa češtiny.“

Dokážeme si představit lepší happy end? Básník Gruša je zpět v Čechách a je ceněn. Nemylme se však, takto to u nás nechodí. Nejsem si jist, zda je Jiří Gruša jako básník brán v posledních letech nějak vážně. Je to škoda, poezie je přece jen stále čtenářskou popelkou.

Na začátku jsem psal, že je třeba se vrátit zpět. Vraťme se tedy do Pardubic, do rodného města Jiřího Gruši, které je spojeno s básníky Vladimírem Vokolkem či Petrem Kabešem, a nechme promluvit samotného autora, jenž v říjnu roku 1970 v pražské Viole při posledním rozloučení se svým přítelem-básníkem Jiřím Pištorou řekl: „Scházíme se už jenom pietně. Mluvíme už jenom proto, že někdo mluvit musí, zbylý – zbylým? Spojují nás nakonec jen mrtví. Mrtví z nás, naši mrtví? Připomínají, čím jsme dohromady.“ ■

Text byl psán jako úvod ke svazku *Jiří Gruša Tschechische Gedichte, Gedichte I*, Wieser Verlag, Klagenfurt/Celovec, 2017.

Radek Fridrich (1968),
básník a pedagog.
Žije v Děčíně.

Z poezie Jiřího Gruši

Vánoční trh

Pojď půjdem o sních smlouvat
a s mrazem neshodnem se
bude nám zobcem klovat
obličej do ruměnce

Pojď půjdem o sních smlouvat
ať střechy obílí svým dlouhatánským štětcem
ať noc je šedivá a rozjívěná sova
která se bojí stromů v lese

Pojď půjdem směnit svoje trety
své mince uschované v prasátku
za rybu za med za lamety
za kuře na klíček co chodí pozpátku

Pojď odneseme první vločku
dřív nežli na kabátě roztaje
příliš se podobá krásnoočku
a to je zvláštnost – zima je

zima je – kdo je zima?
bělostní koně ve stáji
zima jsou děti které jímá
žal ryb jež mlčky zpívají

Ze sbírky TORNA, 1962

Maličká

Maličká
která se důvěřivě
dotýkáš pozemských věcí
jako bys věřila
že je v nich jenom
budoucí bytí
jako bys věděla
že jsou ti blízké
a dovedou sytit
aniž jich ubývá
– pověz mi
proč hladíš strom?

Umíš v něm popohnat mízu
a odít ho listím?

A jestliže ano
pohlad' i mě
a řekni nahlas
že jsem se mýlil
když se mi zdálo
že se ti pod rukou
proměnil v blesk
a že se větvil
do hlubin nebe

Ze sbírky PRÁVO ÚTRPNÉ, 1964

Empedokles da capo

Stál jsem nad krajinou
na kopci jménem Klíč
a viděl jak se pojí
oheň
vzduch
a voda

splývaly svítalo
a cosi v tomto ránu
bylo také moje:

slibovaly mi
strávit den
ve tvaru
který jsem spatřil

Ze sbírky PRÁVO ÚTRPNÉ, 1964

Na jihu dozrává

Na jihu dorůstá
vinná réva
dozrává červené
čerstvých ran

už zas to vypadá
že slunce slévá
smutek a soumrak
v jeden džbán

pijí z něj koštěři
pod obojí
chutná jim tělo
chutná krev

jen tak jim falus
ještě stojí
a posílají
pro rakev

Ze sbírky PRÁVO ÚTRPNÉ, 1964

Mučení

svatební auto je plné věnců
kam mě to vezou že mě tak milujete
kam mě to vezou že jsem pořád černější
a ještě svátečnější

vedou mi nevěstu
a ta má
ta je má

očka jako já

zblízka jednonohá
zdálky rozvedená
odboku střelená
nevěstinka moje

co si s ní počnu
kam ji dám až se svlíkne
zuby vyndá
prsá sundá

kufry jste mi odvezli
kravaty ustříhali
alej odveleli

co tedy rozliju
když něco musím říct

Ze sbírky CVIČENÍ MUČENÍ, 1969

Jetel

slova okolo stolu stůl okolo studu
po prsech? po hrbech?
po čem jsem to sahal

nevím nevím
tma je v rybě

v rybě je tma Jonáši

nevím zdali
vzpomínají

zda jde máti
trávu žiti

zda jde volek
vodu vypíti

zda ještě jdu
když tak spěchám

běžím zlehka
stopu nezanechám

kdyby aspoň psa poslali

nese botu matce
matka nad ní pláče

Ze sbírky CVIČENÍ MUČENÍ, 1969

Cvičení

tady je kra a na ní zahrada
dole velryba a v ní harpuna
v harpuně prsten
a v prstenu moje noha
okolo mé nohy jizva stará
mnu si ji mnu
a neztrácí se

Ze sbírky CVIČENÍ MUČENÍ, 1969

Jiná pro ni

Sál jsem ti štípance
v červnu
komárům chutnala
tvoje sladká krev

v blatech jsem míchal
sliny s tvou krví
století myslím
mělo číslo dvacet

kvetly v něm
dusič s drtičem

to si připomeň
a vpust' mě pod svůj
platan

taky se stanu
jeho šuměním

Ze sbírky MODLITBA K JANINCE, 1969–1973

Rýnské kolo

(první jarní den v Saarbrücken 1982)

Kolo kolo rýnský
za čtyry mlýnský

první moje hlava
viklavá a vnější

druhá tato ruka
stále bezbrannější

ana se natáčí
k tvému pavlači

jako že ti mává
avšak doždímává

così fan tutte
všecko nahnuté

třetí koko koule
těsně po olizu

čtvrtý kolo rýnský
ze života hmyzu

koho tu tam melou
inu tebe celou

cáry coury
pod žentoury

*Ze sbírky GRUŠAS WACHT AM RHEIN ANEB
PUTOVNÍ GHETTO (ČESKÉ TEXTY), 1973–1989*

Otci

(da er starb v zemi Boemi 1984)

Můj otec tančil
a my ho sledovali

nebyl to žádný
z obvyklých kroků
žádné podupávání
žádné potřásání

byl ladný
i když si tleskal
jen takto do taktu

náhle mu ale zasvitly zuby
ty jeho zdravé
zdravé až do smrti

zhoupl se v kolenou
chytil mě v pase
a vyhodil vzhůru

a já tam trčel
po jistý čas
uchvácen zřením

malé bylo malé
velké veliké

a viděl jsem až k horám
o kterých jsem věřil
že je obývají
bájně bytosti

bál jsem se
že mě k nim odvane
červnový vzduch

vždyť jsem byl
lehounký
a velmi rozkřídlený

užuž jsem odplouval

ale můj otec mě
poslepu nasáh
a zčesal mě k sobě
jako se trhá
uzrálý plod

*Ze sbírky GRUŠAS WACHT AM RHEIN ANEB
PUTOVNÍ GHETTO (ČESKÉ TEXTY), 1973–1989*

Pohraničí

Šel jsem jalovinou
šel jsem pláňaty
zarostlou zasutou cestou

ke statku z kterého
zbyl jenom mlat
slyšitelně se drolící
pod nohama

v drti se pohnula
rezatá ocel srpů

krabatá krajka
vyžraná pro můj krk

*Ze sbírky GRUŠAS WACHT AM RHEIN ANEB
PUTOVNÍ GHETTO (ČESKÉ TEXTY), 1973–1989*

Les Babylon

(Sabině)

Vstoupil jsem do lesa
který plul
lehounce čechrán
větrem

bylo to zřejmě
za velké luny
na cestě k jihu

šla tam tak prudce
že se mi zatměly oči
a já se sesul do třeslice
která mě nesla
jak plodová voda

zaťaté oči
ruce na prsou
zapomínal jsem
zoufalství Čech
odkud se tento les
prodíral k mořskému břehu
aby se oděl
listím

*Ze sbírky GRUŠAS WACHT AM RHEIN ANEB
PUTOVNÍ GHETTO (ČESKÉ TEXTY), 1973–1989*

Vábení

Vábení pokračuje
zem ještě koná
svou práci

ve švestkách
bobtná slivovice

v oblacích
bouřka

zvedá se vítr
a na prádelní šňůře
se třepo třepotá
košile po mrtvém

už zase jsme něco
včas vzdali

*Ze sbírky GRUŠAS WACHT AM RHEIN ANEB
PUTOVNÍ GHETTO (ČESKÉ TEXTY), 1973–1989*

Café Slavia

Karafiáty máje
na tvém klobouku
vzmohly se naposled
když jsem tě nahmátl
pod stolem

rozkvetlé
vůni kávy šíří
a jarní oblevy

racek
s jiskrovím plovoucích lodí
v očích
křičel ragga ragga
v okně rozkřídlený
nad neviděnou řekou

a dosud nehlučné
hnaly se komety
nad naší hlavou

Ze sbírky LES BABYLON, 1988

Spa

Racci v poledne
rozervaná volání

jeden muž s lehátkem
přichází přes písek
staví je vedle tvého
listuje v knihách
usměje se na tebe

zavíráš oči
uslyšíš dmutí plachet
hlomoz lanoví
šplouchnutí o kýly
nic tě však neunáší pryč

Ze sbírky LES BABYLON, 1988

Hájemství

Minuté dny
mimo tebe
beze slova
uťaté cesty
krajiny tu
na zavření
jako křoví

hájemství

nejvíc ráno
o deváté
když může vše budit dojem
že cosi takového existuje
jenom co se bledé slunce
vzburcuje

Ze sbírky LES BABYLON, 1988

Začátky I

Stesky po domovu
cizích zemí

pavouk na podzim
stromy spředel dohromady

obuté stromy
které mám rád
neboť se déle zdržují
než jejich bosí bratři

Ze sbírky BLUDNÉ KAMENY, 1994

Umístěn

Kočka zívne
k slunci se
protáhne
a cupká
do domu

brzy se ochladí

někdo zavolá
a někdo vyběhne za ním
několik dveří se otevře
spác u okna
uslyší z parku rakvářova datla

přec všechny zvuky
ač ještě odpovědné
hned jsou omilostněny
nechutí silněji
než vše co jsi kdy chtěl

vzadu se udrží
bezhlasé obrazy
za víčky:

žena v údolním potoce
uprostřed blatouchů
a krátce před změnou počasí
když fermeže voní
jak už za tvých časů

Ze sbírky BLUDNÉ KAMENY, 1994

Občas hledí voda

Občas
hledí voda k tobě
když plující lodě
brázdí Labe

zde neplaví
poštu
v láhvích

kratší řeči
museli by
vynalézt

abys minulé
přeci jen
zachránil

pod příštím
mostem

Ze sbírky BLUDNÉ KAMENY, 1994

Navrátilce

Přes trávu šel do ní
padl šeříky na kopci
ještě byly krotké
pijákovité nebe
v něm nevidělo
vhodnou kaňku
ještě bojovné včely tmu
ve svém stromu milovaly
ještě se kachny
ode dna jezera nevrátily
ještě neukázaly
své žíhané pětihlavy
a přátelé ti přátelé

ještě za horou hovořili
nejasně netřeba bylo
jim ještě chvíli rozumět
ale údolí to údolí
již bylo lačné
ani před ležícím
neznalo dost

Ze sbírky BLUDNÉ KAMENY, 1994

Klat-biště

Vymýšlet
božské věci je těžké
člověčí mlhovina
zalidňuje vesmír

nic ovšem
je

sám jsem to viděl

jakýsi hodinář
s lupou v oku
seděl za
oknem
v jedné z těch
světloplachých
ulíček v Praze

a měl to nic
v opravě

Ze sbírky BLUDNÉ KAMENY, 1994

Počasí

Po mé smrti
počasí větrné
vlčí mraky
 po nebi
 vláčné
hm

a já myslel
že slunečné
přijdou
slunečné slunečné
dny

Ze sbírky BLUDNÉ KAMENY, 1994

V ráji

Člověk v ráji se
jinak rozmnožuje
rozkoš je tam
silnější nežli zde

při bdělém duchu
píchá se
po andělsku
tam
musel bys syny
tam musel bys
dcery mít

Ze sbírky BLUDNÉ KAMENY, 1994

Plavení Ofélie

Ještě asi
nebude u cíle
při tomto lento

já však jsem
klidný

byl jsem tak dlouho mlád
že nyní
bezcílně spěchám

i ona je
usebraná

proud
vyhladil
její tvář

vzdalování
je mírné
v těchto krajích

dokonce zášť
by zde zašla

když by ji
musela cítit

koneckonců
vždyť jsme se
milovali

Ze sbírky BLUDNÉ KAMENY, 1994

Fauna

Ještě než jsem byl
byl jsem veselý
že se i hvězdy
sšikovaly
aby mně záviděly

Byl jsem zplozen v noci
když řinčela
a srdnatě se vydal
mezi lidi

a našel jsem tam
faunu v domech
jak žravě
vše měnila
na mrvu
a našel jsem tam fauny
foukali jen na kosti

Ztratil jsem řeč
šel jsem a mlčel

A vskutku
kdybych měl jen
jediný život
sotva bych to vše
dokázal unést

Básně z knihy JAK JSEM SLÍBIL FEJETON, 2004

Jezero

Houština
se zavírá
za tvými
zády
Písek tam dole
bude zas
hladký
A jenom ondatra
píše text
dne
rozráží vodu
dlouhou stopou
odnáší s sebou
to znamení

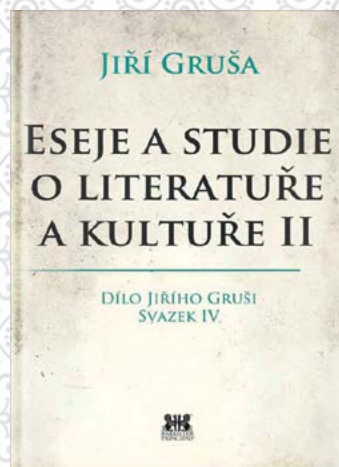
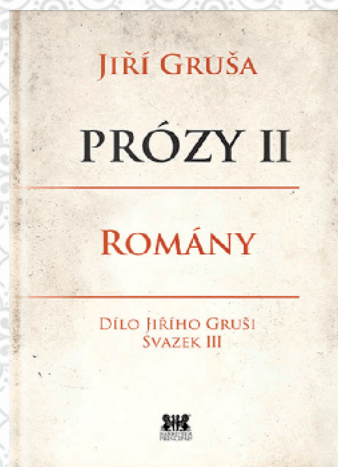
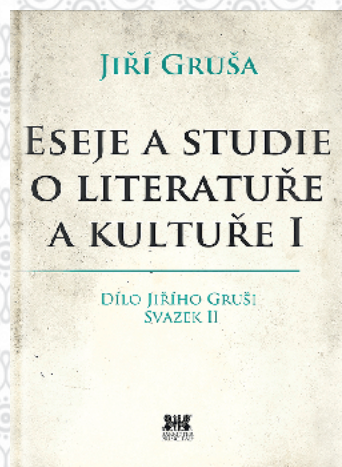
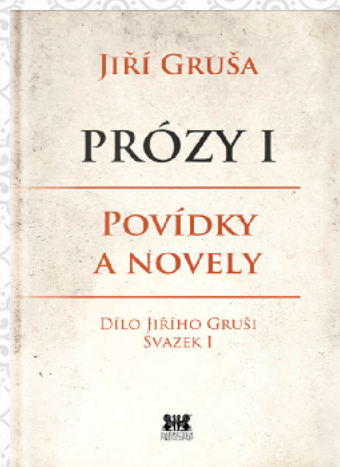
Básně z knihy JAK JSEM SLÍBIL FEJETON, 2004

Konec

Konec dějin
zas beze mne
Smysl činů
zas bez sitzfleische
Vyprávím tedy
ještě stručnější
ještě silnější
story

Básně z knihy JAK JSEM SLÍBIL FEJETON, 2004

/ Básně Jiřího Gruši ze sbírek *Les Babylon* a *Bludné kameny* jsou překlady Tomáše Kafky z německého originálu, stejně jako verše z knihy *Jak jsem slíbil fejeton*, které přeložil Dalibor Dobiáš. /

DÍLO JIŘÍHO GRUŠI

Cílem dlouhodobého česko-německo-rakouského projektu je představit ve dvanácti kriticky připravených a předními odborníky komentovaných svazcích celé literární a historicko-filozofické dílo jedné z nejvýraznějších celosvětově uznávaných osobností české a německé kultury posledních padesáti let – Jiřího Gruši (1938–2011). Grušovo dílo vychází v rámci tohoto projektu paralelně ve dvou jazykových řadách – české a německé. Na edici pracuje společný tým odborníků z ČR, Německa a Rakouska.

